ISSN 2707-5249 (Online)
ISSN 1682-3540 (Print)
https://doi.org/10.15407/ukrmova

Українська мова

2(94) 2025

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

Українська мова

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

2(94) 2025

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Заступник головного редактора Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК
Василь ҐРЕЩУК
Світлана ГРИЦЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Андрій КОЛЕСНИКОВ
Мирослава МАМИЧ
Людмила МАРЧУК
Марина НАВАЛЬНА
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ШАБАТ-САВКА
Ірина ШКІЦЬКА
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники
Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України

Ідентифікатор медіа R30-01171

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: +38 (044) 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 7 від 24.06.2025

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 00.06.25. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton C. Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00.
Тираж 000 прим. Зам. 0000.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України, вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.003
УДК 81'272:373.1:355.01

О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: od3556261@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7847-8499

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті окреслено тенденції розвитку мовної ситуації у сфері шкільної освіти у зв'язку зі змінами в змісті навчальних курсів, зумовленими деколонізацією суспільної свідомости. Обґрунтовано підстави застосування поняття «деколонізація» щодо системи освіти. З'ясовано етапи оновлення змісту предметів мовно-літературної, суспільствознавчої і мистецької галузей в умовах повномасштабної війни. Простежено вплив позамовних чинників, зокрема українознавчого складника шкільної освіти, на коливання якісних та оцінних параметрів мовної взаємодії в цій галузі функціювання державної української мови.

***Ключові слова**: соціолінгвістика, деколонізація суспільної свідомости, мовна свідомість, мовна поведінка, мовна ситуація у шкільній освіті, мовна політика.*

Мовну ситуацію в Україні від початку повномасштабної війни характеризують як динамічну. Масові соціологічні опитування, проведені впродовж 2022—2025 рр., демонструють коливання всіх її параметрів, проте особливо помітні зрушення під впливом зовнішньої загрози відбулися в тих показниках, які зумовлені ставленням до мов. Розвиток громадської думки засвідчує масштабні зміни в мовній свідомості й мовній поведінці, унаслідок чого нової якости набули уявлення про престиж української та російської мов, взаємодія яких на українських теренах визначає конфігурацію мовної ситуації. В умовах війни, з одного боку, посилилася тенденція до відмови використовувати російську мову в живій публічній комунікації і віртуальному спілкуванні: частка тих, хто розмовляє поза межами дому лише

Цитування: Данилевська О. М. (2025). Деколонізація змісту шкільної освіти в Україні: соціолінгвістичний аспект. *Українська мова, 2* (94), 3—25. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.003

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

або переважно російською, порівняно з 2015 р., статистично значуще не змінилася в Західному регіоні (відповідно 1 % і 0,2 %), у Центральному регіоні знизилася з 9 % до 2,5 %, у Південному — із 39 % до 18 %, у Східному — із 42 % до 22 % (Опитування, 2025). Спостережено також фактичне зниження статусу російської мови як навчальної дисципліни та мови навчання і засобу неофіційної комунікації в закладах освіти: відбувся перегляд соціального стереотипу, відповідно до якого толерувалося амбівалентне ставлення до ситуативної двомовности в неофіційній комунікації в закладах освіти, а досконале знання російської мови та обізнаність із російською культурою сприймалося як обов'язковий показник якісної освіти й уявлялося як запорука вищої конкурентоспроможности особи на ринку праці — 52 % українців тепер уважають, що у школах узагалі не потрібно вивчати російську мову, тоді як у 2017 р. 56 % респондентів висловлювалися за обов'язковість її вивчення (Пресреліз, 2023). З іншого боку, набув масового характеру перехід на українську в побуті — частка тих, хто розмовляє вдома лише або переважно українською, порівняно з 2006 р., зросла в Західному регіоні з 89 % до 98 %, у Центральному — із 62 % до 79 %, у Південному — із 32 % до 40 %, у Східному — із 26 % до 34 % (Опитування, 2025); помітно зміцнилися позиції державної мови у сферах, де вона до повномасштабної війни не мала належного поширення, зокрема в інтернеті, сфері обслуговування та торгівлі, шоу-бізнесі, спорті тощо. Ці процеси зумовили динаміку в системі показників щодо оцінювання мовної ситуації, які впродовж десятиріч були відносно стабільними: під впливом воєнної агресії співвідношення параметрів мовної взаємодії в Україні чи не вперше за роки незалежности склалося на користь державної мови, що дає підстави для висновку про зміцнення її позицій в усіх комунікативних сферах (Соколова, 2024, с. 16—18).

Закономірно, що динамічні процеси в суспільному функціюванні мов в Україні позначилися і на мовній ситуації у шкільній освіті. Передусім незаперечним є загальний вплив, проте певні тенденції стосуються системи шкільної освіти безпосередньо. Ідеться, наприклад, про трансформацію уявлень щодо ролі мов в освітньому ідеалі (українці більше не хочуть, щоб їхні діти вивчали російську мову), про посилення громадських ініціатив зі створення українськомовного освітнього середовища, залучення громадянського суспільства до вибору інструментів мовної політики в освіті, розгортання волонтерських рухів, що надають допомогу охочим вивчати українську мову тощо. Різка радикалізація суспільних настроїв у питанні про місце російської мови та, ширше, російської культури в українському освітньому просторі в умовах воєнного часу зумовила ревізію змісту шкільних курсів, яка спершу мала ознаки ситуативної реакції на виклики воєнного часу, а згодом отримала законодавчо обґрунтовані підстави в контексті деколонізаційного очищення суспільної свідомости. Власне, мета пропонованої розвідки — з'ясувати, які саме зміни у змісті шкільної освіти відбулися, як вони пов'язані з динамікою мовної ситуації в державі і які мають наслідки для становища державної української мови у школах України.

Поняття «деколонізація суспільної свідомости» витлумачують у контексті переосмислення спадку, історії та культурного впливу імперій на поневолені країни. Його поява зумовлена розгалуженням концептів «антиколоніалізм», «постколоніалізм», «деколонізація». Уведене до наукового обігу у працях зарубіжних антропологів, культорологів, літературознавців у межах теорії постколоніалізму, це поняття є новим для українського наукового дискурсу: зростання частотности його вживання в наукових публікаціях спричинене воєнною агресією РФ проти нашої держави та пошуком механізмів протидії в інформаційній війні, під час якої здійснюється цілеспрямований прямий та маніпулятивний вплив на масову свідомість. В українських реаліях поняття «деколонізація суспільної свідомости» витлумачують як критичне осмислення імперського впливу на культуру, ідентичність та історію, підставою для чого слугує застосування термінів *антиколоніальний, постколоніальний, деколонізаційний* з-поміж іншого і «для аналізу психологічних бар'єрів і комплексів, сформованих імперською політикою, а також для аналізу боротьби за ментальну та культурну емансипацію» [1].

Зауважимо, що фактичні, особливо радикальні, зміни в наборі шкільних предметів та їхньому змісті показові передусім з огляду на переформатування ідеологійних засад державної політики [2], водночас їх зв'язок із мовною ситуацією в освіті за побіжного погляду видається не таким очевидним. Осягнути його допомагає аналіз проблеми крізь призму кумулятивної функції мови, яку в теорії мовознавства часом визначають як історико-культурну, оскільки вбачають її прояв у зберіганні всього того, що випрацювала нація впродовж історії в духовній сфері, — національної самосвідомости, культури, історії тощо (Кочерган, 2003, с. 299). Справді, будь-який змістовий фактаж у суспільній свідомості має форму наративу, тобто мовну форму, а одиниці мови, маючи знакову природу, слугують інструментом побудови картини світу (до певної міри, індивідуальна картина світу здобувача освіти, створена засобами мови, і є реальним результатом навчання та виховання). Кумулятивна функція забезпечена когнітивним потенціалом мови як основного засобу пізнання: «...феномен світу, пізнаного через мову, постає для людини передусім таким, якою постає для неї її мова» (Жайворонок,

[1] Див. докладніше у статті М. Шкандрія та Ю. Кравченко «Антиколоніальний, постколоніальний, деколоніальний»: https://surl.li/ufjidw (дата звернення: 07.05.2025).

[2] Зв'язок змісту шкільної освіти та ідеологійних засад держаної політики простежуємо в історичному досвіді. Як відомо, розбудову української національної держави за доби Української революції (1917—1921) започатковано низкою заходів, наймасштабнішим з-поміж яких було реформування сфери освіти — упровадження курсів української мови і літератури, історії та географії України. Ухвалений 1 серпня 1918 р. закон «Про обов'язкове навчання української мови і літератури, історії та географії України по всіх середніх школах» передбачав обов'язкове викладання української мови «по всіх середніх хлоп'ячих, дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і вищих школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях». У навчальні плани визначених законом типів середніх шкіл запропоновано введення не менше 3 годин на тиждень української мови в перших п'яти класах та не менше 2 годин — в останніх класах. Також передбачено штатну посаду вчителя української мови та літератури (Данилевська, 2009, с. 74—93).

2007, с. 9). Неформальне функціювання державної української мови у сфері шкільної освіти, як і в інших царинах суспільного життя, визначено не самою лише мовною політикою держави (безпосереднього впливу тут здебільшого не простежено, особливо в багатокомпонентних мовних ситуаціях зі складними історично зумовленими деформаціями, якою є мовна ситуація в Україні), а й поглядами мовців, їхнім ставленням до мов, комунікативними звичками, що лежать в основі мовної поведінки індивідуумів. Ці мотиваційні механізми формує загальне світоглядне та культурне тло, що, як зазначали вище, має мовне втілення. Шкільна освіта закладає основи світогляду та культури передусім через змістове наповнення навчальних курсів. Виникає взаємозалежність: українознавчий зміст шкільних предметів належить до чинників неформального утвердження української мови як мови освіти, тобто, слугуючи інструментом конструювання націєцентричного освітнього середовища, українська мова через світогляд та ідентичність носіїв посилює свій комунікативний потенціал у сфері освіти.

Зміни у змісті шкільних курсів, формально позначаючись на коригуванні навчальних програм та текстів підручників, зумовлюють глибші, хоч і віддалені в часі, трансформації в суспільній свідомості, що відбиваються і в мовній ситуації, оскільки через систему освіти держава закладає певні світоглядні, ідеологійні та культурні орієнтири. Вплив мови на освіту простежується і в короткостроковій перспективі — у практичних аспектах викладання предметів, і в довгостроковій — у збереженні історичної пам'яті та формуванні культурної ідентичности цілих поколінь. З огляду на це зміни у змісті шкільних курсів можуть сприяти плеканню національної самобутности (серед іншого і мовної) або, навпаки, перешкоджати йому, незалежно від того, чи надають їм значення інструментів мовної політики [3].

---

[3] Припущення про нелінійну кореляцію між вимогами директивних освітніх документів та тим впливом, що його справляє освітнє середовище на виховання молоді, соціологи пояснюють феноменом «прихованого навчального плану». Розмірковуючи про сутність освіти, Е. Гіденс спирається на висновки М. Фуко, який обґрунтовував виникнення школи як частини адміністративного апарату сучасної держави. Поглиблюючи цю тезу, автор покликається на спостереження соціологів, які доводять, що сучасні школи забезпечують чотири важливі соціальні завдання: нагляд за поведінкою, розподіл осіб за професійними ролями, засвоєння основних цінностей та набуття визначених суспільством навичок і знань. «Школа перетворилася на опікунську організацію, — резюмує дослідник, — оскільки її відвідування є обов'язковим, а дітей з раннього дитинства аж до початку трудової кар'єри тримають подалі від вулиці» (Гіденс, 1999, с. 485). Е. Гіденс зауважує, що в школі навчають багато такого, що не має нічого спільного з офіційним змістом освіти. Він переконує, що загальноосвітні навчальні заклади слугують, приміром, інструментом прищеплення ідеології пасивного споживання — некритичного сприйняття чинного соціального ладу засобами дисципліни та регламентації. «Такі уроки не проводяться свідомо; вони імпліцитно присутні в шкільних заходах та організації. Прихований навчальний план навчає дітей, що їхня роль у житті означає «знати своє місце й тихо сидіти на ньому» (там само). Розвиваючи думку про «прихований навчальний план» стосовно ідеологійних засад української шкільної освіти, можемо припускати, які моделі мовної поведінки, усупереч приписам освітніх директив, прищеплювали молоді реальні практики застосування мов учителями (приміром, українська на уроці, російська — поза ним, на перервах і в міжособистісному спілкуванні).

Отже, аналіз освітніх реформ, зокрема й зміни у змісті шкільних курсів, дає змогу глибше зрозуміти, *як* формуються (або *чому не* формуються) національні цінності та мовна ідентичність молоді, а також те, *як* вони «повертаються» в соціум у формі впливу на мовну ситуацію, здійснюваного індивідуальною та колективною мовною поведінкою.

Соціолінгвістичний підхід до вивчення мовної ситуації у сфері шкільної освіти передбачає аналіз гетерогенних позамовних чинників, які визначають фундамент мовної взаємодії в будь-якому соціумі, що спонукає спиратися на різнорідні емпіричні джерела та використовувати дослідницькі методи в комплексі (Залізняк, Соколова, 2023). Крім узвичаєного для соціолінгвістичних студій цього напряму аналізу даних офіційної статистики про кількість учнів, охоплених навчанням державною мовою та мовами національних меншин, результатів масових та цільових опитувань, дискурсивного аналізу нормативних документів, що регулюють використання мови / мов у шкільній освіті, об'єктом дослідження дедалі частіше стає мовна поведінка учасників освітнього процесу, їхні уявлення про мову та настанови щодо мовних практик у зв'язку з певними ідеологіями та світоглядними орієнтирами, навчальні програми та підручники, які фіксують схвалений соціумом або нав'язаний йому зміст шкільних курсів, а також пропонують певний мовний стандарт для цієї сфери функціювання мови. Спроби науково обґрунтувати зв'язок між трансформаціями суспільної свідомости та змінами в системі шкільної освіти зумовлюють застосування методів дискурсивного аналізу поширених у соціумі наративів про роль освіти в процесах плекання та збереження національно-мовної ідентичности.

Саме тому джерельну базу пропонованої розвідки становлять: 1) дані масових соціологічних опитувань, що вимірюють а) настрої в суспільстві щодо мовних проблем, зокрема опитування, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова у грудні 2022 р. (Опитування, 2023) та у грудні 2024 р. (Опитування, 2025); б) ставлення до реформування освіти, насамперед опитування КМІС, проведене в лютому 2023 р. (Пресреліз, 2023); 2) нормативні документи Міністерства освіти і науки України, а саме: навчальні програми та інструктивно-методичні листи МОН, у яких зафіксовано зміни у змісті шкільних курсів; 3) публікації у ЗМК та дописи в соціальних мережах відповідної тематики; 4) мовні біографії (глибинні інтерв'ю), що їх зібрала і розшифрувала авторка протягом 2022—2023 рр., загальною тривалістю понад 10 год. Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечено використанням методу мовної біографії (глибинного інтерв'ю), статистичного методу (для інтерпретації результатів масових опитувань, зокрема для встановлення кореляцій за кількісними параметрами), дискурсивного аналізу медійних текстів, інструктивно-методичних документів, законів та контент-аналізу текстів навчальних програм.

Взаємозалежність культурного середовища, у якому живе соціум, концептуальних профілів суспільної свідомости та освіти, — тема, актуалізована в українському суспільстві від початку війни. Проаналізуємо один зі знакових щодо цієї проблематики дописів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Актуальні проблеми української освіти в контексті деколонізації суспільної свідомости (на матеріалі тексту О.С. Забужко)

Аналізований текст	Основні ідеї та їх аргументація
«Прочитавши, що заговорив Юрко Гульчук (той молоденький морпіх, який у полоні був утратив мову й емоційні реакції), я, розуміється, розревілась. А потім послухала інтерв'ю з його мамою — і замислилась, голову схопивши в руки. *Бо перше, сказала ця пані, про що її син заговорив емоційно (видно, що воно в ньому сидить, як невийнятий ніж) — це: чому в світі стільки зла? як можуть бути люди такими жорстокими до собі подібних?..* *Неважко зрозуміти: в морпіхах його готували до фізичних випробувань — вся професійна підготовка бійця в нас зосереджена на цьому. До того, що в світі існує зло (а зовсім поруч — ціла Імперія Зла, з котрою треба ні на мить не втрачати пильности),* ***українська освіта (не тільки військова, цивільна також) — між іншим, як і європейська, будьмо без ілюзій! — молодь не готувала й не готує.*** *Спогадів з ГУЛАГу й Аушвіца не вчать у школі, Іллєнкових кадрів батуринської різанини (пущені по ріці трупи) з "Молитви за гетьмана Мазепу" не показують підліткам за програмою з укр. історії чи літератури (втім, Шевченкового "Великого льоху" теж же не вивчають!), Леніна-Сталіна-Гітлера-Мао-Пол-Пота та ін. масових убивць 20-го ст. не аналізують на уроках історії в категоріях кримінальної психології, а обурені українські мами ще в минулому десятилітті вимагали прибрати з читанок "Маленького грішника" і "Федька-халамидника", бо їхня дитина потім не могла спати вночі й плакала, то нащо ж таке дітям?!. Коли така дитина, вирісши, потрапляє в російську тюрму чи бодай лиш фільтраційний табір, їй тільки й лишиться, що збожеволіти або покінчити з собою, —* *МИ НІ ДО ЧОГО ЇЇ НЕ ПІДГОТУВАЛИ.* *(На цю останню тему я в 2017 р. мала окрему лекцію в книгарні "Є" — що характерно, її чомусь вивісили в Ютюбі п. н. "Про літературні покоління", хоча про жодні "літературні покоління" там не було ні словечка, і за 6 рр. вона зібрала рекордно мале число переглядів — 15 тис.; м. ін., коли ми з товаришками провели трагічного 9 липня вечір про злочинство в фольклорі, з нагоди виходу артбука "Казки про калинову сопілку", те відео теж зібрало переглядів зникомо мало — 8,8 тис.: для порівняння, записані того самого тижня мої інтерв'ю у Емми Антонюк чи Яніни Соколової вже під 300 тис. кожне поназбирали, і не можу не ду-*	Допис Оксани Забужко привертає увагу детальним аналізом впливу загального (суспільне світоглядне тло і глобальний зміст освіти) на екзистенційний вибір конкретної людини (звільненого з російського полону українського морпіха). Міркування письменниці розгортаються у філософській парадигмі навколо низки проблем сучасної гуманітаристики, які стосуються з'ясування ролі гуманітарного знання в сучасному цифровому світі, що дедалі більше набуває ознак світу постправди. Ключові ідеї тексту: 1. Гуманітарне знання не готує сучасну людину до життя у світі, де добру одвічно протистоїть зло *(«Чому у світі стільки зла?»; «До того, що в світі існує зло, [...] українська освіта (не тільки військова, цивільна також) — між іншим, як і європейська, будьмо без ілюзій! — молодь не готувала й не готує»).* 2. Невідповідність сучасних освітніх систем деклараціям, згідно з якими метою освіти є формування гармонійної особистости, що обстоює демократичні цінності (тобто робить життєвий вибір на користь добра) *(«Як можуть бути люди такими жорстокими до собі подібних?»).* 3. Маніпулювання громадською думкою задля зменшення обсягу гуманітарних знань в освітніх курсах та зміщення світоглядних акцентів — з вічної теми «боротьби добра зі злом» на проблему досягнення «успішного успіху» *(«обурені українські мами ще в минулому десятилітті вимагали прибрати з читанок "Маленького грішника" і "Федька-халамидника", бо їхня дитина потім не могла спати вночі й плакала, то нащо ж таке дітям»).* 4. Ідеологійна заангажованість освітніх гуманітарних курсів *(«місце Сюзен Зонтаґ в пантеоні авторитетів зайняли Харарі, Марки-Менсони й ін. гуру успєшного успєха»).* 5. Необізнаність молоді з історією розвитку філософської гуманітарної думки, що спричинила світоглядну сліпоту кількох поколінь *(«Спогадів з ГУЛАГу*

Закінчення таблиці 1

Аналізований текст	Основні ідеї та їх аргументація
мати, що тут є певна закономірність: ми НЕ ЗВИКЛИ до розмов про те, "чому в світі стільки зла", і соромимось їх, як пів століття тому публічних розмов про місячне; простіше сказавши — ми всі винні перед Юрком Гульчуком. *І перед тими нашими в'язнями, хто, на відміну від нього, — не витримав...).* *А це цитата в тему із Сюзен Зонтаґ (з "Regarding the Pain of Others", 2003 […]:* *"Кого постійно дивує існування безчинства, хто й далі чується розчарованим (ба навіть не йме віри), коли стикається з доказами того, які неприкриті, моторошні звірства спроможні вправляти люди над людьми, — той іще не сягнув ні моральної, ні психологічної зрілости. Починаючи з певного віку, ніхто не має права на таку незайманість і поверховість, на такий рівень невігластва чи амнезії." (с) […]* *30 років ми старанно ростили інфантилів (а місце Сюзен Зонтаґ в пантеоні авторитетів зайняли Харарі, Марки-Менсони й ін. гуру успєшного успєха). Яким чином, попри це, наші діти вийшли кращі за нас, — загадка століття. Можливо, це доказ того, що Бог є. І що Він таки на нашій стороні — хоч ми й згівняли все, що могли.* ***Давайте вже, нарешті, прощатись із культурою ювенільного консумеризму. Давайте наново вчитись переживати трагічне так, як це має бути в дорослій культурі.** У тих, зокрема, вчитись, котрі довідалися про зло з перших рук стільки, що вистачило б на кілька життів, — і повернулись із пекла з запитаннями до нас, на які ми не маємо відповіді — і одвертаємось, залишаючи їх психіатрам-психологам-реабілітологам, замість священників, філософів і поетів: на третьому році війни їхній досвід усе ще не став у нас усезагальним, ми його не осмислили й не перетравили — "занішували"... Давайте дорослішати, нафіґ. Давайте **не боятись ДУМАТИ над тим, які "пушкіни" і в який спосіб формують вміст голови людини, котра направляє ракету в міську лікарню.** Це — те головне, що ми маємо розповісти людству в найближчі десятиліття. І це дуже, дуже серйозно (Оксана Забужко, допис у мережі «Фейсбук». Режим доступу: https://surl.li/kpatrd).*	*й Аушвіца не вчать у школі, Іллєнкових кадрів батуринської різанини (пущені по ріці трупи) з "Молитви за гетьмана Мазепу" не показують підліткам за програмою з укр. історії чи літератури (втім, Шевченкового "Великого льоху" теж же не вивчають!), Леніна-Сталіна-Гітлера-Мао-Пол-Пота та ін. масових убивць 20-го ст. не аналізують на уроках історії в категоріях кримінальної психології»).* 6. Утилітарне (споживацьке) ставлення до культурної спадщини, що культивує і живить інфантилізм *(«30 років ми старанно ростили інфантилів»).* Отже, суспільна дискусія про зміст шкільної освіти, на думку О.С. Забужко, має бути спрямована на пошук способів розв'язання низки проблем, що набули гострої актуальности в умовах повномасштабної війни, а саме: а) сучасна українська система освіти не формує в молоді стійкости до випробувань, зокрема до насильства, репресій та воєнних загроз, що робить її вразливою у кризових ситуаціях; б) школярі не отримують глибокого розуміння злочинів тоталітарних режимів, що позбавляє їх змоги усвідомлювати історичні паралелі та загрози в майбутньому; в) освітні курси оминають питання геноцидів, масових убивств і психології диктаторів, що не дає змоги учням застосовувати прийоми критичного аналізу щодо природи зла та тиранії; г) намагання «вберегти» школярів від емоційно складних сюжетів та трагічних історичних фактів стає причиною інформаційної ізоляції і непідготовлености до зустрічі із жорстокою реальністю. Усе це слугує підставою для застережень про ризики для національної безпеки й перешкоди для збереження історичної пам'яті та обґрунтування заклику *«прощатись із культурою ювенільного консумеризму»* [4].

[4] Культура ювенільного консумеризму — це система цінностей і поведінкових моделей, притаманних сучасній молоді, що формує споживацьке ставлення до життя. Для неї характерні надмірна орієнтація на матеріальні блага, бренди та тренди, які нав'язуються рекламою та соціальними мережами. З огляду на це основними критеріями статусу та самовираження особистости стають її споживчі вподобання, а не духовний чи інтелектуальний розвиток.

В умовах воєнного часу змістові зміни передусім торкнулися освітніх галузей «Мови і літератури», «Суспільствознавство», «Мистецтво», оскільки, як з'ясувалося, вони слугували (чи могли слугувати) інструментом трансляції ідей, співвідносних із наративами про спільний культурний простір народів, що колись належали до Російської імперії та СРСР, висвітлювали фактаж, який зазнав переосмислення під час повномасштабної воєнної агресії РФ проти України. У перші місяці повномасштабної війни предметом громадського обговорення стали програми шкільних курсів зарубіжної літератури. Неабиякий резонанс мали публікації у ЗМК, у яких увагу загалу привернули до факту непропорційно великого представлення творчости російських письменників у шкільних курсах: *«Знаєте, скільки російських авторів увійшли до шкільної програми із зарубіжної літератури? Двадцять один... І так, деякі з них ідуть на вибір — можна читати, а можна й ні. Але можливість існує»* [5]. Для об'єктивного висновку щодо цієї кількости (наскільки це мало чи багато) варто взяти до уваги, що жодна інша національна література в межах шкільного предмета такою чи хоч би наближеною до неї кількістю авторів не репрезентована. Ба більше: глибший аналіз навчальної програми за класами дає підстави твердити, що шкільний курс зарубіжної літератури формував в українських школярів системне уявлення про російську літературу відповідно до логіки літературного процесу, чого не простежено щодо будь-якої іншої національної літератури. Зокрема, у дев'ятому класі майже чверть навчального часу відведено на вивчення саме російських письменників, оскільки пропоновані твори подано як обов'язкові для текстуального опрацювання на уроках. Аналіз редакцій навчальних програм [6] із зарубіжної літератури, чинних на початок повномасштабної війни (ЗЛ, 5—9 кл.; ЗЛ, 10—11 кл.) [7], переконує, що з року в рік коло рекомендованих для вивчення

---

[5] «Що робити з російськими письменниками в українських школах?». «Дзеркало тижня», 21 червня 2022 р.: https://surl.li/awaxwz (дата звернення: 17.09.2022).

[6] Навчальна програма — рамковий нормативний документ, що визначає зміст і результати навчання з певного шкільного предмета відповідно до мети й завдань, окреслених у Державному стандарті освіти, та в межах передбаченої навчальними планами кількости годин. Навчальні програми затверджує на підставі конкурсу МОН України. Цей документ слугує основою для створення підручників; якщо підручник не відповідає змісту й акцентам навчальної програми, він не отримує грифа МОН України і не може бути ні надрукований, ні використовуваний у навчальному процесі. Дискусійним є питання про альтернативність навчальних програм. У передвоєнний час в українській шкільній освіті застосовували *типові* навчальні програми. Реформа НУШ пропонує більшу академійну свободу для вчителів у питанні конструювання змісту шкільних курсів: тепер МОН затверджує *модельні* навчальні програми, на основі яких учителі мають змогу розробляти свої.

[7] Цитовані у статті навчальні програми із зарубіжної літератури укладено 2012 р. за сумнозвісного керування Міністерством освіти і науки України Д.В. Табачником, хоч у 2015 р. і 2017 р. до них були внесені незначні зміни. Істотних змін вони зазнали після початку повномасштабної війни у 2022 р. На ресурсах МОН України їх тепер подають як *оновлені*. Попередніх редакцій у вільному доступі знайти практично не можливо; ті варіанти, які трапляються спорадично на різних сайтах, відрізняються за формальними ознаками, що може свідчити про публікування «робочих» версій документів.

російських чи російськомовних авторів постійно розширювали: наприклад, у змісті шкільного курсу для 7 класу, крім билин, творів О.С. Пушкіна та О.С. Гріна, які традиційно вивчали і раніше, у редакції навчальної програми 2017 р. з'явився також твір білоруського письменника В.В. Бикова (повість «Альпійська балада»). У курсах за класами у 2017 р. також уведено прикінцеві теми із сучасними творами. У зв'язку із цією новацією у 8 класі, наприклад, з'явився твір російської письменниці М.С. Аромштам [8]. Дискусійне питання про місце творчости М.В. Гоголя та інших митців, які писали російською мовою, але походили з України чи й жили тут усе життя (наприклад, Б.О. Чичибабин, А.В. Кузнецов), тоді розв'язали, увівши їхню творчість до програм курсу саме зарубіжної літератури. (Прикметно, що в аналізованій навчальній програмі для 9 класу щодо М.В. Гоголя акцент зроблено на петербурзькому періоді творчости митця.)

Отже, відповідно до навчальної програми курсу зарубіжної літератури, чинної і на початку повномасштабної війни, українські школярі на уроках і внаслідок самостійного читання зі списку додаткових творів (за рекомендаціями програми) мали змогу ознайомитися із творчістю майже 50 російських письменників. Їхню частку в загальному змісті курсів за класами (у відсотках), а також перелік імен та творів подано в таблиці 2, на підставі чого можна скласти уявлення про сформовані засобами шкільних уроків зарубіжної літератури ціннісні орієнтації підлітків та засади світогляду цілого покоління [9].

Системність ознайомлення з доробком російських авторів, закладену в навчальній програмі курсу зарубіжної літератури української школи, можна простежити, зокрема, на прикладі творчости О.С. Пушкіна. Уперше дітям пропонували познайомитися з його поезією на уроках у 5 класі (тему в програмі сформульовано так: *«Олександр Сергійович Пушкін (1799—1837). Вступ до поеми «Руслан і Людмила», «Казка про рибалку і золоту рибку», «Казка про мертву царівну і сімох богатирів» (1 за вибором учителя). Синтез фольклорних і літературних елементів у творчості О. Пушкіна. Система образів. Автор»* [10]) у межах розділу «Казки народів світу» із вивченням напам'ять вступу до

[8] Зазначимо, що курс зарубіжної літератури у 8 класі через хронологійний принцип його побудови (від найдавніших пам'яток до періоду Високого Відродження) вирізнявся серед інших саме відсутністю російських авторів.

[9] На підтвердження соціального характеру процесу виховання та результатів освіти багаті українські реалії. Гостру реакцію в українському суспільстві, зокрема, викликала зухвала поведінка київських підлітків, які за кілька годин після смертоносного ракетного удару російськими військами по Сумах 13 квітня 2025 р. гучно слухали російську музику. Киянка, очевидиця події, записала відео, яке поширила в мережі «Тікток» («Шість годин після Сум». NV: https://surl.li/elnufv). Якими б огидними не видавалися дії підлітків, кваліфіковані правоохоронцями як хуліганські, вони мають глибокі соціальні корені в багатолітньому толеруванні російського культурного продукту.

[10] Тут і далі в тексті статті імена авторів, назви їхніх творів у перекладі українською мовою, цитовані формулювання щодо змісту тем за класами подано зі збереженням правописних, лексичних та стилістичних особливостей навчальних програм — ЗЛ, 5—9 кл.; ЗЛ, 10—11 кл.

Таблиця 2

Творчість російських і російськомовних письменників у шкільному курсі зарубіжної літератури в українських школах до 2022 р.

Частка російських і російськомовних письменників за класами	Письменники та їхні твори
5 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** становить понад **10 %** (зміст курсу загалом охоплює 19 позицій — авторів та їхніх творів). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **19 %** (список творів для додаткового читання охоплює 32 позиції).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** О.С. Пушкін (вступ до поеми «Руслан і Людмила», «Казка про рибалку і золоту рибку», «Казка про мертву царівну і сімох богатирів»); М.І. Цвєтаєва («Книга в червоній палітурці»). **Зі списку «Для додаткового читання»:** В.М. Гаршин («Жаба-мандрівниця»); С.О. Єсенін («Біла береза», «Пісня про собаку» та інші вірші про природу); С.Я. Маршак («Дванадцять місяців»); В.Ф. Одоєвський («Містечко в табакерці»); Російські народні казки («Василиса Прекрасна» та інші); Кир Буличов (із циклу «Аліса» 1 — 2 твори за вибором, «Навколо світу за три години»).
6 клас	
Частка російських і російськомовних письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** становить **17 %** (зміст курсу загалом охоплює 24 позиції). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **22 %** (список творів для додаткового читання охоплює 23 позиції).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** І.А. Крилов («Квартет», «Бабка і Муравель», «Вовк і Ягня»); М.В. Гоголь («Ніч перед Різдвом»); А.П. Чехов («Хамелеон», «Товстий і тонкий»); В.Г. Короленко («Сліпий музикант»). **Зі списку «Для додаткового читання»:** О.Р. Бєляєв («Людина-амфібія»); Ю.К. Олеша («Три товстуни»); Л.М. Толстой («Дитинство»); Г.М. Троєпольський («Білий Бім Чорне вухо»); І.С. Тургенєв (вірші в прозі — «Горобець», «Собака», «Жебрак» та інші на вибір).
7 клас	
Частка російських і російськомовних письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** становить **15 %** (зміст курсу загалом охоплює 26 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **20 %** (список творів для додаткового читання охоплює 29 позицій).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** Б.Ш. Окуджава («До побачення, хлопчики); В.В. Биков («Альпійська балада»); О.С. Пушкін («19 жовтня 1825 року»); О.А. Грін («Пурпурові вітрила»). **Зі списку «Для додаткового читання»:** Б.Л. Васильєв («А зорі тут тихі»); В.О. Осєєва («Дінка», «Дінка прощається з дитинством»); О.С. Пушкін («Пісня про Віщого Олега», «Повісті покійного Івана Петровича Бєлкіна», «Дубровський»); Р.І. Фраєрман («Дикий собака динго, або Повість про перше кохання»); М.О. Шолохов («Доля людини»); Л.Є. Уліцька («Паперова перемога», дитячі оповідання на вибір).
8 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** становить **4 %** (зміст курсу загалом охоплює 26 позицій).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** М.С. Аромштам («Коли відпочивають янголи»).

Продовження таблиці 2

Частка російських і російськомовних письменників за класами	Письменники та їхні твори
8 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **14 %** (список творів для додаткового читання охоплює 22 позиції).	**Зі списку «Для додаткового читання»:** І.О. Бунін («Красуня»); В.Г. Распутін («Уроки французької», «Прощання з Матьорою»); Д.І. Фонвізін («Недоросток»).
9 клас	
Частка російських і російськомовних письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** становить **23,5 %** (зміст курсу загалом охоплює 17 позицій). Частка російських і російськомовних письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **26 %** (список творів для додаткового читання охоплює 19 позицій).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** О.С. Пушкін («До А.П. Керн» («Я пам'ятаю мить чудову...»), «Я вас кохав...», «Я пам'ятник собі поставив незотлінний...», «Євгеній Онєгін»); М.Ю. Лермонтов («Сосна», «І нудно і сумно...», «На дорогу йду я в самотині...», «Герой нашого часу»); М.В. Гоголь («Ревізор», «Шинель»); М.О. Булгаков («Собаче серце»). **Зі списку «Для додаткового читання»:** М.В. Гоголь («Ніс», «Портрет»); О.С. Грибоєдов («Лихо з розуму»); М.Ю. Лермонтов («Мцирі»); О.С. Пушкін («Маленькі трагедії»); Стругацькі А. і Б. («Важко бути богом»).
10 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** (рівень стандарту) становить **33 %** (зміст курсу загалом охоплює 12 позицій). Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **13 %** (список творів для додаткового читання охоплює 23 позиції).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** Ф.М. Достоєвський («Злочин і кара»); Л.М. Толстой («Анна Кареніна»); Ф.І. Тютчев (лірика, оглядово); А.А. Фет (лірика, оглядово). **Зі списку «Для додаткового читання»:** Ф.М. Достоєвський («Брати Карамазови»); І.С. Тургенєв («Ася»); А.П. Чехов (оповідання).
11 клас	
Частка російських письменників у загальному переліку передбачених програмою для опрацювання **на уроках** (рівень стандарту) становить **18 %** (зміст курсу загалом охоплює 17 позицій). Частка російських і російськомовних письменників у загальному переліку передбачених програмою для **додаткового читання** становить **21 %** (список творів для додаткового читання охоплює 70 позицій).	**Для текстуального опрацювання на уроках:** М.О. Булгаков («Майстер і Маргарита»); О.О. Блок («Незнайома», «Весно, весно, без меж і без краю...», «Скіфи»); А.А. Ахматова («Довкола жовтий вечір ліг», «Дав мені юнь ти сутужную», «Реквієм»). **Зі списку «Для додаткового читання»:** Ч.Т. Айтматов («І понад вік триває день»); С.О. Алексієвич (твори); В.В. Биков («Альпійська балада», «Знак біди»); І.О. Бунін («Антонівські яблука»); М.С. Гумільов (поезії); С.О. Єсенін (поезії); Є.І. Замятін («Ми»); М.М. Зощенко (оповідання); Ілля Ільф, Євген Петров («Дванадцять стільців»,

Закінчення таблиці 2

Частка російських і російськомовних письменників за класами	Письменники та їхні твори
11 клас	
	«Золоте теля»); О.І. Купрін («Гранатовий браслет», «Олеся»); О.Е. Мандельштам (поезії); В.В. Маяковський (поезії); В.В. Набоков («Дар»); Б.Л. Пастернак (поезії); Стругацькі А. і Б. («Важко бути богом»); А.П. Чехов («Вишневий сад», «Чайка»).

поеми «Руслан і Людмила» (ЗЛ, 5—9 кл., с. 16). Наступне звернення до творчости О.С. Пушкіна — розділ «Дружба і кохання» у 7 класі: «*Олександр Сергійович Пушкін (1799—1837). «19 жовтня 1825 року». Дитинство і юність О.С. Пушкіна. Уславлення ліцейської дружби й вірності ідеалам у вірші «19 жовтня 1825 року». Авторські спогади й роздуми у творі*» (там само, с. 36). Систематизації уявлень про творчість О.С. Пушкіна в українських школярів сприяли уроки в 9 класі в межах розділу «Романтизм» у темі «Взаємодія романтизму та реалізму», роботу на яких скеровано настановним формулюванням, пор.: «*Олександр Сергійович Пушкін (1799—1837). Лірика («До А.П. Керн» («Я пам'ятаю мить чудову...»), «Я вас кохав...», «Я пам'ятник собі поставив незотлінний...»). «Євгеній Онєгін». Значення творчості О.С. Пушкіна для розвитку російської та світової літератури. Провідні мотиви його лірики. Тема кохання і призначення мистецтва у віршах митця. Взаємодія романтизму і реалізму в романі О.С. Пушкіна «Євгеній Онєгін». Реалістичне висвітлення романтичних тем (кохання, відчуження особистості, життя і смерті, розладу мрій та дійсності тощо) і образів (Онєгін — Тетяна, Ленський — Ольга). Традиції світової літератури і культури у творі (вплив Дж. Байрона та ін.). Дзеркальна композиція (лист Тетяни — відповідь Онєгіна — дуель — лист Онєгіна — відповідь Тетяни). Зображення різних сфер життя (історії і сучасності, столиці і провінції, народних звичаїв і кола культурних інтересів суспільства тощо). Художнє новаторство О.С. Пушкіна (у жанрі, мові, авторській позиції, підході до зображення дійсності). Образ автора*» (там само, с. 57).

Пропонований огляд, проілюстрований уривками з навчальної програми, засвідчує, що ніякого особливого, українського, погляду на творчість класика російської літератури навчальна програма для українських шкіл у довоєнний період не пропонувала — програмні вимоги сформульовані відповідно до усталених у російському літературознавстві оцінок і викликають алюзії з вивченням російської літератури в СРСР. Цей приклад слугує фактичним підтвердженням слушности висновку Л.Т. Масенко, яка констатувала: «Часткова успішність совєтського зросійщення й дієвість токсичної пропаганди виявились у тому, що навіть у своїй державі після 1991 року Україна не могла позбутися мовно-культурної залежності від Росії, тривалий час перебуваючи у спільному з нею культурному просторі, що дозволяло колишньому колонізаторові зберігати, а на деяких територіях і посилювати свій розкладовий вплив» (Масенко, 2024).

Закономірно, що після початку повномасштабної війни проблема світоглядного спрямування шкільних курсів літератури й відповідальности за пропагований засобами шкільного навчання літературний канон та його вплив на український культурний простір набула особливої гостроти, хоч, безумовно, суспільний резонанс щодо неї видається запізнілим. Соціолінгвістичні аспекти взаємозв'язку мови й культури — пріоритетний напрям досліджень у доробкові Л.Т. Масенко, яка задовго до початку війни на підставі динаміки мовної ситуації в різні історичні періоди дійшла висновку, що основною умовою для повнофункційного утвердження української мови в незалежній Україні, її природного розвитку та позитивних візій щодо майбутнього є плекання національного культурного простору українською мовою (Масенко, 2004; Масенко, 2014; Масенко, 2021). Публічні виступи літературознавців, письменників, публіцистів (О.С. Забужко, В.П. Агеєвої, Т.І. Гундарової, Р.А. Семківа, Ю.В. Макарова та ін.) лягли в основу журналістських узагальнень на кшталт *«українці вбачають у творчості О. Пушкіна прояви прибічника імперії»* та *«українці кажуть, що скидають російського імперіаліста»* [11], що підсилило громадське схвалення перегляду шкільних програм із зарубіжної літератури. За даними соціологічних опитувань 38 % українців уважають, що російських авторів узагалі не варто вивчати в українських школах (така думка має майже загальне схвалення на Заході країни; найменше прихильників повної відмови від російського контенту у шкільних програмах на Півдні); тих, хто вважає, що у школах варто продовжувати вивчати творчість російських авторів, є лише близько 7 % громадян (Опитування, 2023). Для з'ясування напрямів концептуалізації в масовій свідомості ідей про російську культуру як про колонізаторську щодо української і як про інструмент імперської політики важлива роль належить дискурсивному аналізові текстів відповідної тематики (приклад подано в табл. 3).

На прикладі текстів, поширюваних у публічному просторі після початку повномасштабної війни, маємо змогу простежити процес концентрованої фіксації суспільної думки в мові, зокрема в явищах метафоризації. Мовним утіленням наративу про загрози для України від російської культури є метафора *«пушкін — ракета / бомба / снаряд»*, що набула вербального та візуального втілення в публіцистичному та політичному дискурсі ще в перший рік повномасштабної війни [12]. Нова хвиля її творчого застосуван-

[11] «Треба припинити робити з Пушкіна ідола, а з російської літератури — вінець цивілізації. Погляд з Заходу». TEXTY.ORG.UA: https://surl.li/glbpid (дата звернення: 19.09.2024).

[12] Поява метафори, хоч яка прозора її мотиваційна основа, сягає арсеналу пропагандистських засобів, що їх використовував агресор, — як контрзахід. У захоплених на початку 2022 р. українських містах з'явилися тематичні рекламні борди із зображенням діячів російської культури для виправдання територіальних претензій (на вулицях окупованого Херсона розмістили, зокрема, стенди з портретом О.С. Пушкіна та текстом: *«Херсон — город с русской историей. Херсон Пушкин посетил проездом из Симферополя в Кишинев 18 сентября 1820 года. Второй раз Александр Сергеевич побывал в этом городе в мае 1824 года. С Херсоном связана история предков великого поэта — этот город строил его знаменитый родственник — Иван Абрамович Ганнибал»*. Центральне місце на борді належить цитаті з доробку поета відповідного змісту).

Мал. 1. Приклад зображення зі статті «В мережі з'явились яскраві меми про знесеного Пушкіна в Києві». https://surl.li/fqxxpc (дата звернення: 01.11.2024).

Мал. 2. Приклад зображення зі статті «В мережі з'явились яскраві меми про знесеного Пушкіна в Києві». https://surl.li/fqxxpc (дата звернення: 01.11.2024).

Мал. 3. Приклад зображення зі статті «38 % українців вважають, що російську літературу не потрібно вивчати в школі» на сайті «НУШ: Нова українська школа». https://surl.li/wnqzyp (дата звернення: 03.11.2024).

Таблиця 3

Актуальні проблеми української освіти в контексті деколонізації суспільної свідомости (на матеріалі фрагмента інтерв'ю з В.Е. Портниковим)

Аналізований текст	Основні ідеї та їх аргументація
«Треба пам'ятати, що Пушкін став таким образом, яким ми його знаємо, не з 1899. Тому що, знову таки, нагадаю, що 1899 більшість мешканців Російської імперії була неписьменна і ніякого Пушкіна не читала. Пушкін [у культурному просторі Російської імперії. — *Авт.*] *був символом, якщо хочете, компромісу між свободолюбною інтелігенцією і владою. Як завжди обирається такий компроміс. Влада хоче показати, що вона не цурається освіченої частини суспільства. Для освіченої частини суспільства Пушкін — це людина, яка говорить «Напишут наши имена на руинах самодержавья», а для влади — це людина, яка підтримувала боротьбу з польським повстанням. Тобто є кілька Пушкіних... Як у кожного дійсно значущого поета в Пушкіна є кілька образів: Пушкін, який говорить про руїни самовластя, і Пушкін, який говорить «оставьте этот спор славян между собой». Однак знову таки, той Пушкін, пам'ятник якого Ви згадуєте, це невеличкий бюст, який у нас був у Києві, відрізняється від того Пушкіна, пам'ятник якому був у парку біля КПІ, тому що це Пушкін, якщо хочете, 1937 р. Тобто Пушкін, з образом якого ми з вами знайомі, — це не Пушкін часів Російської імперії, це сталінський Пушкін. Це Пушкін, який з'явився як символ радянської російської імперії. Щоб стало ясно, що радянська імперія — російська, і це почалося 1937 р., але затвердилося 1945. І цей Пушкін — це Пушкін тих людей, немає значення росіян, або українців, або білорусів, які* [тільки-но. — *Авт.*] *навчилися читати. Це не Пушкін «Євгенія Онєгіна» чи «Листа до Чаадаєва». Це Пушкін «Сказки о золотом петушке». Тому ці люди* [які навчилися читати за цією та іншими казками Пушкіна. — *Авт.*] — *це були люди дитячого мислення. Навіть дорослі»* (Віталій Портников, з інтерв'ю для документальної кінострічки «Як нам нав'язували "русский мір"», фрагмент 8:41 — 11:09. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Xg8dIvckkmE).	Міркування В.Е. Портникова видаються показовими у спектрі думок щодо ролі шкільного читання для формування концептосфери культури та інтелектуального розвитку особистости. Свої висновки журналіст обґрунтовує на прикладі творчости саме О.С. Пушкіна. У викладеному фрагменті публіцист розмірковує про символічне значення постаті класика російської літератури для різних історичних періодів. Він наголошує на тому, що Пушкін часів Російської імперії і Пушкін, пам'ятники якому встановлювали в СРСР у національних республіках, зокрема і в Україні, мають різне ідеологійне трактування *(«Тобто Пушкін, з образом якого ми з вами знайомі, — це не Пушкін часів Російської імперії, це сталінський Пушкін»).* Символіку образу російського поета, її ідеологійне навантаження журналіст розгортає як метафору, ключем до розуміння якої є твердження про компромісність постаті Пушкіна — «компроміс між свободолюбною інтелігенцією і владою» *(«Для освіченої частини суспільства Пушкін — це людина, яка говорить Напишут наши имена на руинах самодержавья, а для влади — це людина, яка підтримувала боротьбу з польським повстанням»).* Оминаючи дискусії про ідеологійне підґрунтя творчости О.С. Пушкіна, В.Е. Портников наголошує на «зручності» його творчого доробку для маніпулювання суспільною думкою, адже *«Як у кожного дійсно значущого поета в Пушкіна є кілька образів: Пушкін, який говорить про руїни самовластя, і Пушкін, який говорить оставьте этот спор славян между собой»*. Відвідно, Пушкін, пам'ятник якому з'явився в Києві в парку КПІ — це сталінський Пушкін, символ радянської російської імперії. *(«Щоб стало ясно, що радянська імперія — російська, і це почалося 1937 р., але затвердилося 1945».)* До проблем освіти привертають увагу міркування В.Е. Портникова про сутність образу «сталінського Пушкіна», пор.: *«І цей Пушкін — це Пушкін тих людей, немає значення росіян, або українців, або білорусів, які* (тільки-но. — *О.Д.*) *навчилися читати. Це не Пушкін «Євгенія Онєгіна» чи «Листа до Чаадаєва». Це Пушкін «Сказки о золотом петушке». Тому ці люди* (які навчилися читати за цією та іншими казками Пушкіна. — *О.Д.*) — *це були люди дитячого мислення. Навіть дорослі».*

ня пов'язана з демонтажем пам'ятника поетові в Києві в листопаді 2023 р.: прикладами візуального втілення метафори є мал. 1—3.

Про те, що уявлення про загрози з боку російської культури національній безпеці відображено в масовій свідомості, свідчать і мовні біографії. Під час інтерв'ю респондентка, яка перейшла в щоденному спілкуванні з російської мови на українську, ділиться міркуваннями про роль книжок, за якими колись навчалася читати і від яких тепер відмовилася у вихованні дітей, пор.: *«І.: Оскільки ви людина російськомовна з виховання і в родині і це ваша рідна мова / очевидно / ви багато культурних цінностей засвоювали саме російською мовою? Р.: Ну / я це все заблокувала / мені так здається // Часто в мене виникають в голові якісь сталі вирази // Я зараз намагаюся десь взяти альтернативу українську / щоб не користуватися російськими / тому що я / наприклад / можу іноді ще / повністю говорю-говорю українською / але коли мені треба щось таке сказати … якийсь от дійсно сталий вираз / який закарбувався в мене там уже в голові / я можу його сказати російською / ну так / типу / в лапках) // Тому так хочеться зараз поповнювати / щоб не використовувати взагалі те / що збереглося там десь на поличках в голові // Так що я не дивлюсь російські фільми / я не читаю там російські книжки / тобто я / ну / це все заблокувала для себе // Дитячі віршики / звісно / пам'ятаю // От зараз / в мене молодшому чотири роки / і трішки я сумую / шо я більше … мені не хочеться це читати / але ми дуже … / всією родиною ми дуже любили Чуковського / от / і я напам'ять / мабуть / знаю всі його казки і розповіді / і в мене старша дочка на цьому виросла / Син поки був молодший / поки війна не почалася / ми це все читали // І зараз / от / трішки я сумую / але / ну / не хочеться брати в руки російську книжку і читати чи розказувати»* (З інтерв'ю з киянкою; записано 22.12.2023).

Наведений фрагмент привертає увагу до глибинних зв'язків між практиками читання і набутим досвідом користування мовою, адже засвоєні з літератури в дитинстві та юності прецедентні феномени, крилаті вислови, паремії та фразеологізми становлять найбільш стійкий лексичний запас, якому непросто знайти заміну без спеціальних вправ у дорослому віці. Крім того, такі мовні одиниці лежать в основі концептуальної картини світу, корегувати яку з віком доволі складно. У наведеному фрагменті інтерв'ю респондентка зауважила, що відчуває певні труднощі у спілкуванні українською мовою саме через неможливість повноцінної заміни таких мовних одиниць в її особистому репертуарі, що є наслідком засвоєння мови повсякдення за російськими текстами.

Викладені факти дають підстави для ширших узагальнень, які пояснюють причини вразливости системи шкільної освіти в Україні часів незалежности до зовнішніх ідеологійних впливів, а з погляду соціолінгвістики — накреслюють перспективу дослідження механізмів, унаслідок дії яких система шкільної освіти в незалежній Україні впродовж десятиріч була фактично двомовною із диглосним розподілом мов: українська — на уроках, російська — як мова неформального спілкування в навчальних закладах для більшости території держави (особливо у великих містах) (Данилевська, 2019, с. 46), тобто як інструмент мовної політики сприяла не всебічному утвердженню

державної української мови, а консервуванню диглосного білінгвізму. Безперечно, слушно міркують ті дослідники, які вбачають підстави аналізувати мовну політику держави в контексті культурної, а вона, за влучним висновком О.Б. Ткаченка, до 2014 р. була «недалекоглядною або, точніше, абсолютно безперспективною» (Ткаченко, 2014, с. 501) — саме з погляду розбудови українського культурного простору. Якщо ж оцінювати її з погляду завдань просування ідей «русского міра» як ідеологійного підґрунтя політики неоімперіалізму, що стала державною ідеологією РФ і спрямована на підживлення спільного з колишніми радянськими республіками культурного простору як інструмента «збирання земель» для відновлення радянської імперії в кордонах колишнього СРСР, то така політика є цілком системною. Саме тому громадське обговорення доречности постатей російських письменників у курсі зарубіжної літератури у зв'язку із широкомасштабною воєнною агресією РФ проти України розгорталося як емоційна суспільна дискусія про роль російської мистецької спадщини (і не лише в галузі художньої літератури) у культурній експансії на пострадянському просторі, використання знакових постатей культури в російській пропаганді та плеканні ідеології неоімперіалізму (ідея «русского міра»), культуру й мову як чинники національної безпеки. В умовах повномасштабної війни 2023 р. ухвалено Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» (Закон, 2023). Сутність поняття «деколонізація» в ньому розкрито не в окремій дефініції, а у зв'язку з поняттями «російська імперська політика (російська колоніальна політика)» та «пропаганда російської імперської політики» і втілено в терміні, утвореному за допомогою префікса *де-*, що виражає заперечення, пор.: *«Колонізація — захоплення якої-небудь країни чи області й насильницьке перетворення її на колонію»* (СУМ IV, с. 230), *«Деколонізація — процес ліквідації колоніалізму»* (СУМ II, с. 678). У законі поняття «пропаганда російської імперської політики» ужито зі значенням «публічна глорифікація або виправдання російської імперської політики, поширення інформації, спрямованої на виправдання російської імперської політики, а також публічне використання продукції, що містить символіку російської імперської політики, публічне заперечення злочинів (репресивних заходів) проти українського народу». Інше засадниче поняття закону — «російська імперська політика (російська колоніальна політика)» визначено як «система заходів, що здійснювалися органами управління, збройними формуваннями, політичними партіями, недержавними організаціями, установами, підприємствами, групами чи окремими громадянами (підданими) Російського царства (Московського царства), Російської імперії, Російської республіки, Російської держави, Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Російської Федерації, спрямованих на підкорення, експлуатацію, асиміляцію українського народу» (Закон, 2023, ст. 2). Юридизація понять «російська імперська політика (російська колоніальна політика)», «пропаганда російської імперської політики», «русифікація», «деколонізація» заклала

правничі підстави для поглиблення процесу очищення змісту шкільної освіти — від перегляду навчальних програм до аналізу дозволених для використання у школах навчальних матеріалів (підручників, методичних посібників, відео- та аудіоконтенту, ілюстрацій) щодо виявлення для усунення прикладів глорифікації та виправдання колоніалізму. Зазначимо, що Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» містить норму, відповідно до якої заборону використовувати символіку російської імперської політики не поширено на випадки, коли її використання не має наслідком виправдання і глорифікацію, зокрема «у посібниках, підручниках та інших матеріалах наукового, освітнього і навчального характеру, які використовуються у навчальному, навчально-виховному і освітньому процесах» (Закон, 2023, ст. 3, п. 3.5). Наведені у статті уривки з навчальних програм із зарубіжної літератури, чинних на початок повномасштабної війни, доводять небезпідставність застережень щодо глорифікації творчости російських авторів засобами шкільних курсів.

Утім у 2022 р. зміни стосувалися лише формального вилучення з навчальних програм імен російських письменників та їхніх творів. Це рішення ухвалила робоча група з оновлення змісту навчальних програм із зарубіжної літератури, розпрацювавши відповідний варіант освітнього документа — «Порівняльну таблицю до проєкту змін у навчальній програмі із зарубіжної літератури для 6—9 класів закладів загальної середньої освіти (2017) (2022)» (Додаток до ухвали 1) і «Порівняльну таблицю до проєкту змін у навчальній програмі із зарубіжної літератури для 10—11 класів (рівень стандарту) закладів загальної середньої освіти (2017) (2022)» (Додаток до ухвали 2) [13]. Після ухвалення Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» перегляд змісту шкільних курсів набув системного характеру, адже проблема розбудови засад національної освітньої політики стосується не тільки курсу зарубіжної літератури, про що згадують і наші респонденти під час інтерв'ювання, пор.:

1) Р: З літературою (ідеться про російську. — *О.Д.*) *точно треба ознайомлюватися / точно ознайомлюватися / можливо / навіть читати // Але не робити навколо цього... Ну не применшувати точно українську культуру перед російською культурою // Просто приділяти / можливо / трохи менше уваги / ніж іноземним творам / там / наприклад / німецьким / французьким // Але все ж таки щось трошки має бути для ознайомлення / для того / щоб наше покоління майбутнє зрозуміло взагалі / що відбувається / що це за російська культура і чому ми не маємо з нею нічого спільного //;*

2) Р: Ну єдине в мене питання залишається «Що робити з музикою?» / бо / зрозуміло / всі репери там сучасні / інші такі всі сучасні митці російські / ми маємо про них забути / взагалі не слухати // Але я / як випускниця музичної школи / можу сказати / що там дуже багато російських авторів класичної музики / і як

[13] https://surl.li/saznda (дата звернення: 12.11.2024).

від них позбутися / не зрозуміло / і незрозуміло, як це аргументувати (З інтерв'ю з киянкою, на момент запису — ученицею 11 класу; записано 02.05.2023).

Деколонізаційні процеси поширюються на зміст усіх шкільних предметів, проте вони не становлять окремого напряму в освітніх практиках, а нашаровуються на заходи в межах реформування освітньої системи у зв'язку з реалізацією концепції «Нової української школи» (НУШ). Засаднича ідея НУШ — розбудова шкільної освіти в Україні за сучасними стандартами — передбачає, зокрема, і демонтаж освітніх практик, успадкованих від радянської школи. В умовах воєнного часу активізувалося, наприклад, обговорення ідеї впровадження в школах України інтегрованого курсу історії. Традицію, відповідно до якої курси вітчизняної та всесвітньої історії викладають в українській школі як окремі предмети, багато хто вважає спадком радянської освіти, і саме цю обставину прихильники інтеграції використовують як аргумент на користь розпрацювання інтегрованого курсу, пор.: *«У 1959 році програми переробили таким чином, що і всесвітня історія, і радянська вивчалися паралельно із середньої школи до старшої: 4-й клас — оповідання з історії СРСР; 5-й клас — стародавній світ; 6-й клас — середні віки; 7—11-й класи — історія СРСР, нова та новітня історія закордонних країн. Із частковими змінами така схема дожила до кінця Союзу. Лише в 1965 році додалося вивчення історії союзної республіки. Тож не буде великим перебільшенням стверджувати, що два окремих історичних предмети в українській школі є тим самим спадком проклятого російського комуністичного режиму, якого ми так активно намагаємося позбутися»* [14]. Розроблено та апробовано навчальну програму «Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури). 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти, що, на думку укладачів, дає змогу *«шкільній освіті долати бар'єри між мовою та її функціонуванням у текстах (зокрема художніх або інформаційних, медіатекстах), забезпечує умови для взаємодії мови й культури загалом, сприяє формуванню цілісного й відповідального ставлення до слова»* (ІМЛК, 2023 [15]).

Зміни торкнулися і мистецтвознавчих курсів. В інструктивних документах для вчителів, які викладають предмети в межах освітньої галузі «Мистецтво», наголошено, що мистецька освіта повинна реалізовувати дві визначальні позиції: перша пов'язана з вимогою негайної дерусифікації змісту навчання — передусім, у підручниках та іншому методичному забезпеченні; друга пов'язана з підвищенням уваги до національного мистецтва, що є вимогою часу і відповідає загостренню боротьби України за свою незалежність [16]. В інструктивно-методичному листі про викладання предметів циклу у 2024 / 2025 навчальному році, підготовленому МОН України, зазначено, що «трагічні події, які тривають унаслідок російського вторгнення в Україну з 24 лютого 2022 р., зумовили необхідність перегляду місця російського мистецтва в

[14] Громенко С. Всесвітня історія України, або чому один предмет кращий за два. TEXTY.ORG.UA: https://surl.li/rlwvzf (дата звернення: 15.11.2024).

[15] https://surl.li/vsrpgr (дата звернення: 13.04.2025).

[16] Федун С. Методичні рекомендації щодо особливостей викладання навчальних предметів мистецької освітньої галузі в закладах загальної середньої освіти у 2023 / 2024 навчальному році: https://surl.li/tprgpr (дата звернення: 15.11.2024).

контексті вивчення предметів та інтегрованих курсів мистецької освітньої галузі»[17]. У документі сформульовано вимогу вилучити з використання в освітньому процесі творів російських, а також білоруських митців, а вивільнений навчальний час рекомендовано використати на ознайомлення здобувачів освіти з творами українських митців.

Окреслені зміни у змісті шкільних курсів, визначені на рівні навчальних програм, відбито і в текстах підручників — цей процес найпомітніший у нових навчальних виданнях; що ж до тих, які були опубліковані до повномасштабної війни, то вони можуть слугувати матеріалом для порівняльного аналізу.

Отже, зміни у змісті шкільних курсів, що відбулися впродовж 2022—2024 рр. і тривають нині, маємо підстави витлумачувати в контексті деколонізаційних процесів у суспільній свідомості та публічному просторі. Ці процеси втілюються в реальних мовних практиках учасників освітнього процесу, справляючи вплив через мовну поведінку на мовну ситуацію в освіті та державі загалом. Започатковані у 2022 р. зміни спершу мали характер негайної реакції освітньої системи на повномасштабну воєнну агресію РФ проти України — їхнім виявом стало вилучення російського контенту зі змісту шкільних курсів зарубіжної літератури та предметів мистецької галузі. Згодом ці зміни набули системного характеру, що зумовлено поглибленням деколонізації громадського простору, культури та суспільної свідомости, закріпленим Законом України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Вони спрямовані, зокрема, на зміщення інтерпретаційних акцентів у поясненні явищ культури, історичної пам'яті, історії української мови і розвитку мовної ситуації, що спричинило помітне підсилення змісту освіти українознавчим компонентом шкільних предметів. З погляду соціолінгвістичних прогнозів щодо розвитку мовної ситуації в Україні виявлені зміни є позитивними, оскільки застосування таких інструментів, як україноцентричне та українськомовне освітнє середовище, мовна свідомість і мовна поведінка учасників освітнього процесу, створює передумови для неформального комунікативного впотужнення державної мови у сфері шкільної освіти. Виявлені зміни сприяють формуванню мовної картини світу на націєцентричних засадах, що здатне в короткостроковій перспективі істотно посилити суверенність українського культурного простору.

[17] Додаток до листа МОН від 30.08.2024 1.1/15776-24 Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024 / 2025 навчальному році: https://surl.lu/mmravu (дата звернення: 17.11.2024).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Закон, 2023 — Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». (2023). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. https://surli.cc/ylitcv (дата звернення: 17.10.1024).

ЗЛ, 5—9 кл. — *Зарубіжна література: програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5—9 класи (2012 р. зі змінами 2015—2017 рр.)*. https://surl.li/wyetkm (дата звернення: 15.01.2025).

ЗЛ, 10—11 кл. — *Зарубіжна література: програма для 10—11 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (2012 р. зі змінами 2016 р.)*. https://surl.li/rymqqn (дата звернення: 15.01.2025).

ЗМК — засоби масової комунікації.

ІМЛК, 2023 — Модельна навчальна програма «Інтегрований мовно-літературний курс (українська мова, українська та зарубіжні літератури) 7—9 класи» для закладів загальної середньої освіти. *Освіта.UA*. https://surl.li/vsrpgr (дата звернення: 13.04.2025).

КМІС — Київський міжнародний інститут соціології.

МОН — Міністерство освіти і науки України.

Опитування, 2023 — Національна мова та культура в Україні: зміни в громадській думці після року війни. Результати опитування. (2023). *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. http://surl.li/inezc (дата звернення: 01.11.2024).

Опитування, 2025 — Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути — всеукраїнське опитування. Результати опитування (2025). *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. https://surl.li/wnuhgf (дата звернення: 18.03.2025).

Пресреліз, 2023 — Ставлення до викладання російської мови в українськомовних школах. Пресреліз. (2023). *Київський міжнародний інститут соціології*. https://surl.li/pqopok (дата звернення: 15.10.2024).

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Ґіденс Ентоні. (1999). *Соціологія*. Київ: Основи.

Данилевська О.М. (2009). *Мова в революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР*. Київ.

Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Жайворонок В.В. (2007). *Українська етнолінгвістика: нариси: навч. посіб. для студ. вищ. закл.* Київ: Довіра.

Залізняк Г.М., Соколова С.О. (2023). Параметри вивчення мовної ситуації України з погляду соціологів і лінгвістів. С.О. Соколова (відп. ред.), М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізняк, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар, *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* (с. 32—50). Київ. (Електронне видання). https://surl.li/bjlxkw

Кочерган М.П. (2003). *Загальне мовознавство: підручник*. Київ: ВЦ «Академія».

Масенко Л. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Масенко Л. (2014). Українська мова в освіті: правові аспекти. *Мовні права в сучасному світі: збірник наукових праць* (с. 156—162). Ужгород.

Масенко Л. (2021). *У Вавилонському полоні. Теми національної та соціальної неволі у драматургії Лесі Українки*. Київ: Кліо.

Масенко Л. (2024). «Україна перемогла на полі культури». Про що свідчить суть «русского мира»? *Радіо Свобода, 03.03.2024.* https://surl.li/tnaszi (дата звернення: 23.11.2024).

Соколова С.О. (2024). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова, 2*, 3—29. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.003

Ткаченко О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива.* Київ: Наукова думка.

Статтю отримано 22.04.2025.

REFERENCES

Danylevska, O.M. (2009). *Language in the Revolution and Revolution in Language: Language Policy of the Central Rada, the Hetmanate, and the Directory of the Ukrainian People's Republic (UNR).* Kyiv (in Ukrainian).

Danylevska, O.M. (2019). *Ukrainian Language in Ukrainian Schools at the Beginning of the 21st Century: Sociolinguistic Essays.* Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Gidens, Entoni. (1999). *Sociology.* Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Kocherhan, M.P. (2003). *General Linguistics: Textbook*. Kyiv: Vydavnychyi tsentr "Akademiia" (in Ukrainian).

Masenko, L. (2004). *Language and Society: A Postcolonial Dimension*. Kyiv: Vydavnychyi dim "KM Akademiia" (in Ukrainian).

Masenko, L. (2014). The Ukrainian Language in Education: Legal Aspects. *Language Rights in the Modern World: Collection of Scholarly Articles* (pp. 156—162). Uzhhorod (in Ukrainian).

Masenko, L. (2021). *In Babylonian Captivity: Themes of National and Social Oppression in Lesia Ukrainka's Drama.* Kyiv: Klio (in Ukrainian).

Masenko, L. (2024). "Ukraine Has Triumphed on the Cultural Front: What Does the Essence of the 'Russian World' Reveal?" *Radio Svoboda.* Retrieved November 23, 2024 from https://surl.li/tnaszi (in Ukrainian).

Sokolova, S.O. (2024). Modern approach to studying the language situation: slavic experience and ukrainian realities. *Ukrainian language, 2*, 3—29. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.02.003 (in Ukrainian).

Tkachenko, O.B. (2014). *Ukrainian Language: Present and Historical Perspective*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Zalizniak, H.M., & Sokolova, S.O. (2023). Parameters for Studying the Language Situation in Ukraine from the Perspective of Sociologists and Linguists. S.O. Sokolova (Ed.), M.O. Hontar, O.M. Danylevska, H.M. Zalizniak, L.T. Masenko, O.H. Ruda, V.M. Trub, I.M. Tsar, *Territorial and sociocultural conditions of the Ukrainian language functioning in Ukraine: monograph* (pp. 32—50). Kyiv. [Electronic edition]. Retrieved May 15, 2024 from http://surl.li/parnp (in Ukrainian).

Zhaivoronok, V.V. (2007). *Ukrainian Ethnolinguistics: Essays: A Textbook for University Students.* Kyiv: Dovira (in Ukrainian).

Received 22.04.2025

Oksana Danylevska, Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher
in the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: od3556261@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7847-8499

DECOLONIZATION OF SCHOOL EDUCATION CONTENT IN UKRAINE: SOCIOLINGUISTIC ASPECT

The article outlines trends in the development of the linguistic situation within the sphere of school education against the backdrop of dynamic processes in the functioning of the Ukrainian and Russian languages under the conditions of Russia's full-scale military aggression against Ukraine. Based on the results of large-scale sociological surveys conducted between 2022 and 2025, the extent of changes in the language consciousness and language behavior of Ukrainian citizens has been identified. As a result, perceptions of the prestige of Ukrainian and Russian languages have acquired new qualities.

In the context of war, on one hand, there is a noticeable decline in the status of the Russian language as a subject of study, a language of instruction, and a means of informal communication within educational institutions: 52 % of Ukrainians now believe that Russian should not be taught in schools at all, whereas in 2017, 56 % supported making its study mandatory. On the other hand, the position of the Ukrainian state language has significantly strengthened, leading to a shift in the parameters of language interaction in Ukraine — for the first time since independence, the balance has clearly tilted in favor of Ukrainian across all social spheres.

The sharp radicalization of public sentiment regarding the role of the Russian language and, more broadly, Russian culture in the Ukrainian public space has led to a revision of school course content, resulting in the removal of Russian-related content from the educational fields of "Languages and Literatures", "Social Studies", and "Arts".

It is substantiated that the changes in school curricula should be considered within the broader context of the decolonization of public consciousness, whose legal boundaries are defined by the law "On the Condemnation and Prohibition of Propaganda of Russian Imperial Policy in Ukraine and the Decolonization of Toponymy" (2023). The decolonization of school education particularly involves shifting interpretative emphases when explaining cultural phenomena, historical memory, and the history of the Ukrainian language, as well as significantly strengthening the Ukrainian studies component within school courses.

The article concludes that, from the perspective of sociolinguistic forecasts regarding the development of the linguistic situation in Ukraine, these changes should be assessed positively, as they create preconditions for the informal communicative strengthening of the state language in school education. This is achieved through the introduction of language planning tools such as a Ukrainian-centered and Ukrainian-speaking educational environment, as well as the language consciousness and language behavior of participants in the educational process.

Keywords: *sociolinguistics, decolonization of public consciousness, language consciousness, language behavior, linguistic situation in school education, language policy.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.026
УДК 81'23

М.В. ЖУЙКОВА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та лінгводидактики
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Пр. Волі, 13, м. Луцьк, 43025
E-mail: mzhujkova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0396-8458

ТИПИ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В АСОЦІАТИВНИХ ПОЛЯХ (НА МАТЕРІАЛІ ЕКСПЕРИМЕНТІВ З УКРАЇНСЬКОМОВНИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ)

У статті проаналізовано деякі асоціативні поля, отримані у вільних асоціативних експериментах із носіями української мови, та виявлено ті реакції, що кодують культурно марковану інформацію. Досліджено два типи таких реакцій: нейролінгвальні та концептуальні. Установлено, що нейролінгвальні реакції мають вербальну основу (передусім це відсилання до прецедентних текстів та різноманітних колокацій, типових для мовної практики), а через концептуальні реакції респондентів реалізуються імпліцитні культурно марковані зв'язки між певними концептами. На матеріалі асоціативних експериментів з'ясовано, що в асоціативних полях частка лінгвокультурних реакцій обох типів може сягати 50 %. Докладно схарактеризовано асоціативні поля деяких стимулів-орнітонімів.

***Ключові слова**: психолінгвістика, вільний асоціативний експеримент, асоціативне поле, культурно марковані зв'язки між стимулом та реакцією, прецедентні тексти, нейролінгвальні реакції, концептуальні реакції, орнітоніми.*

Асоціативні експерименти, що слугують потужним знаряддям для проникнення у вербальну пам'ять етнічного колективу, можуть давати різноманітну інформацію щодо структури та вмісту колективних знань, способів осмислення явищ дійсности, а також стосовно динаміки колективних уявлень про світобудову та її фрагменти. Дослідники справедливо вважають, що асоціативні поля, отримані внаслідок оброблення даних вільних асоціативних експериментів, є відбиттям як словника лінгвокультурного колек-

Цитування: Жуйкова М.В. (2025). Типи лінгвокультурної інформації в асоціативних полях (на матеріалі експериментів з україномовними респондентами). *Українська мова, 2* (94), 26—42. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.026

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

тиву, так і зв'язків між окремими фрагментами цього словника (Shepherd, Marshall, 2018). Зауважимо, що будь-яке асоціативне поле репрезентує найбільш релевантні семантичні ознаки певного слова-стимулу. Зазвичай такі ознаки втілюються в найчастотніших вербальних реакціях, що формують в асоціативному полі його центральну зону та зону ближньої периферії.

Серед психолінгвістів набула поширення думка, що основне призначення вільних асоціативних експериментів — установлення так званих асоціативних норм, тобто набору типових, стандартних асоціацій, які виникають у свідомості психічно здорових носіїв мови. У другій половині XIX ст. метод вільних вербальних асоціацій, як відомо, застосовували не лінгвісти, а психіатри, які у своїх дослідженнях пропонували пацієнтам списки слів і аналізували отримані реакції. Таким методом намагались оцінити тип психіки, розумові здібності та рівень інтелекту опитуваних. Список слів-стимулів, що їх використовували в асоціативних експериментах, було надруковано у книжці німецького психіатра Роберта Зоммера, яка вийшла 1894 р. (Sommer, 1894, s. 112—114). У цьому списку слова-стимули згруповано у 26 тематичних груп по 4—6 одиниць у кожній, причому більшість із них належить до абстрактної лексики. Зокрема, до його стимульного списку входять групи «Stimmungen und Gemüthsausdrücke» («настрої та емоційні прояви»), «Begriffe aus dem Gebiet des Verstandes» («поняття зі сфери розуму») тощо. Надто абстрактний характер семантики стимулів Р. Зоммера не був прийнятним для всіх респондентів, адже ідіолект багатьох мовців не виходив за межі основних одиниць словника з конкретними значеннями. Крім того, експерименти психіатрів мали спиратися на певні мінімальні мовленнєві стандарти, що їх можна було б уважати адекватними для людей із характерними психічними ознаками, певним рівнем розумових здібностей чи станом психічного здоров'я. Появу такого стандарту пов'язують із працями американських психіатрів Ґрайс Гелен Кент та Аарона Джошуа Розанова, які організували масштабне дослідження з носіями англійської мови (близько 1250 респондентів) у різних регіонах США, а потім обробили його результати. Невипадково перший асоціативний словник, що постав на основі цього опитування, було оприлюднено в журналі під назвою «American Journal of Insanity» («Американський журнал божевілля»). Повні списки реакцій тисячі психічно здорових мовців назвали «асоціативними нормами» (Kent, Rosanoff, 1910). У цьому виданні автори опублікували деякі зразки порушень «нормальних» асоціацій при різних психічних захворюваннях. Відтоді поняття асоціативних норм використовували не лише у спеціальній психіатричній літературі, а й у працях лінгвістів. Поняття «норма» уживають у назвах створених пізніше асоціативних словників (англійської, німецької, французької, польської, російської, болгарської, української мов), які були побудовані на основі стослівного опитувальника Кент-Розанова. Показово, що відома колективна праця психолінгвістів із різних країн, що вийшла 1970 р. у США за редакцією Лео Постмана та Джеффрі Кеппела, має назву «Norms of Word Association» (Postman, Keppel, 1970).

Деякі часто повторювані реакції, отримані в експериментах із носіями різних мов, виявилися практично перекладними еквівалентами. Як писала

польська лінгвістка Іда Курч, «близько половини перших найчастотніших реакцій у різних мовах є тотожною з погляду їхнього значення» (Kurcz, 1967, s. 257) [1]. Причина таких збігів полягає в тому, що носії різних мов — респонденти в експериментах — жили в подібних культурно-соціальних умовах, а їхній перцептивний досвід сформував близькі базові уявлення про світ. Проте серед найчастотніших (ядерних) реакцій було виявлено чимало таких, що не є тотожними попри те, що в експериментах брали участь носії германських та романських мов. «Відмінності в найчастотніших асоціаціях, — зазначала І. Курч, — які спостерігаємо між різними групами за віком, освітою, статтю та, зрештою, мовою, можна приписати різниці в досвіді цих людей. Деякі із цих відмінностей можна чітко пояснити національно-культурними чинниками» (там само, s. 259). Як приклад дослідниця подала декілька частотних реакцій на стимули ХЛІБ, ГРОМАДЯНИН та МІСТО.

Саме часто повторювані асоціати привертали та привертають найбільшу увагу психолінгвістів, наприклад такі реакції часто залучають для аналізу вербальної мережі в пам'яті мовців. Частотні реакції важливі для виявлення як близьких, так і віддалених семантичних зв'язків між одиницями словника. Ці асоціати стають основою для формування асоціативної норми. Натомість неповторювані реакції, що становлять значну частину асоціативних полів, не формують психолінгвістичного стандарту, а тому периферія поля не часто привертає увагу дослідників. Дальня периферія асоціативного поля зазвичай містить семантично невмотивовані і випадкові реакції. Справді, зв'язки між словом-стимулом та неповторюваними асоціатами часто виявляються ситуативними, унікальними, заснованими на досвіді окремого мовця, іноді актуалізованому лише на момент опитування.

Із розвитком когнітивної лінгвістики зацікавлення дослідників периферійними реакціями, отриманими в асоціативних експериментах, почало зростати. Це зумовлено тим, що увага лінгвістів перемістилася із семантики лексичних одиниць на концептуальні структури, які кодує певне слово (група слів). Стало очевидно, що інформація, отримана в асоціативних експериментах, значною мірою корелює із вмістом концептів, названих стимулом, і що різні реакції можуть відбивати неоднакові змістові шари у структурі відповідних концептів. Як зауважувала С. Любимова, проводячи асоціативні експерименти, «дослідник отримує доступ до вмісту досліджуваного об'єкта для формування уявлень про його когнітивну структуру» (Lyubymova, 2020, p. 87).

Одна з найцікавіших проблем, на яку можуть кинути світло дані асоціативних експериментів, — це збереження в пам'яті опитаних тих культурних набутків, що їх виробив етнічний колектив за довгий час свого становлення та життєдіяльности. Пор. у зв'язку із цим думку Н.В. Слухай, О.С. Снитко, Т.П. Вільчинської: «Дослідження асоціативних зв'язків лексичних одиниць дозволяє краще зрозуміти глибинні концептуальні структури у свідомості мовця як носія культурних цінностей певної ет-

[1] Іда Курч мала на увазі англійську (американську), німецьку, італійську та французьку мови; відповідні експерименти було проведено саме за стослівним списком Кент-Розанова.

нічної спільноти» (Слухай та ін., 2011, с. 77). Вислів «культурні цінності етнічної спільноти», на нашу думку, доречно інтерпретувати в контексті формування національної ідентичности та трансляції культурних набутків і цінностей між поколіннями. Наявність лінгвокультурної інформації в асоціативних полях завжди свідчить про засвоєння та передавання певних культурно-значущих типів та форм знання.

Спонтанні асоціації, які несподівано виринають у пам'яті респондентів, можуть виявитися реліктами давніх уявлень етнічної спільноти. І хоч такі асоціації нечисленні, здебільшого одиничні, вони виводять дослідника на глибинні шари архаїчних знань про світобудову. Наведемо фрагменти двох полів асоціатів на стимул ПАВУК у словниках Н.П. Бутенко та С.В. Мартінек. Серед одиничних реакцій у цих асоціативних полях подано лексеми: *архітектор, будувати, працьовитий, роботяга, ткати* (Бут., с. 57) та *на щастя, новина* (УАС 3, с. 364). Зауважимо, що наведені реакції в обох полях не повторюються. У реакціях першого асоціативного поля увиразнено сему 'креативність', яка і лягла в минулому в основу міфологеми «павук», сформованої, очевидно, у часи індоєвропейської мовної єдности. Ця міфологема містить уявлення про павука як про втілення деміурга, творця світу. Реакції другого асоціативного поля (*на щастя, новина*) указують на інший складник цієї міфологеми: павука сприймали як медіатора між світом богів та людей. Тому побачити павука на павутинні — на щастя; павук, що спускається по своїй нитці, — це знак близької новини (наприклад, отримання листа). Ще у другій половині XIX ст. деякі архаїчні уявлення про павуків були для українців живою реальністю, про що свідчать польові записи П.П. Чубинського (Чуб., с. 68) та Б.Д. Грінченка, пор.: «Як сіренький павучок спуститься — добра буде звістка, а як чорненький — погана» (Гр., с. 42). Проте за життя чотирьох-п'яти поколінь такі уявлення в колективній свідомості українців практично зникли, а їх залишки складно виявити за допомогою прямого опитування чи анкетування респондентів. Реакції на стимул ПАВУК, отримані в обох асоціативних експериментах, передають переважно побутову (перцептивну та оцінну) інформацію про павуків (до того ж, вона не завжди відповідає науковій картині світу, бо багато опитаних зараховують павуків до комах). Однак одиничні культурно марковані реакції, які з'явилися в асоціативних полях, слугують підтвердженням того, що архаїчна інформація глибоко вкорінена в пам'яті деяких мовців і за сприятливих умов може виявлятися в реакціях респондентів [2].

Припускаємо, що колективна свідомість українців зберігає чимало донаукових уявлень про світобудову, утілених у народних віруваннях та прикметах, проте такі уявлення в сучасному глобалізованому та урбанізованому світі

[2] Цікаву інформацію про збереження вірувань дає також опитування польськомовних студентів, що його провела Іда Курч у 1964—1965 рр. у Варшаві. На слово-стимул PAJĄK (павук) було отримано загалом 1000 реакцій. Серед них є 12 відповідей *szczęście* та 3 відповіді *nieszczęście*, що разом становить 1,5 % поля (Kurcz, 1967, s. 171—172). Зауважимо, що це доволі високий відсоток, адже йдеться про маргінальне знання, збережене лише як релікт архаїчних вірувань.

поступаються перед знанням, яке дає освіта та засоби масової інформації, зокрема інтернет. Прошарок архаїчних культурних уявлень у деяких випадках унаочнюється під час проведення вільних асоціативних експериментів. Так, у статті «Проблема словникового тлумачення імен натуроб'єктів у контексті даних асоціативного експерименту» на прикладі асоціативного поля стимулу КОМЕТА автори продемонстрували, що українці зберігають і транслюють уявлення про комету, що сформувалися сотні чи навіть тисячі років тому (Жуйкова, Свідзинська, 2023). У цьому експерименті виявлено, поряд із науковими знаннями, такі вірування: комета є знаком катастрофи, що наближається, поява комети означає кінець світу; якщо в час появи комети задумати бажання, то воно справдиться (там само, с. 153). Такі реакції є переважно одиничними і посідають місце на дальній периферії отриманого в експерименті асоціативного поля з 235 реакцій, проте загальний обсяг відповідного блоку асоціатів є доволі значним (близько 6 % усіх відповідей). Ці уявлення витлумачують як фрагменти наївної картини світу; зазвичай вони слабо виявляються в сучасних мовців на вербальному рівні і є здебільшого латентними.

Очевидно, що асоціативний зв'язок на кшталт «ПАВУК — щастя» чи «КОМЕТА — катастрофа» виходить за межі семантичних зв'язків між цими лексемами. Через такі асоціати експлікується інформація, яку кваліфікуємо як культурно марковану, чи лінгвокультурну.

Культурно маркована інформація, що її можна знайти в асоціативних полях, часто має різне походження і втілюється в неоднакових формах. Крім того, культурні реакції відрізняються за характером своїх співвідношень з іншими фрагментами вербально-ментальних структур мовців. Мета нашого дослідження — на прикладах деяких асоціативних полів виявити типи лінгвокультурної інформації, установити її джерела та з'ясувати причини виникнення. Матеріалом для дослідження слугували дані з відкритих джерел (українські асоціативні словники Н.П. Бутенко та С.В. Мартінек), а також результати власних опитувань, проведених у 2022—2025 рр. (архів М.В. Жуйкової та О.А. Свідзинської).

ТИПИ РЕАКЦІЙ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ЛІНГВОКУЛЬТУРНУ ІНФОРМАЦІЮ

Спираючись на матеріали вільних асоціативних експериментів, ми виділяємо два типи реакцій, які свідчать про обізнаність мовців із явищами національної (інколи — інонаціональної) культури. Під час опитування носіїв певної мови часто виявляються реакції, зумовлені саме національно-специфічними чинниками, і через це їх немає в асоціативних полях, отриманих в експериментах із носіями інших мов. Серед національно-специфічних чинників може бути знайомство респондентів із певними текстами (наприклад, із фольклорними творами та віршами, які вчать у школі, з відомими цитатами з фільмів, іменами якихось популярних персонажів тощо). З іншого боку, респонденти тією чи тією мірою занурені в явища національної історії і сьогодення, обізнані з притаманними певній культурі традиціями та

віруваннями, у їхній повсякденній практиці виявляються поведінкові риси, що відбивають національну ментальність. Це національно-поняттєве тло також може віддзеркалюватися в асоціативних полях, отриманих в експериментах із носіями тієї чи тієї мови. Такі спостереження дають змогу нам виділяти серед асоціатів культурно марковані реакції двох типів.

Перший тип реакцій репрезентують асоціати, що є фрагментами якихось висловів чи текстів, куди входить і стимул, і реакція на нього. Такі реакції пов'язані з прецедентними текстами, усталеними мовними конструкціями, а також із колокаціями, які відбивають різні явища масової і традиційної культури, науки й техніки, сучасного інформаційного середовища, форми мовленнєвої практики. Це так звані нейролінгвальні реакції. Наприклад, 35 % асоціатів, отриманих на стимул САДОК в експерименті С.В. Мартінек, — це фрагменти вірша Т.Г. Шевченка (УАС 3, с. 448). Серед них найчастотнішою є реакція *вишневий*; двічі трапилася конструкція *вишневий коло хати*, по одному разу — асоціати *коло хати* та *хрущі*. Ці мовні одиниці, як і слово *садок*, уходять до початкових рядків знаного українцями тексту. В опитуванні Н.П. Бутенко на стимул ПАРУБОК респонденти масово реагували прикметником *моторний* (Бут., с. 58); дехто з опитуваних згадав також іменник *Еней*. Загалом реакції, мотивовані початком «Енеїди» І.П. Котляревського, охоплюють 16 % асоціативного поля.

До другого типу належать реакції, безпосередньо пов'язані з поняттями (культурними концептами): вони корелюють із суспільно-політичними, економічними, історичними, етнографічними, побутовими та іншими явищами, характерними для етнічної спільноти на певному етапі її розвитку. Такі реакції називаємо концептуальними. До них зараховуємо й асоціати, що вказують на відомі художні твори, мистецькі об'єкти, якісь визначні локації, на видатних історичних чи легендарних осіб. Зазначимо, що деякі з таких асоціатів свідчать про адаптацію явищ інших (інонаціональних) культур.

Проілюструємо концептуальні реакції на прикладі асоціативного поля іменника ЯЙЦЕ (УАС 3, с. 541). По-перше, наявні три відповіді *писанка*, по дві реакції *крашанка* та *Пасха*; по-друге, чотири респонденти згадали *Януковича* (у зв'язку з подією 2004 р., що сталася в Івано-Франківську); по-третє, є одна неповторювана реакція *Кощій*. Реакції, пов'язані з великодніми традиціями українців, демонструють актуальність кореляції між цим святом та яйцями; асоціат *Кощій* свідчить про те, що респондент згадав сюжет казки про Кощія, смерть якого перебуває на кінчику голки, а голка — в яйці. Зазначені реакції виникли внаслідок актуалізації в пам'яті мовців давніх знань, що їх передають від одного покоління до іншого. Реакція *Янукович*, прив'язана до конкретної історичної ситуації, а не до культурного тла, у подальших опитуваннях, імовірно, зникне.

У багатьох асоціативних полях можна знайти лінгвокультурні реакції обох типів. Проаналізуємо фрагменти асоціативного поля стимулу ЗМІЯ, отриманого в експериментах С.В. Мартінек (УАС 3, с. 231). Загальна кількість реакцій у цьому полі — 209. Серед них трапляються такі асоціати, що відбивають лінгвокультурну інформацію: *підколодна* (5), *кінь* (2), *яблуко* (2),

Біблія (1), *спокусниця* (1), *Олег* (1), *Рікі-Тікі-Таві* (1). Спостерігаємо в цій групі культурно марковані реакції обох типів; ці асоціати походять із різних джерел. Реакція *підколодна* є фрагментом вислову *змія підколодна*, що поширений у російській традиції у формі *змея подколодная*. Джерелом реакцій *яблуко, спокусниця* та *Біблія* є відомий біблійний сюжет про змію, яка спокусила Єву яблуком — забороненим плодом із дерева пізнання добра і зла. Реакції *кінь* та *Олег* відбивають знання респондентів про літописну легенду (смерть князя Олега від отруйної змії, яка ховалася в черепі загиблого коня). Остання реакція є алюзією до оповідання Редьярда Кіплінга «Рікі-Тікі-Таві», персонаж якого (мангуст) ловив отруйних змій. Отже, одна реакція (*підколодна*) належить до нейролінгвальних; разом зі словом-стимулом вона утворює сталий вираз. Інші реакції свідчать про обізнаність опитаних із культурними явищами, що є набутками як української, так і світової культури. Загалом культурно марковані реакції становлять близько 7 % асоціативного поля стимулу ЗМІЯ. Решту поля заповнюють такі асоціати, які відбивають повсякденний досвід людей чи уявлення про змій, отримані через різні канали інформації. Зауважимо, що сакральних компонентів архаїчної міфологеми ЗМІЯ в цьому асоціативному полі не засвідчено (на відміну від реліктових уявлень у полі стимулу ПАВУК).

Проаналізуємо ще одне асоціативне поле, у якому експліковано різні культурні явища. Це поле слова-стимулу ГАРБУЗ (УАС 3, с. 133). Знаходимо в ньому чимало реакцій, які зумовлені символічною функцією гарбуза в українському традиційному обряді сватання: *відмова* (14), *весілля* (6), *сватання* (3), *традиція* (1). Крім того, у полі є декілька асоціатів, що відбивають нейролінгвальні зв'язки між стимулом та реакціями (*дати, дати гарбуза, піднести*); ці реакції свідчать про обізнаність опитаних із відповідними фразеологічними одиницями. Загалом на реакції, пов'язані з відмовою під час сватання, припадає близько 13 % асоціативного поля стимулу ГАРБУЗ. Безперечно, відповідні обряди вже зникли з побутової практики українців, а знання про них передається як культурний анахронізм (наприклад, через художні тексти чи кінофільми). Трансформації культурних практик у сучасному світі призвели до того, що в цьому асоціативному полі з'явився блок реакцій, пов'язаних із Хелловіном — святом усіх святих, що актуалізоване в культурному полі України під впливом англомовних країн. *Хелловін* у різних написаннях згадано в полі 13 разів, по одному разу з'явилися реакції *скелет, привиди*. Справді, порожній гарбуз зі свічкою всередині, на якому вирізають подобу людського обличчя, є чи не головним атрибутом свята. Цей блок займає близько 7,5 % асоціативного поля і, можливо, згодом витіснить в опитуваннях зв'язок між гарбузом та весільними традиціями.

Обидва асоціативні поля (ЗМІЯ, ГАРБУЗ) містять як нейролінгвальні, так і концептуальні реакції. Однак можна виявити такі поля, у яких домінують реакції лише певного типу. Наприклад, поле стимулу ПАН у словнику С.В. Мартінек містить тільки нейролінгвальні реакції (УАС 3, с. 366). На першому місці за частотністю є асоціати *пропав* та *або пропав* (18 % усього поля), а за ними розташована реакція *Коцький*, яка заповнює 9 % поля. Решта 90

неповторюваних реакцій мають значно нижчу частотність і переважно описують різні аспекти концепту ПАН та суміжних концептів (*багатій, багатий, господар, гроші, жорстокий, жупан, кріпак, маєток, поляк, презирство, раб, слуга* тощо). Висока частотність реакцій *пропав* та *Коцький* зумовлена їх безпосереднім розташуванням за словом *пан* в усталених конструкціях *пан або пропав* та *пан Коцький*. Аналогійний зв'язок виявляється в асоціативному полі стимулу ЛИС: на другому місці тут опинилася реакція *Микита* (20 % поля), що свідчить про обізнаність респондентів із казкою І.Я. Франка «Лис Микита». Реакція *фарбований*, яка могла бути мотивована або назвою цієї казки, або назвою українського музичного гурту, заповнює лише 2,5 % поля (УАС 3, с. 277—278). Отже, для появи нейролінгвальних реакцій серед відповідей респондентів важливо (хоч і не обов'язково), щоб слово-стимул відігравало роль тригера і провокувало згадування наступного слова, тісно пов'язаного зі стимулом. Таке слово переважно є іменником, проте трапляються і винятки. Наприклад, на стимул ГАДАТИ, згідно з даними С.В. Мартінек, респонденти реагували одиницями *думка* (6), *думку* (5), *думу* (1) та фрагментом вірша М.М. Петренка «*Дивлюсь я на небо...*» (УАС 1, с. 85).

Зазначимо, що оскільки нейролінгвальні реакції є результатом запам'ятовування певних колокацій чи текстів, на їх появу в асоціативних полях впливає низка екстралінгвальних чинників. Серед них, зокрема, поширення в суспільстві певних літературних творів, пісень, кінофільмів, різноманітних паремій, складених номінацій тощо. На популярність тих чи тих текстів (колокацій) значною мірою впливає мода як потужний часовий чинник. Тому появу деяких нейролінгвальних реакцій можна спрогнозувати, знаючи культурно-вербальне поле, характерне для певного соціуму [3]. Отримані в асоціативних експериментах кількісні показники для нейролінгвальних реакцій є нестабільними, на них позначаються будь-які зміни в умовах проведення експерименту (стать, вік, рівень освіти, регіон проживання опитуваних тощо).

Концептуальні культурно марковані реакції часто відбивають колективну історичну пам'ять, і тому можуть слугувати джерелом інформації про міру та характер осмислення певного історичного явища. Так, у полі слова-

[3] Наведемо два приклади кореляції між словом-стимулом та нейролінгвальними реакціями на нього. У словнику С.В. Мартінек у полі стимулу КРОКОДИЛ міститься близько 50 реакцій, які вказують на колокацію *крокодил Гена*; це 23 % всього асоціативного поля (УАС 3, 268). Цей відсоток опосередковано відбиває відносну частку українців, які на час опитування були носіями знань про російськомовний анімаційний фільм. З поступовим віддаленням від російського контенту частка таких реакцій має зменшуватися. Інший приклад стосується наукового знання. Як було з'ясовано у статті (Жуйкова, Свідзинська, 2023, с. 151), на стимул КОМЕТА 6,5 % всіх респондентів зреагували власною назвою *Галлей* (це прізвище англійського астронома XVII—XVIII ст., на честь якого комета отримала свою номінацію). Серед реакцій цього типу лише п'ять відповідей правильно відбивають прийняту форму написання комети (*комета Галлея*); дехто з респондентів назвав астронома *Галей*, а дехто витворював назву комети цілком неправильно (*Галілея, Галілео*). Поява реакцій цього блоку зумовлена впливом шкільної освіти, знаннями, поширюваними через ЗМІ, а також мірою засвоєння цих знань. Рівень суспільного інтересу до комети Галлея може зростати чи, навпаки, знижуватися, що позначиться на кількості її згадувань у подальших експериментах.

стимулу ГОЛОД, отриманого в опитуваннях С.В. Мартінек (УАС 3, с. 141—142), домінують реакції, безпосередньо пов'язані з історією України XX ст. Трохи більше ніж 8 % поля займає реакція *Голодомор* (*голодомор*). Близько 5 % поля припадає на реакції, які вказують на конкретні роки, коли українці переживали найбільші страждання та смерті від голоду (названо переважно 1932 р. та 1933 р.). У двох опитаних з'явилися реакції *Україна* (*в Україні*); одиничні асоціації *Сталін* та *репресії* свідчать про актуалізацію знань щодо причин голодомору. Лише незначна частина асоціатів відбиває індивідуальний досвід конкретних осіб (*дієта, піст, студент, худий, пуста тарілка, хочу їсти* та ін.), натомість більшість реакцій свідчить про те, що носії української мови осмислюють голод як соціальну катастрофу, згубну для цілої нації, як величезну трагедію в історії України.

Важливим чинником, що сприяє появі культурно маркованих реакцій, є насиченість певного концепту такими змістами, які виходять за межі повсякденного знання, отриманого мовцями через безпосередній перцептивний досвід. Культурна глибина концепту, його суспільна значущість, міра актуальности давніх уявлень та вірувань може суттєво вплинути на появу концептуальних реакцій в асоціативному полі. Наприклад, у полі стимулу ХРЕСТ значна частина реакцій пов'язана з християнством: *Ісус, Бог, Божий, церква, віра, релігія, оберіг, розп'яття, православний, поцілувати, священник, святий* та ін., і лише нечисленні реакції відбивають зовнішні ознаки хреста, сприймані органами відчуттів (матеріал, форму, місце, де його зазвичай носять чи малюють): *дерев'яний, дубовий, срібний, срібло, металевий, на руці, на тілі, на шиї, на собі, ланцюжок, плюс* (УАС 3, с. 519).

Концептуальні реакції з'являються передусім у полях стимулів-іменників, що є номінаціями соціально важливих категорій та понять. Джерелом таких понять є світ речей та істот, на який віддавна була спрямована пізнавальна діяльність людини. Особливе місце в нашому світі належить птахам, які стали об'єктом спостережень дуже давно і були осмислені в різноманітних аспектах. Тому орнітоніми часто вводять до стимульних списків асоціативних експериментів [4].

КУЛЬТУРНО МАРКОВАНА ІНФОРМАЦІЯ В ПОЛЯХ СТИМУЛІВ-ОРНІТОНІМІВ

Ядро категорії «орнітонім» становлять номінації тих птахів, які живуть поряд із людиною чи з певних причин привертають її увагу. Більшість орнітонімів є назвами таких культурних концептів, у структурі яких знаходимо пласти архаїчних вірувань (як, приміром, «півень», «лелека» чи «ворон»). Саме асоціативні експерименти часто сприяють виявленню тих культурних пластів,

[4] У базовому стимульному списку Кент-Розанова є лише один орнітонім: EAGLE (орел). У подальших експериментах кількість стимулів із категорії «птахи» зростала. Так, у першому експерименті С.В. Мартінек опитуваним було запропоновано стимули ГОРОБЕЦЬ та КУРКА. У другому експерименті у списку стимулів з'явились орнітоніми ВОРОН, ВОРОНА, ГОЛУБ, ЛЕБІДЬ, ЛЕЛЕКА, ЖУРАВЕЛЬ, ПІВЕНЬ, ОРЕЛ та СОЛОВЕЙ.

що зберігаються в пам'яті мовців, залишаючись у латентному стані. Проаналізуємо докладніше асоціативні поля, сформовані стимулами-орнітонімами, зокрема поля лексем СИНИЦЯ та ЗОЗУЛЯ, отримані у власних асоціативних експериментах[5], а також поля слів ЖУРАВЕЛЬ та ЛЕЛЕКА зі словника С.В. Мартінек. Такі асоціативні поля доречно аналізувати саме в аспекті збереження культурної інформації, релевантної для етнічного колективу.

Асоціати на стимул ЛЕЛЕКА (УАС 3, с. 277) демонструють лише один вид культурно маркованої інформації, що глибоко вкорінена у свідомість усіх слов'ян. Близько 18 % реакцій, отриманих в опитуваннях українських респондентів різного віку, відсилають до уявлень про те, що лелеки приносять новонароджених дітей. Серед таких реакцій домінують іменникові: *діти, дитина, дитя, немовля*, проте трапляються одиничні конструкції з предикатами на кшталт *приносить дітей, принесла, приніс мене*. Отже, асоціативний експеримент дає змогу зробити висновок про стійкість цих архаїчних уявлень, які, очевидно, ніяк не підкріплені сучасним повсякденним досвідом мовців[6]. Інші вірування, які формували архаїчний концепт «лелека» (зокрема, про заборону вбивати лелек та руйнувати їхні гнізда, про те, що лелека, повертаючись із вирію, «відкриває» весну, а потім «замикає» літо та ін.), виявляються для сучасних мовців утраченими.

Проаналізуємо докладніше асоціативні поля стимулів СИНИЦЯ та ЗОЗУЛЯ, які є цікавими в аспекті трансляції культурних знань етнічної спільноти.

У нашому опитуванні на стимул СИНИЦЯ отримано 361 відповідь від 354 осіб. Деяких відповідей ми не вводимо до асоціативного поля з різних причин. По-перше, дехто з респондентів не дотримувався умов експерименту і не реагував словом (сполученням), яке першим спаде на думку, а описував картинку (статичний чи динамічний образ), яка виникала у свідомості на стимул СИНИЦЯ (наприклад, *маленька пташка з жовтою плямою; жовті грудки; птах з довгим хвостом; дзьобає зернята* та ін.), або ж подавав невізуаль-

---

[5] Вільний асоціативний експеримент, результати якого залучено до аналізу, охопив 356 респондентів різного віку (від 18 років до 81 року), що мешкають у різних областях України (дехто з респондентів — це внутрішньо переміщені особи внаслідок активної фази російсько-української війни). Співвідношення чоловіків та жінок становить 48 % до 52 %. Усі опитування здійснювано контактним методом, без використання гугл-форм чи готових анкет зі стимульними списками. Слова-стимули було розміщено в реєстрі так, щоб уникнути перехресних реакцій. Респонденти взагалі не бачили списку слів-стимулів, оскільки сприймали їх тільки на слух. На фіксацію реакцій респондентам надавали до 6—7 секунд; якщо респондент не записував за цей час свою реакцію, озвучували наступний стимул, а в анкеті зазначали факт відмови від відповіді. Експеримент було проведено відповідно до всіх вимог психолінгвістики, що може слугувати гарантією валідности отриманих висновків.

[6] Зауважимо, що архаїчні вірування, які вдалось виявити в експерименті, транслюються також і через мовну практику, передусім у діалектному середовищі. У «Фразеологічному словнику східнослобожанських та степових говірок Донбасу» В.Д. Ужченка та Д.В. Ужченка зафіксовано близько десяти евфемістичних виразів на кшталт *лелека приніс, лелеки принесли, прилетіла лелека*, які використовують дорослі в розмовах із дітьми (Фр Сл Дон, с. 302—303). Різноманітні вирази з тим самим значенням подано у словнику харківського мовознавця А.А. Сагаровського: *аїст викакав, аїсти принесли, аїст обронив, аїста виглядать, аїсти крутяться, аїсти скинули* та ін. (Фр Сл Хар, с. 19).

ний перцептивний образ (*лірична музика згадується*). Таких відповідей ми не вводили до асоціативного поля. По-друге, під час формування асоціативного поля було вилучено ті індивідуальні реакції, у яких згадувано осіб із прізвищем *Синиця*. Як наслідок, до поля стимулу СИНИЦЯ ввійшло 325 реакцій.

Серед культурно маркованих реакцій цього асоціативного поля ми виділили чотири блоки, що відрізняються за кількістю, вербальним наповненням, а також за джерелами.

Тричі в полі трапилися асоціати, які відсилають до байки Л.І. Глібова «Синиця». Відповідь однієї респондентки старшого віку точно відтворює початок байки: «*...славу розпустила, що хоче море запалить*». Дві інші реакції, що також є алюзіями на текст байки, містять лише іменник *море*.

Відносно невеликим є блок культурно маркованих асоціатів, пов'язаний із сучасним, актуалізованим в умовах війни сприйняттям кольору пташки як ознаки її «українськости». Це п'ять неповторюваних асоціатів: *націоналістка, «патріоточка», прапор, Україна, наш птах* (з таким коментарем респондента: *«...український, бо синьо-жовтий»*).

Нарешті, в асоціативному полі слова СИНИЦЯ з'явилися дві несподівані реакції: *москаль* та *жид, москаль*. Учасники опитування, що дали ці відповіді (обидва чоловіки середнього віку), згадали анекдот, у якому йдеться про перелік справ, що їх має зробити в житті справжній українець: посадити дерево, побудувати будинок, виростити сина, убити москаля (з варіантом жида) та вбити синицю. Справжні українці, прослухавши цей перелік вчинків, обов'язково запитають: *«А синицю за що?»*.

Два зазначені блоки реакцій на стимул СИНИЦЯ пов'язані з національною самоідентифікацією українців і антагонізмом українців та росіян; такі асоціати закономірно виникли в час жорсткого військового протистояння нашої держави та Росії. Повторне опитування на той самий стимул, якщо його вдасться провести через декілька років, може представити інший вміст асоціативного поля.

Найбільший блок культурно маркованих реакцій у полі стимулу СИНИЦЯ містить фрагменти приказки про синицю у жмені (у руці) і журавля в небі [7]. Ніхто з опитуваних не згадав цю приказку в повній формі. Респонденти називали такі фрагменти: *в руках* (14), *журавель* (13), *в руці* (7), *в небі* (4), *краще синиця* (1), *у жмені* (1). Неточними ремінісценціями приказки є асоціати *руки* (8), *небо* (3), *не журавель* (3), *рука* (2), *нічого в руці* (1), *в руках краще* (1), а також реакція *кишеня* з коментарем респондента: *«...десь там синиця у людей в приказці»*. До цього ж блоку зараховуємо дві

[7] І.Я. Франко зафіксував цю приказку у формі *Ліпша синиця в жмені, як журавель під небесами* (Фр., с. 94), у збірнику М. Номиса подано такі два варіанти: *Лучче синиця в жмені, ніж журавель в небі; Не сули журавля в полі, а давай синицю в руки* (Номис, с. 333). І.П. Котляревський використав цю приказку в «Наталці Полтавці» в репліці Возного: *Наталка неблагорозумна: любить такого чоловіка, которого — теє-то як його — можеть бить, і кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель в небі.* Як не дивно, у збірці 1984 р. «Українські прислів'я та приказки», яку впорядкували С.В. Мишанич та М.М. Пазяк, цієї приказки не подано.

реакції *прислів'я*. Отже, цей блок охоплює 61 нейролінгвальну реакцію і займає 18,5 % всього асоціативного поля.

Зважаючи на такий високий відсоток збережености в колективній пам'яті українців приказки про синицю та журавля, цікаво простежити за відтворенням цієї паремії в полі стимулу ЖУРАВЕЛЬ, у зв'язку із чим було проаналізовано дані, отримані в експериментах С.В. Мартінек (УАС 3, с. 201). Ремінісценціями приказки можна вважати реакції *небо* (11), *в небі* (10), *у небі* (6), *синиця* (1), *в руках* (1), *краще за синицю* (1). Цей блок реакцій становить близько 15 % асоціативного поля. Постає запитання, чи мають усі реакції з лексемою *небо* безпосередній зв'язок із паремією, адже люди часто бачать журавлів саме в небі, а тому асоціативний зв'язок не обов'язково пов'язує стимул *журавель* та відповідну паремію. За відсутністю коментарів, наданих респондентами до своїх реакцій, виявити причини появи асоціатів зі словом *небо* неможливо. Проте точно можна твердити, що джерелом трьох реакцій з лексемою *синиця* є приказка про синицю та журавля. Кількісні дані обох асоціативних полів свідчать, що стимул СИНИЦЯ частіше провокує реакцію ЖУРАВЕЛЬ, аніж навпаки, що зумовлено розташуванням компонентів-орнітонімів у приказці [8].

Надзвичайно навантаженим культурними змістами виявилося поле стимулу ЗОЗУЛЯ. Під час опитування на цей стимул ми отримали 361 реакцію від 346 осіб. Первісне асоціативне поле містило 130 різних реакцій, серед них зафіксовано 93 унікальних (неповторюваних). Для одержання адекватніших результатів ми вилучили з поля 5 реакцій, у яких згадувано осіб із прізвищем *Зозуля*. Отже, у цьому асоціативному полі наявно 356 реакцій.

Концептуальні реакції, які відбивають уявлення українців про зозулю, формують три змістових блоки. У першому з них зафіксовано уявлення про те, що, рахуючи кукання зозулі, людина може дізнатися про вік, який їй суджено прожити. Це такі повторювані реакції: *роки* (12), *вік* (8), *життя* (4), *літа* (2), *рахувати* (2), *час* (2). Серед відповідей є також 10 унікальних реакцій: *багато літ, гадання, довголіття, накувала, накувала сто років життя, рахує, рахує вік, рік, скільки жити, скільки років накує*. Частка цього блоку в асоціативному полі становить близько 11 %.

Інший змістовий блок, що також корелює з архаїчними уявленнями, зумовлюють народні інтерпретації дивної поведінки самиці зозулі, яка, не маючи свого гнізда, підкидає яйця у гнізда інших птахів і примушує їх вирощувати своє власне потомство (лише по одному пташаті у гнізді). Такий тип поведінки називають у біології гніздовим паразитизмом. Незвичне ставлення до свого та чужого потомства [9] привернуло увагу наших предків, що й спричинило появу численних легенд та вірувань. Основним їх моти-

---

[8] В асоціативному полі стимулу ЖУРАВЕЛЬ трапляються інші культурно марковані реакції. Це асоціати *лисиця* (3), *і лисиця* (1), *і лисичка* (1), *казка* (1), *глечик* (1), які становлять разом 3,5 % поля. Ці реакції пов'язані з назвою та сюжетом відомої казки «Лисиця та журавель». Зазначимо, що в опитуванні на стимул ЛИСИЦЯ жодний респондент не дав відповіді, яка би свідчила про ту саму казку (УАС 3, с. 278).

[9] Новонароджене зозуленя викидає з гнізда всі яйця та тих пташат, які вже встигли вилупитися, а тому дорослі пташки іншого виду вигодовують лише його.

вом стало «неправильне» материнство, а зозулю почали сприймати як жорстоку, безвідповідальну матір. Ставлення зозулі до дітей, поведінкові риси зозулі, загалом відносини між матір'ю та дитиною відбито в таких повторюваних реакціях: *діти* (8), *безвідповідальна* (3), *безвідповідальність* (3), *підкидає яйця* (3), *підкидиш* (3), *дитина* (2), *злодійка* (2), *зрада* (2), *покинуті діти* (2). Багато реакцій цього блоку виявилися неповторюваними: *батьки, без гнізда, безтурботність, відсутність зобов'язань, жінка, жінка, що кидає дітей, зрадниця, кидати, кинула, легковажність, мачуха, неблагополучна, непостійна* (з коментарем респондента *«про жінку»*), *нечесний, нечесність, обман, підкидати, підкидання дитини, підкидні яйця, підлість, підстава, підступна, погана, погана матір, покинуте потомство, сирота, скидати проблеми, хитра, яєчка підкидає, яйце в чужому гнізді.* Багато респондентів не просто зафіксували у відповідях факт материнства як такого, а й наголосили на його аморальній природі, підкресливши це негативно-оцінними лексемами (*безвідповідальна, безтурботність, легковажність, нечесність, обман, підступна, хитра* та ін.). На цей фрагмент поля припадає 16 % усіх реакцій.

Третій блок реакцій, мотивованих поведінкою зозулі, пов'язано з грішми і багатством. Ідеться про давнє вірування в те, що кукання зозулі притягує гроші. Тому, хто почує вперше в лісі «ку-ку» і матиме при цьому гроші, багатство буде йти до рук протягом року. Чимало записів про ці уявлення з різних губерній подали українські етнографи XIX ст., зокрема П.П. Чубинський (Чуб., с. 61—62) та М.А. Маркевич, пор.: «Если кукушка в первый раз кричит и в это время есть у вас в кармане деньги, то какие есть, такого сорта и будут вестись целый год» (Марк., с. 94). У нашому опитуванні цей блок незначний: *гроші* (7), *багатство* (1), *грошики* (1).

Численним є блок нейролінгвальних реакцій, отриманих на стимул ЗОЗУЛЯ. Передусім це ремінісценції народних пісень — обрядових, родинно-побутових, рекрутських, історичних, а також відомих художніх творів. Найчастіше респонденти реагували дієсловом *кує* (34), рідше — формами *кувати* (18) та *кувала* (13), що разом становить близько 18 % усього асоціативного поля. До цього ж блоку входять реакції, названі один чи два рази: *закувала* (2), *летіла* (1), *ой летіла зозуля* (1). Неможливо з певністю встановити, чи всі отримані реакції викликані згадуванням текстів із лексемою *зозуля* (*зозуленька*), проте не варто відкидати і факт стійкої фіксації в пам'яті українців фрагментів деяких пісень та художніх творів. Зокрема, появу реакції *кувала* могла спричинити популярність відомої народної пісні «Несе Галя воду», а реакції *кує* — знайомство з текстом «Плачу Ярославни» Т.Г. Шевченка. Значного поширення набула й народна пісня баладного жанру «Летіла зозуля» (*Летіла зозуля та й стала кувати. / Ой, то не зозуля, то рідная мати...*), яка могла стати джерелом асоціативної реакції *кувати*.

До нейролінгвальних реакцій, отриманих на стимул ЗОЗУЛЯ, належать також дві унікальні відповіді, що їх записали університетські викладачі-філологи: *три зозулі* та *з поклоном*. Ці реакції є фрагментами назви оповідання Г.М. Тютюнника «Три зозулі з поклоном».

Порівнявши поля слів-стимулів СИНИЦЯ та ЗОЗУЛЯ, ми констатуємо значне переважання лінгвокультурних реакцій саме у другому асоціативному полі, де, за нашими спостереженнями, вони займають не менше 50 % його обсягу, тоді як у полі стимулу СИНИЦЯ частка таких реакцій становить близько 22 % [10]. Суттєво відрізняються і співвідношення між концептуальними та нейролінгвальними реакціями в обох полях.

В асоціативному полі орнітоніма СИНИЦЯ майже всі виявлені реакції належать до нейролінгвальних. Їх поява зумовлена тим, що опитані знають певні прецедентні тексти (зазначимо, що загалом таких текстів небагато: це народна приказка, байка Л.І. Глібова та сучасний анекдот). Лише 1,5 % асоціативного поля припадає на концептуальні реакції (опитувані асоціюють забарвлення синиці з кольорами українського прапора). Переважання нейролінгвальних реакцій над концептуальними є ознакою того, що в концепті «синиця» у свідомості українців загалом домінує образно-перцептивний пласт. Так, в асоціативному полі СИНИЦЯ часто трапляються реакції, які вказують на розмір та колір пташки, на те, що її можна бачити коло людських осель узимку (саме реакція *зима* домінує в цьому полі, її частка — 18,5 %; крім того, про ознаку «зимовий птах» свідчать реакції *холод* та *мороз*), що її підгодовують салом і зернятами, для неї роблять годівнички і под. Отже, синицю сприймають як красиву, невеличку, беззахисну пташку, що тягнеться до людини і потребує підтримки в холодну пору року. Помітно, що цей концепт, представлений в опитуванні, виявляється позбавленим будь-якої культурної глибини і не має сакральних змістів.

Асоціативне поле орнітоніма ЗОЗУЛЯ демонструє цілком іншу змістову структуру. Власне образно-перцептивні реакції обмежуються вигуком *ку-ку* (5,5 % поля) та поодинокими асоціатами, які вказують на забарвлення пташки (*сіра, сива, ряба, ряба пташечка, у крапочку*). Це спричинено тим, що сучасні українці, навіть ті, що живуть у сільській місцевості, навряд чи бачили живу зозулю на власні очі, проте чули типове кукання самця в лісі в пору розмноження і знають, що це лісовий птах (реакції *ліс, у лісі* є доволі частотними і становлять близько 4 % поля). Значну частину поля стимулу ЗОЗУЛЯ формують ті реакції, які свідчать про культурні пласти у змісті відповідного концепту. Наголосимо, у свідомості українців і нині домінує уявлення про аморальну поведінку зозулі щодо свого потомства, хоч достовірна наукова інформація, яка розвінчує цей міф, зараз легкодоступна. Антропоцентризм в уявленнях про зозулю — інтерпретація її поведінки через призму сімейних і соціальних стосунків — свідчить про існування стійкого культурного стереотипу, сформованого десятки століть тому. Цей стереотип удалося виявити саме за допомогою асоціативного експерименту зі значною кількістю респондентів різного віку [11].

---

[10] Зазначимо, що інколи складно обґрунтувати наявність мотиваційних зв'язків між стимулом та реакцією, тому ми свідомо не враховували неочевидні реакції під час підрахунків обсягів отриманих в експерименті блоків. Насправді частка культурно маркованих реакцій може виявитися дещо більшою.

Отже, аналіз асоціативних полів слів-стимулів, передусім іменників, уможливлює такий висновок: у деяких полях частина реакцій спричинена знаннями мовців про специфічні культурні явища, притаманні певному соціуму. Така інформація відрізняється від тієї, що її можна отримати через перцептивні канали, і часто передається як культурний спадок, який формує національну ідентичність мовців. У складі асоціативних полів розрізняємо нейролінгвальні та концептуальні реакції, що передають культурно марковану інформацію. Нейролінгвальні реакції зазвичай фіксують сам факт обізнаности мовців із певними текстами чи колокаціями, а також свідчать про ступінь поширення відповідних текстів та їхніх фрагментів у суспільстві. Концептуальні реакції натомість є джерелом інформації про змістові складники того концепту, на назву якого реагують респонденти в експериментах. Такі реакції, навіть якщо вони мають низьку частотність і тому перебувають на дальній периферії асоціативного поля, є вагомим свідченням збереженості давніх знань та вірувань у колективній національній пам'яті. Ця обставина спонукає дослідників звертати увагу саме на низькочастотні реакції, отримані від респондентів.

Чинники, що впливають на появу специфічних культурно маркованих реакцій під час асоціативних експериментів, є доволі різноманітними. Серед них — культурні стереотипи, що їх підтримує мовна практика, поширення в суспільстві певних ідей, традицій та наративів, вплив масової культури, зміни у шкільній програмі з літератури та історії, трансформації в міському просторі (зокрема поява нових пам'ятників) тощо. Значну роль у відтворенні культурної інформації відіграє також вік опитуваних: типи культурно маркованих реакцій відрізняються в молодших та старших респондентів.

Загалом появу лінгвокультурних реакцій в асоціативних полях спрогнозувати доволі складно, однак очевидно, що подальші опитування мовців можуть дати багато цікавих та несподіваних результатів. Наявність навіть незначного прошарку культурно маркованих реакцій в асоціативних полях слугує за доказ сформованої національної ідентичности українців та тяглости наших культурних традицій.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бут. — Бутенко Н.П. (1979). *Словник асоціативних норм української мови.* Львів: Вид. об'єднання «Вища школа».

Гр. — Гринченко Б. (1900). *Из уст народа.* Чернигов.

Марк. — Маркевич Н. (1860). *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян.* Киев: Типография И. и А. Давыденко.

Номис — Номис М. (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше.* Київ: Либідь.

СУМ-20 — *Словник української мови: у 20 т.* https://surl.li/jpeiub (дата звернення: 01.04.2025).

[11] Наявність цього стереотипу підтверджується також уживанням лексеми *зозуля* з переносним значенням та фіксацією його у словнику, див.: «...про матір, яка залишає своїх дітей на виховання іншим» (СУМ-20). Проте саме експериментальні дані можуть дати чіткіше уявлення про поширення стереотипу в етномовній спільноті.

УАС 1 — Мартінек С.В. (2007). *Український асоціативний словник* (т. 1: *Від стимулу до реакції*). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

УАС 3 — Мартінек С.В., Мітьков В.С. (2021). *Український асоціативний словник* (т. 3: *Від стимулу до реакції*). Львів: ПАІС.

Фр. — Франко І. (1909). Етнографічний збірник (т. 27). *Галицько-руські народні приповідки* (т. 3, вип. 1). Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Фр Сл Дон — Ужченко В., Ужченко Д. (2013). *Фразеологічний словник східнослобожанських та степових говірок Донбасу*. Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка.

Фр Сл Хар — Сагаровський А.А. (2024). *Фразеологічний словник центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Харків: ХНУ імені В. Каразіна.

Чуб. — Чубинский П.П. (1872). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским географическим обществом: Юго-зап. отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским* (т. 1, вып. 1). С.-Петербург.

Kurcz — Kurcz I. (1967). Polskie normy powszechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent—Rosanoffa. *Studia Psychologiczne* (t. 8, s. 122—255). Wrocław — Warszawa — Kraków.

ЛІТЕРАТУРА

Жуйкова М., Свідзинська О. (2023). Проблема словникового тлумачення імен натуроб'єктів у контексті даних асоціативного експерименту. *Мова: класичне — модерне — постмодерне, 9*, 140—168.

Слухай Н.В., Снитко О.С., Вільчинська Т.П. (2011). *Когнітологія та концептологія в лінгвістичному висвітленні*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

Kent G.H., Rosanoff A.J. (1910). A Study of Association in Insanity. [Reprinted from *American Journal of Insanity, 67*, 37—96, 317—390]. The Lord Baltimore Press.

Lyubymova S. (2020). Associative experiment in the study of a sociocultural stereotype. *Studies about Languages, 36*, 85—96. https://doi.org/10.5755/j01.sal.0.36.23814

Postman L., Keppel G. (1970). *Norms of Word Association*. Academic Press Inc. New York.

Shepherd H., Marshall E.A. (2018). The Implicit Activation Mechanism of Culture: A Survey Experiment on Associations with Childbearing. *Poetics, 69*, 1—14. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2018.07.001

Sommer R. (1894). *Diagnostik der Geisteskrankheiten für praktische Ärzte und Studierende*. Wien — Leipzig: Urban & Schwarzenberg.

Статтю отримано 07.04.2025

REFERENCES

Kent, G.H., & Rosanoff, A.J. (1910). A Study of Association in Insanity. [Reprinted from *American Journal of Insanity, 67*, 37—96, 317—390]. The Lord Baltimore Press.

Lyubymova, S. (2020). Associative experiment in the study of a sociocultural stereotype. *Studies about Languages, 36*, 85—96. https://doi.org/10.5755/ j01.sal.0.36.23814

Postman, L., & Keppel, G. (1970). *Norms of Word Association*. Academic Press Inc. New York.

Shepherd, H., & Marshall, E.A. (2018). The Implicit Activation Mechanism of Culture: A Survey Experiment on Associations with Childbearing. *Poetics, 69*, 1—14. https://doi.org/10.1016/j.poetic.2018.07.001

Slukhai, N.V., Snytko, O.S., & Vilchynska, T.P. (2011). *Cognitology and conceptology in linguistic coverage*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet" (in Ukrainian).

Sommer, R. (1894). *Diagnostik der Geisteskrankheiten für praktische Ärzte und Studierende*. Wien — Leipzig: Urban & Schwarzenberg (in German).

Zhuikova, M., & Svidzynska, O. (2023). The problem of dictionary interpretation of names of natural objects in the context of associative experiment. *Language: Classic — Modern — Postmodern, 9*, 140—168 (in Ukrainian).

Received 07.04.2025

Marharyta Zhuikova, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Professor in the Department
of Ukrainian Language and Linguistic Didactics
Lesya Ukrainka Volyn National University
13 Voli Av., Lutsk 43025, Ukraine
E-mail: mzhujkova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0396-8458

TYPES OF LINGUOCULTURAL INFORMATION IN ASSOCIATIVE FIELDS (BASED ON EXPERIMENTS WITH UKRAINIAN-SPEAKING RESPONDENTS)

The article analyzes several associative fields obtained through free associative experiments conducted with native Ukrainian speakers, focusing on reactions that encode culturally marked information. We distinguish two types of such reactions: neurolinguistic and conceptual. Neurolinguistic reactions have a verbal basis; they are fragments of certain expressions or texts that include both the stimulus and the response (for example, the most frequent response to the stimulus *parubok* (Eng. *young man*) is the adjective *motornyi* (Eng. *nimble*), and to the stimulus *sadok* Eng. (Eng. *garden*) — the adjective *vyshnevyi* (Eng. *cherry*).

Conceptual reactions reveal implicit culturally significant connections between certain concepts. These reactions point to sociopolitical, economic, historical, ethnographic, ordinary, and other phenomena characteristic of an ethnic community at a particular stage of its development. For instance, to the stimulus *harbuz* (Eng. *pumpkin*), Ukrainians often respond with words that reference the old custom of refusing a marriage proposal. This indicates that cultural knowledge about rituals continues to be transmitted within the community even when the ritual itself has disappeared from everyday life. Alongside notions of ancient Ukrainian traditions, the associative field of the stimulus *harbuz* also includes reactions related to Halloween.

The article provides a detailed examination of the associative fields of two bird names used as stimuli: *synytsia* (Eng. *titmouse*) and *zozulia* (Eng. *cuckoo*). Analysis of the associations reveals that Ukrainians perceive the titmouse primarily through its external and behavioral characteristics. In contrast, the associative field of *zozulia* contains minimal information about the bird's physical traits but includes reactions reflecting important features of an archaic mythologeme: the cuckoo as an irresponsible mother, as a bird that knows a person's future, and as one that can predict wealth. Both associative fields contain numerous neurolinguistic reactions. In the field of the stimulus *synytsia*, these reactions are primarily linked to the Ukrainian proverb *"A titmouse in the hand is better than a crane in the sky"*. The associative field of *zozulia* includes reactions pointing to folk songs in which the bird is mentioned.

Overall, the presence of culturally marked reactions in associative fields serves as an indicator of Ukrainians' national identity and the continuity of their cultural traditions.

***Keywords**: psycholinguistics, free association experiment, associative field, culturally marked connections between stimulus and response, precedent texts, neurolinguistic responses, conceptual responses, ornithonyms.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.043
УДК 811.161.2:81-112

Р.О. КОЦА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: rgomonai@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2074-2250

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ДЕРИВАТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СЛАВІСТИКИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті простежено розвиток української історичної дериватології як важливого складника славістики. Проаналізовано основні концепції, методологічні підходи та проблеми, що виникають під час аналізу словотворчих процесів у діахронному аспекті. Особливу увагу приділено внеску українських та зарубіжних лінгвістів у розвиток теорії та методології вивчення історичного словотвору, а також окреслено перспективи подальших досліджень у цій галузі. Доведено, що сучасні тенденції розвитку історичної дериватології потребують застосування різних підходів до опису процесів словотворення, їх інтеграції для повної та всебічної характеристики словотвірної системи української мови.

***Ключові слова**: історична дериватологія, словотворення, діахронний словотвірний аналіз, дериватологічна концепція, лінгвоукраїністика, славістика.*

Історія словотвірної системи української мови здавна привертала увагу вітчизняних дослідників. Попри те, що у граматичних описах кінця XIX — початку XX ст. будову слова часто ототожнювали зі словотвором, а словотвірний матеріал був дуже обмежено представлений передусім у розділах із морфології, поступове накопичення мовних фактів у галузі дериватології зумовило активізацію відповідних досліджень у 20—30-х роках XX ст. Мовознавці аналізували історичні зміни у словотвірних моделях, з'ясовували етимологію лексем, класифікували афікси та вивчали діалектні особливості словотворення (І.І. Огієнко, В.І. Сімович, Є.К. Тимченко, О.Н. Синявський та ін.).

Цитування: Коца Р.О. (2025). Українська історична дериватологія в контексті славістики: проблеми і перспективи. *Українська мова, 2* (94), 43—70. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.043

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Вагомий внесок у розвиток української дериватології на поч. XX ст. зробив Р.С. Смаль-Стоцький. Дослідник кваліфікував словотвір як системну частину граматики, яка має власні закони та принципи; наголошував на важливості історичного аналізу словотворчих процесів під час вивчення еволюції форм і значень похідних. Він у праці «Нарис словотвору прикметників української мови» поставив за мету «скатальоґівувати формантичний інвентар прикметників, змалювати його ґенетичний розвиток та повизначувати сфери значінь поодиноких формансів» (Смаль-Стоцький, 1925, с. 5). Учений розпочинав із праслов'янської форми, порівнював її зі староболгарськими та іншими слов'янськими відповідниками, простежував розвиток форм у межах української мови. Продовженням цієї студії стала праця «Значення українських прикметників» (Смаль-Стоцький, 1926), де автор дослідив семантику прикметників, зокрема проаналізував значеннєві відтінки, що виникають унаслідок словотворчих процесів, і запропонував класифікацію прикметників за функційними ознаками, яка сприяє глибшому розумінню їхнього місця в мовній системі. Дослідник уперше в українській лінгвістиці звернувся і до вивчення словотвірних явищ у сфері ономатопеї та обґрунтував виокремлення розділу ономатопоетичного словотвору як такого, що має власні закономірності та принципи (Смаль-Стоцький, 1929).

Отже, у I пол. XX ст. українські мовознавці заклали надійне підґрунтя для формування історичної дериватології як окремої лінгвістичної дисципліни. Однак вилучення багатьох праць із наукового обігу внаслідок політичних обставин певною мірою загальмувало розвиток цієї галузі.

Післявоєнний період ознаменовано важливою подією — виходом першого тому «Курсу сучасної української літературної мови» (Булаховський, 1951) за редакцією Л.А. Булаховського, у якому розділ про словотвір підготував В.С. Ільїн. Це видання не лише систематизувало наявні знання, а й стало важливою основою для дальших досліджень у царині словотвірної системи української мови.

У 50—60-х роках XX ст. починається розвиток історичної (діахронної) дериватології як науки. Саме тоді було створено перші теоретичні концепції синхронного словотвору, які відіграли важливу роль у становленні діахронної дериватології та визначенні напрямів її подальшого розвитку, оскільки підходи до словотвірного аналізу історичного матеріалу зазвичай традиційно переносили із царини словотвору сучасної мови. Однак різне розуміння лінгвістами словотвору загалом і його зв'язків з іншими мовознавчими дисциплінами зокрема спричинило неоднакове трактування дериватологами предмета дослідження та способів і методів його аналізу. У середині XX ст. у славістиці було сформовано декілька дериватологічних концепцій.

В україністиці вперше послідовно системний підхід до вивчення словотвору в низці праць застосував І.І. Ковалик (Ковалик, 1958; Ковалик, 1961). Він досліджував специфічні особливості словотвірних понять, які, на його думку, повинні становити певну системну цілісність (Ковалик, 1958, с. 6—7), і докладав зусилля до окреслення елементів дериваційної системи та способів їхньої структурної організації. На відміну від попередників, для

яких основним елементом цієї системи був афікс, І.І. Ковалик обґрунтував потребу виокремити словотвірні типи як основні вихідні словотвірні величини в синхронному, діахронному та порівняльно-історичному дослідженні мов (там само, с. 24). На IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві 1958 року в дискусії зі словацьким дослідником Я. Горецьким учений обстоював упровадження терміна *словотвірний тип* замість *словотвірна модель*, аргументуючи, що словотвірна модель є більш загальним поняттям і слугує матеріальною основою для словотвірного типу (Толстой, 1962, с. 133).

Одна з основоположних заслуг І.І. Ковалика — осмислення ролі та функції твірної основи в лексичній деривації. Він констатував, що під час словотворення саме твірна основа є носієм номінативного ядра майбутнього деривата, тоді як формант задає словотвірну категорію і формально позначає відношення між похідним словом і твірним. Проаналізувавши взаємодію і роль твірної основи й форманта у процесі формування семантики похідного слова, дослідник установив, що словотворчі форманти є тими мовними елементами, які поєднують похідні слова в точно окреслені категорії назв, тоді як твірні основи розрізняють, диференціюють їх (Ковалик, 1958, с. 57—61). Ці ідеї стали засадничими для обґрунтування ролі твірної основи і словотворчого форманта в дериваційних актах, зокрема щодо структурування семантики похідного слова, а також започаткували основоорієнтовані дослідження у словотворі та формування основоцентричної дериватології.

Учення І.І. Ковалика частково перегукувалося з ідеями мовознавців Казанського університету, які на чолі з В.М. Марковим у середині 50-х років XX ст. активно розробляли теоретичні питання дослідження словотвірної системи російської мови. Одним із важливих етапів у формуванні цієї дериватологічної школи стала конференція з проблем теорії та історії російського словотворення, що відбулася 1958 року. На ній було окреслено засади так званої «казанської дериватологічної концепції», основним принципом якої визначено зв'язок словотворення та формотворення.

На противагу зазначеним ученням, у межах яких словотвір вивчали у зв'язку з морфологією, словацький дослідник Я. Горецький розвивав функційно-семантичний підхід до словотворення. Він кваліфікував дериватологію як складник лексикології, похідні слова — як одиниці з бінарною формально-змістовою структурою, а словотворення — як результат когнітивного оброблення інформації, де нові слова утворюються для вираження нових понять або для уточнення вже наявних; підкреслював роль контексту та прагматичних факторів у словотворенні, уважаючи, що значення нових слів формується не лише на основі їхньої структури, а й зважаючи на ситуації спілкування. У монографії «Словотвірна система словацької мови» [1] («Slovotvorná sústava slovenčiny») (Horecký, 1959) Я. Горецький проаналізував поняття «словотвірна модель» і «словотвірний тип», дослідив процеси, під час яких нові слова утворюються внаслідок зміни значення наявних слів без зміни їхньої форми, що є важливим аспектом семантичної деривації.

[1] Переклад назв іншомовних праць, а також цитатного матеріалу — наш (Р. К.).

Ідеї про взаємозв'язок словотвору й лексикології розвивав чеський мовознавець М. Докуліл. У 1962 році у Празі вийшла друком його праця «Творення слів у чеській мові. Теорії похідності слів» («Tvořeni slov v češtine. Teorie odvozováni slov») (Dokulil, 1962), у якій було обґрунтовано ономасіологічну дериваційну теорію, а словотворення потрактовано як системний процес, спрямований на вираження понять. На думку дослідника, словотвірні моделі виникають для задоволення потреб мовної спільноти в нових найменуваннях: мовець спочатку визначає, що саме потрібно назвати, а вже потім добирає відповідні мовні засоби для реалізації цієї концепції. Отже, М. Докуліл акцентував на значенні когнітивних і семантичних чинників у словотворенні, оскільки номінація зумовлена не лише внутрішньомовними, а й позамовними чинниками — культурним контекстом, асоціативним мисленням мовця тощо. У процесі найменування спочатку визначається певний концептуальний клас (ономасіологічний базис) — узагальнена категорія об'єктів позамовної дійсности, з якої обирають референт для найменування, а потім — ознака, що конкретизує об'єкт (ономасіологічний маркер). Ці два компоненти, разом з ономасіологічною зв'язкою, визначають семантичну структуру деривата (Dokulil, 1962, s. 29—49).

Попри те, що ідеї логіко-номінативної моделі словотворення сягають лінгвістичних концепцій Ф.І. Буслаєва (Буслаев, 1959) та Я. Розвадовського (Rozwadowski, 1960), найбільш повно й цілісно її було опрацьовано саме в ученні про словотвір М. Докуліла. Як зазначав Й. Вахек, М. Докуліл не тільки обґрунтував тісний зв'язок словотвору з ономасіологією, а й задекларував функційний підхід до опису словотвірних явищ (Vachek, 1962). Його теорія швидко здобула широке визнання у слов'янському мовознавстві й стала методологічною основною словотвірного аналізу в чеській і словацькій лінгвістичних школах до кінця XX ст.

Функційний підхід до опису словотвірних явищ став визначальним і в польській дериватології. Спираючись на зв'язок словотвору та граматики (передусім синтаксису), В. Дорошевський розвивав логіко-синтаксичну теорію Я. Розвадовського, основану на подібності словотвірної структури похідного слова і синтаксичної структури предикативної синтагми (Doroszewski, 1962; Doroszewski, 1963a; Doroszewski, 1963b). На думку лінгвіста, дериваційний аналіз передбачає визначення набору реально-семантичних і експресивних функцій кожного суфікса (Doroszewski, 1963b, s. 39), основним критерієм виділення словотвірних категорій є граматичний характер твірного слова, а потім відношення форманта до твірної основи, з якою він пов'язаний (Doroszewski, 1962, s. 205—222).

Основну роль у розумінні взаємозв'язку між словотвором і синтаксисом у словотвірній концепції В. Дорошевського відіграють парафрази та перифрази. Їх використання під час словотвірного аналізу забезпечує точне, логічно вмотивоване та послідовне тлумачення семантики похідних одиниць, а також дає змогу обґрунтувати функційне навантаження словотворчих формантів. Дослідник виходив із того, що словотвірна структура похідного слова є формалізованим еквівалентом певної синтаксич-

ної конструкції (тобто парафрази), яка репрезентує повну або скорочену логіко-синтаксичну схему. Вона дає змогу розкрити семантичну модель деривата: у ній ідентифікуються суб'єкт / об'єкт дії, тип відношення між твірною основою і формантом, а також граматичні та лексико-семантичні параметри твірного елемента. Застосування парафрази вможливлює класифікацію дериватів за типом словотвірної категорії (суб'єктна, об'єктна, реляційна, локативна тощо) та дає змогу виявити механізми семантичної транспозиції. Водночас лексичне значення похідного слова формується і на основі перифрастичних зворотів, тобто словотворення є результатом компресії та трансформації таких зворотів: дериват функціює як стиснене мовне вираження розгорнутої синтаксичної структури. У цьому контексті формант виконує роль маркера певної номінативної функції, а твірна основа — змістового ядра найменування.

Польська дослідниця М. Бродовська-Гоновська визначила категорію словотвору як вищу одиницю класифікації, яка, на відміну від ономасіологічної категорії, не повністю абстрагована від лексичного матеріалу і, на відміну від словотвірного типу, не надто формалізована (Brodowska-Honowska, 1967, s. 21).

Отже, у 60-х роках XX ст. було сформовано два основні теоретичні підходи до вивчення словотвірних явищ із певними модифікаціями в кожній зі слов'янських мовознавчих шкіл, які використовували в подальшому під час описування та аналізу історичного матеріалу: 1) ґрунтований на взаємозв'язку словотворення і формотворення, словотвірний аналіз здійснювали від форми до змісту (східно- та південнослов'янське мовознавство, частково — польське); 2) ґрунтований на взаємозв'язку словотворення та семантики, словотвірний аналіз здійснювали від значення (змісту) до форми (чеське, словацьке, частково — польське мовознавство).

Уже в 60—70-х роках XX ст. в україністиці з'являються праці, у яких увагу приділено питанням історичного словотворення: Л.Л. Гумецька «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.» (Гумецька, 1958), С.П. Бевзенко «Історична морфологія української мови» (Бевзенко, 1960), С.П. Самійленко «Нариси з історичної морфології української мови» (Самійленко, 1964; Самійленко, 1970). Важливе значення для дослідження історії прикметникового словотвору мала монографія А.П. Грищенка «Прикметник в українській мові» (Грищенко, 1978), яка стала першою ґрунтовною працею в українському мовознавстві про походження, словозміну і словотвір прикметників. Варто згадати й низку розвідок українських мовознавців переважно кінця 60—70-х та початку 80-х років минулого століття, у яких вивчено історію окремих фрагментів українського іменникового словотворення на різних синхронних зрізах (Д.Г. Гринчишина, Р.Й. Керсти, А.В. Майбороди, Г.І. Малишко, О.Д. Неділько, І.С. Олійника, П.П. Чучки, О.П. Білих, В.В. Токар, Л.М. Полюги та ін.).

Ці праці засвідчили, що в українській історичній дериватології домінувала думка про дериват як поморфемну конструкцію, елементи якої, «будучи носіями певної семантики, у сукупності виражають відповідне

словотвірне значення» (Ґрещук, 2016, с. 92). Так звана поморфемно-конструктивна модель творення похідного слова передбачала самодостатність словотворчих морфем із погляду їхніх функцій (там само). Основну увагу було зосереджено на форманті як репрезентантові дериваційної функції, тому аналіз зазвичай здійснювали від форми до значення.

Знаковою подією для українського мовознавства став вихід академічного видання «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (Мельничук, 1966), у якому послідовно й ґрунтовно викладено еволюцію фонетики, граматики, словотвору та лексики слов'янських мов від праслов'янської доби до сучасности. Український матеріал, який зрідка залучали в європейському порівняльному мовознавстві, уперше було представлено повноцінно, що стало вагомим внеском у славістичні дослідження. Порівняльно-історичний метод, застосований у цій праці, виявився важливим інструментом для реконструкції словотвірних типів і моделей та розкриття закономірностей словотвірного розвитку споріднених мов.

Попри визнання лінгвістами важливости вивчення словотворення в синхронії та діахронії питання історичного розвитку словотвірної системи української мови на середину XX ст. було опрацьовано фрагментарно. Недослідженість історії українського словотворення, «досить бідна на фактичні дані наука» (Бевзенко, 1960, с. 4) не дали можливости створити окремий цілісний огляд еволюції словотвірної системи української мови (там само, с. 3).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XX ст. вийшла друком фундаментальна чотиритомова академічна праця «Історія української мови» («Фонетика», «Морфологія», «Лексика і фразеологія», «Синтаксис»), у якій уперше в україністиці систематизовано, послідовно описано основні мовні рівні української мови в діахронії. Вихід цієї серії суттєво вплинув на формування цілісного наукового уявлення про еволюцію української мови, став потужним теоретичним і методологічним підґрунтям для подальших досліджень у галузі історичної лінгвістики. Проте питання словотворення повнозначних частин мови в томі «Морфологія» (Німчук, 1978) або не аналізували, або висвітлювали лише принагідно, здебільшого стосовно розвитку окремих граматичних категорій (Білоусенко, 2014, с. 149). Водночас докладно було описано словотвірну історію прислівника та неповнозначних частин мови. На думку П.І. Білоусенка, «це було зумовлено тим, що в українському мовознавстві, попри велику зацікавленість історією мови, окрім книги Л.Л. Гумецької та невеликих узагальнювальних описів С.П. Бевзенка та С.П. Самійленка, низки статей з проблем історичного словотворення, не було вагомих здобутків у цій царині» (Білоусенко, Німчук, 2013, с. 8).

Розділ «Словотвір» (автори: В.Т. Коломієць — іменник і прикметник, Т.Б. Лукінова — числівник, В.А. Ткаченко — прислівник, Г.П. Півторак, О.С. Мельничук — дієслово) подано в академічній колективній монографії «Історична типологія слов'янських мов» (Мельничук, 1986). Він став одним із перших комплексних типологічних описів дериваційної системи у слов'янських мовах з історичної перспективи. Структура викладу, побудована за принципом руху від загальних типологічних характеристик слов'янських

мов до виявлення специфіки окремих підгруп і національних мов, уможливила не тільки проаналізувати синхронну структуру словотвірної системи, а й простежити її історичне формування, еволюцію словотвірних моделей, зміни у продуктивності типів, диференціацію формантів тощо.

70—80-ті роки XX ст. позначені потужним розвитком історичної дериватології в західнослов'янському мовознавстві. На цей час припадають перші спроби монографічного опису історичного словотворення чеської мови: П. Гаузер «Творення іменників у добу національного відродження» («Tvoření podstatných jmen v době národního obrození») (Hauser, 1978), Д. Шлосар «Словотвірний розвиток чеського дієслова» («Slovotvorný vývoj českého slovesa») (Šlosar, 1981), З. Русинова «Творення старочеських прислівників» («Tvoření staročeských adverbií») (Rusínová, 1984). Цей перелік завершує колективна монографія А. Лампрехта, Д. Шлосара, Я. Бауера «Історична граматика чеської мови» («Historická mluvnice češtiny») (Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986), у якій подано розділ про словотвір іменників, прикметників і дієслів. Для всіх названих праць ономасіологічна теорія М. Докуліла стала основним способом словотвірного аналізу історичного матеріалу, а засадничим принципом опису був підхід від форми до функції, а потім — простеження дистрибуції форм для вираження важливих однотипних функцій (Šlosar, 1981, s. 6). Однак застосування сучасної теорії словотвору М. Докуліла до історичного матеріалу було не механічним перенесенням, а «спробою використати сучасний дослідницький апарат для його вивчення» (Rusínová, 1984, s. 9). Власне це підтвердила й монографія Д. Шлосара «Чеські діахронні композити» («Česká kompozita diachronně»), опублікована пізніше — 1999 року (Šlosar, 1999). Важливість цих праць полягала ще й у тому, що дослідники задекларували завдання історичної дериватології — не тільки простежити розвиток словотвірної системи чеської мови, а й визначити фактори її змін (Šlosar, 1981, s. 6). Зазначимо, що для більшости слов'янських мовозначних шкіл це питання гостро постало тільки в 90-х роках XX ст.

Основну увагу словацьких дериватологів 70—80-х років XX ст. було зосереджено на дослідженні окремих словотвірних категорій і типів. Зокрема, у монографії Ю. Фурдіка «Зі словотвірного розвитку словацької мови» («Zo slovotvorného vývoja slovenčiny») (Furdík, 1971) простежено функціювання словотвірної системи словацької мови в діахронії (1843—1918 рр.) на прикладі взаємної конкуренції 11 словотвірних типів у межах однієї ономасіологічної категорії ('опредметнена дія'), а також наголошено на тому, що на розвиток словотворення впливають внутрішні та зовнішні фактори, а отже, «продуктивність — це результат взаємодії потреб суспільства в іменуванні та можливостей іменування мовної системи» (там само, s. 15). Частину праці Н. Кондрашова «Виникнення і початки літературної словацької мови» («Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny») (Kondrašov, 1974, s. 253—262) присвячено формуванню кількох категорій, зокрема офіційних та абстрактних назв, локативів і найменувань колективів. У розділі про словотвірний розвиток писемної словацької мови в монографії «Словниковий склад літературної словацької мови з погляду розвитку»

(«Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska») (Habovštiaková, 1987) К. Габовштякова запропонувала короткий аналіз тенденцій динаміки словотвірної системи на прикладі девербативних дериватів, найменування осіб і композитів у ботанічних назвах.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XX ст. важливими як за кількістю, так і за якістю були досягнення польської історичної дериватології. Тут варто згадати, зокрема, праці К. Длугош-Курчабової, у яких застосовано синхронний підхід до словотворення в XVI ст., а також цикл статей, присвячених аналізові конкретних формантів, особливо іншомовного походження (*-ada* і *-jada, -acja, -ajło, -ant, -izm, -er, -us, -ynier* / *-inier* та ін.) (Kępińska, 2018, s. 17—30); дослідження префіксації дієслова старопольської мови А. Круп'янки, у яких за допомогою методу перифразування В. Дорошевського проаналізовано префікси дієслів, їх розподіл (дистрибуцію), конкуренцію та заміщення (субституцію), а також їхні значення, особливо реконструкцію змін, що зумовлює семантичну спеціалізацію формантів і вможливлює виділення конотативних властивостей польських префіксів (Krupianka, 1979). Однак, на думку Я. Пузиніної, монографічні праці, а також численні статті з історичної дериватології були розпорошені за тематикою та завданнями дослідження і дали сумарні результати, несумірні із вкладеними дослідницькими зусиллями (Puzynina, 1976, s. 169). Серед причин такого становища дослідниця називала відсутність докладно розроблених методів аналізу, а також слабку джерельну базу (погану кількісну документацію). На її переконання, описам словотвірних систем польської мови різних епох повинно передувати вивчення ідіолектів або дослідження розвитку окремих явищ мови, що надасть «найширшу можливу картину, яку можна було б порівняти із сучасною мовою і, передусім, яка могла б слугувати відправною базою для визначення проблем дослідження» (там само).

У південних слов'ян, особливо сербів і хорватів, на початкових етапах розвитку дериватології більш розвиненим був діахронний підхід (Радосав Бошкович і його школа). Однак монографічних досліджень, присвячених проблемам історичного словотворення, майже не було. Як зазначав Б. Чорич, здебільшого це були статті, у яких автори аналізували якийсь формант чи групу формантів, різні семантичні групи, словотвірну структуру частин мови тощо (Ђорић, 2008, с. 14) (бібліографію див.: Радовић-Тешић, Ломпар, 2000; Ђорић, 2020).

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років XX ст. у болгаристиці опубліковано низку праць, у яких проаналізовано певні словотвірні категорії (Мострова, 1983; Шатковски, 1987 та ін.). Однак у цей період переважно розробляли теоретичні питання дериватології, пов'язані з будовою слова, типами морфем, розмежуванням непохідних та похідних слів, визначенням засобів і типів словотворення (Стоянов, 1977), а також описували словотвірну систему сучасної болгарської мови (Мурдаров, 1983; Радева, 1987).

Якісно новий етап розвитку української історичної дериватології — період теоретичного осмислення накопичених фактів і випрацювання методів дослідження словотвірного матеріалу — припадає на 90-ті роки XX ст.

Важливу роль у цьому процесі відіграла значно розширена джерельна база: опубліковано низку пам'яток української мови різних хронологічних, діалектних і жанрових зрізів, зокрема й у започаткованій 1961 року В.В. Німчуком академічній серії «Пам'ятки української мови»; укладено чи розпочато публікування історичних та етимологічного словників української мови. Ці фундаментальні видання забезпечили не лише достатню емпіричну базу для вивчення словотвірних явищ у діахронії, а й створили надійне підґрунтя для дериватологічних досліджень у межах слов'янського мовного ареалу.

На той час українське мовознавство вже нагромадило чималий матеріал із діахронного словотвору: досліджено історію низки важливих словотворчих формантів, на історичному матеріалі виконано багато робіт, присвячених частковим питанням словотвору, значний матеріал з історичного словотворення містився в розвідках з історичної лексикології (Білоусенко, 1993, с. 3). Однак більшість досліджень мала констатувальний, ілюстративний характер, а причинно-наслідкові зв'язки, історичне тло, які пояснювали б хід і підстави розвитку словотвірної системи загалом, не були розкриті повною мірою. Через відсутність об'єднувальних історико-дериваційних ідей уведений до обігу фактичний матеріал залишався розрізненим і незапитаним (там само).

У 1993 році П.І. Білоусенко опублікував монографію «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду)» (Білоусенко, 1993), у якій на значному фактичному матеріалі від праслов'янської епохи до сучасности простежив еволюцію суфіксальної словотвірної системи українських іменників на позначення осіб чоловічого роду. Вагомість цієї праці зумовлена тим, що в ній випрацювано й обґрунтовано концептуальні засади дериватологічних студій, запропоновано новий підхід до вивчення словотвірних явищ — «дослідження словотвору української мови як функціональної системи, що розвивається» (Білоусенко, 1993, с. 4). За вихідну одиницю аналізу був узятий лексико-словотвірний тип, який характеризується спільною твірною основою, тим самим суфіксом та спільним лексико-словотвірним значенням. П.І. Білоусенко наголошував, що «одним із найбільш інформативних чинників є класифікація похідних на основі семантичного критерію, тобто коли історія словотвірних типів розглядається крізь призму їхніх складників — лексико-словотвірних типів та лексико-словотвірних груп, які можна виокремити внаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні з урахуванням тематичної класифікації лексики» (там само, с. 10).

Як прихильник формантоцентричного підходу П.І. Білоусенко вважав, що вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку неможливе без попереднього дослідження історії та особливостей розвитку окремих афіксів. На його думку, динаміку суфіксальної словотвірної системи іменника потрібно описувати за окремими формантами, розподіляючи суфікси на групи за родами. У межах кожної групи варто виокремлювати словотвірні типи, які в разі потреби буде конкретизовано до рівня лексико-словотвірних типів і підтипів (Білоусенко, Німчук, 2013, с. 27—28).

Такий підхід до систематизації фактичного матеріалу вперше апробовано в монографії П.І. Білоусенка та В.В. Німчука «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-иця*)» (Білоусенко, Німчук, 2002), а згодом — П.І. Білоусенка, В.В. Німчука «Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ина*)» (Білоусенко, Німчук, 2009).

90-ті роки XX ст. стали переломним моментом і для розвитку польської історичної дериватології, центром дослідження якої тоді був Інститут польської мови Силезького університету в Катовіце. У 1996 році надруковано колективну монографію за редакцією К. Клещової «Словотвір давньопольської мови. Огляд іменникових структур» («Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych») (Kleszczowa, 1996). У ній уперше докладно описано всі давні похідні іменники, що їх засвідчено в давньопольських пам'ятках до 1500 року і зафіксовано в «Słowniku staropolskim» за редакцією С. Урбанчика та в його картотеці. Деривати досліджено на основі групування матеріалу за спільністю форманта, а кожну групу проаналізовано в межах словотвірної категорії.

Характеризуючи застосовану в цій монографії методику словотвірного аналізу, К. Клещова писала: «Складно оцінити, чи інша структура (від функції до форманта) була б кориснішою для викладу старопольського матеріалу. Однак залишається фактом, що під час опрацювання історичного словотворення ми змушені звертатися до найближчого до нас часу, тобто до сучасності. А згадані вище праці [Р. Гжегорчикової, Я. Пузиніної та К. Вашакової (Grzegorczykówa, Puzynina, 1979; Waszakowa, 1993; Waszakowa, 1994)], як найбільш комплексні та повні, мають морфемну, а не функційну структуру викладу. Тому, входячи в таку наукову парадигму, доводилося дотримуватися наявних рішень, щоб досягти поставленої мети» (Kleszczowa, 1998, s. 15). Отже, польська історична дериватологія була зосереджена на спостереженні за тими елементами, які відрізняють похідне слово від твірної основи: писали про відмінності формантів, аналізували продуктивність окремих типів словотвору, а класи були позначені якимось формальним маркером.

Такі роздуми спонукали К. Клещову переглянути дериваційну теорію і запропонувати нові підходи до опису історичного матеріалу, що їх вона використала у праці «Давньопольські словотвірні категорії та їхня перспективна еволюція: Іменники» («Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja: Rzeczowniki») (Kleszczowa, 1998). У цій книжці дослідниця не тільки описала транспозиційні, мутаційні і модифікаційні категорії польських іменників, а й з'ясувала та пояснила причини тих чи тих явищ. Запропонована інтерпретація історичного словотворення польської мови зосереджена передусім на спостереженні за змінами у складі твірних основ і в способі розуміння цих основ. За спостереженнями авторки, вибір формальних показників є випадковим наслідком такого типу змін: саме властивості основ і зв'язки між твірними і похідними словами є визначальним двигуном еволюції словотвірної системи. Отже, у польській історичній дериватології відбувся перехід до основоцентричного напрямку досліджень.

К. Клещова застосувала цю методику й у наступній своїй книжці «Старопольські прикметникові деривати та їхня перспективна еволюція» («Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja») (Kleszczowa, 2003), де проаналізувала похідні прикметники, зафіксовані в пам'ятках XII—XV ст. Під час характеристики твірної основи передусім звернено увагу на частиномовну належність слів, до складу яких вони входять; зроблено спроби конкретизувати семантичний характер основ, ураховуючи їхню конкретну або абстрактну природу та інші семантичні ознаки.

Дослідження перспективної еволюції словотвірних підсистем польської мови продовжили М. Пастухова та А. Яновська, які з'ясували тенденції розвитку похідних дієслів у праці «Словотвір старопольських дієслів: стан і тенденції розвитку» («Słowotwórstwo czasowników staropolskich: stan i tendencje rozwojowe») (Janowska, Pastuchowa, 2005).

Розвиток історичної дериватології у славістиці 90-х років XX ст. засвідчив, що є чимало проблем під час словотвірного аналізу історичного матеріалу. У вступах до монографічних досліджень кін. XX — поч. XXI ст., окремих статтях мовознавці порушували питання теоретичних засад саме діахронного словотвору, особливостей аналізу історичного матеріалу, намагалися розв'язати певні практичні проблеми. Окреслимо основні з них.

1. *Методологія.* Для словотвірного аналізу історичного матеріалу зазвичай використовували методи із царини словотвору сучасної мови. Такий підхід, як зазначала А. Яновська, «з одного боку, поєднує опис стародавньої мови із сучасною, з іншого, — навпаки, нав'язує певну точку зору, "профілює" опис» (Janowska, 2020, s. 135). Беззастережно приймати розроблену методику синхронних досліджень не можна (там само, s. 142), а застосування цих засад під час дослідження історичного словотвору повинно мати певну специфіку, а отже, вимагати деякого застереження (Білоусенко, Німчук, 2013, с. 17).

2. *Перехід до мовознавства пояснювального.* Мовознавці наголошували, що сучасна лінгвістична парадигма зумовлює необхідність в історико-лінгвістичних дослідженнях не обмежуватися констатацією фактів на різних історичних зрізах розвитку української та інших слов'янських мов, а пояснювати причину цих змін, виявляти рушійні сили словотворення, тобто чинники розвитку словотвірної системи (Білоусенко 2018, с. 40). Цю ідею концентровано було висловлено 1986 року у статті В.І. Абаєва «Мовознавство описове та пояснювальне. Про класифікацію наук» («Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук») (Абаев, 1986). Такий підхід підтримали всі слов'янські дериватологи. Зокрема, К. Клещова зауважувала, що актуальним завданням польської дериватології є діахронне вивчення словотвірної системи польської мови і пояснювальний опис історії її розвитку (Kleszczowa, 1996). П.І. Білоусенко присвятив цьому питанню навіть окрему статтю — «Історичний словотвір іменника на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства» (Білоусенко, 2018), у якій стверджував, що переходу «до пояснення змін у словотвірній системі впродовж усієї історії мови має передувати виконання низки за-

вдань, серед яких насамперед є виявлення повної номенклатури словотворчих формантів» (там само, с. 40).

3. *Повнота джерельної бази*. Як слушно зауважувала Я. Пузиніна, «(...) усі наші описи мови є схематичними моделями, залежними — що варто ще раз підкреслити — від якості матеріальної бази. Що менша база, то більший ступінь схематичності моделі» (Puzynina, 1976, s. 171). Обмеженість джерельної бази унеможливлює досягнення всіх дослідницьких цілей, зокрема тих, що стосуються стилістичних характеристик, визначення регіональних відмінностей чи тлумачення значення похідної одиниці. Оскільки правильне встановлення семантики деривата є запорукою визначення точного значення словотворчого форманта, одне з найважливіших завдань історичної дериватології — розроблення ефективних методів аналізу дериваційних відношень за наявности численних лексико-семантичних лакун у джерелах, за відсутности чітких словникових дефініцій та широких контекстів уживання слів (Kleszczowa, 1996, s. 11—28).

Повнота джерельної бази впливає також на визначення частотности дериватів, відомості про яку можуть стати основою для дослідження ролі частотности слововживання у формуванні словотвірних моделей, співіснування різних словотвірних моделей (ідеться про словотвірні варіанти, чи словотвірні синоніми, словотвірні дублети, паралельні деривати). І хоч в історичних дослідженнях кількісні показники досить умовні, однак саме частотність лексеми є результатом типу тексту, а отже, важливим фактором вивчення історичного словотвору з погляду стилістики (Kleszczowa, 2003, с. 15).

У сучасній славістиці активно розвиваються проєкти зі створення електронних картотек історичних словників та діахронних корпусів слов'янських мов, що не тільки сприяє глибшому розумінню еволюції мовних систем, а й відкриває нові можливості для порівняльно-історичних і типологічних досліджень у межах слов'янського мовного ареалу. Найбільш системно розвиненими на сьогодні є традиції історичної лексикографії та корпусної лінгвістики в польській і болгарській лінгвістичних школах (KORBA — корпус польської мови XVII—XVIII ст.; Słownik polszczyzny XVI wieku; Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku; Диахронен корпус на български език; Cyrillomethodiana та ін.).

4. *Визначення форми деривата*, тобто вказівка на те, з яким формантом ми маємо справу (Janowska, 2020, s. 136). Під час словотвірного аналізу часом буває складно відрізнити варіант суфікса / префікса й новий суфікс / префікс. Ідеться не лише про проблеми, пов'язані з нечіткими або неправильно зробленими записами в пам'ятці, а про трансформації внаслідок різних видів фонетичних і морфологічних процесів, «розмивання» формальної чіткости словотвірних структур (там само). На думку П.І. Білоусенка, варіант форманта й новий формант можна розмежувати лише внаслідок ретельного зіставного аналізу словотвірних і лексико-словотвірних типів згаданих мовних одиниць (Білоусенко, 2018, с. 40).

Важливе значення для формування теоретичних засад історичної дериватології та загального опису дериваційної системи польської мови мала праця

К. Длугош-Курчабової та С. Дубіша «Історична граматика польської мови: Словотвір» («Gramatyka historyczna języka polskiego: słowotwórstwo») (Długosz-Kurczabowa, Dubisz, 1999). У вступі зазначено, що історичний словотвір охоплює як словотвірні синхронні зрізи певних епох, що почергово змінюють один одного, так і відношення між ними. Серед завдань історичного словотвору названо опис еволюції, вироблення моделей словотворення для конкретного періоду розвитку мови. У книжці подано відомості про приріст словотвірних структур від праслов'янської мови і до старо-, середньо- та новопольського періодів; зроблено періодизацію еволюції деривації польської мови й виокремлено три періоди, кожен із яких позначено дією чотирьох тенденцій розвитку польської мови у сфері словотвору; визначено основні особливості розвитку словотвірної системи польської мови.

На початку XXI ст. В.В. Німчук ініціював підготування п'ятої книги — «Словотвір» — у серії «Історія української мови», для видання якої у 80-х роках XX ст. бракувало достатніх попередніх описів, що значно активізувало дослідження з історичної дериватології української мови. Підготування такої праці вимагало докладного вивчення словотвірних систем усіх частин мови, цілісно і системно дослідити які впродовж усієї писемної історії української мови можна тільки, дотримуючись єдиних засад дослідження. З огляду на це було підготовано й опубліковано проспекти академічних видань «Історія української мови. Словотвір. Ч. 1. Іменник» (Білоусенко, Німчук, 2013) та «Історія української мови. Словотвір. Ч. 2. Прикметник» (Костич, Коца, Німчук, 2016), у яких подано план опрацювання історії словотворення іменника і прикметника відповідно, окреслено засади наукового пошуку, вироблено принципи аналізу мовних фактів, репрезентовано джерельну базу.

Вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку не можливе без попереднього дослідження історії та особливостей розвитку окремих афіксів (Білоусенко, 2018, с. 45). Для реалізації цієї мети при Запорізькому національному університеті було засновано Південноукраїнський науковий історико-дериватологічний центр, який тісно співпрацював із відділом історії української мови Інституту української мови НАН України. Центр під керівництвом П.І. Білоусенка зосередив свою увагу на вивченні динаміки афіксальної деривації іменника, а здобутки в обраній галузі публікував у спеціально створеній серії «Нариси з історії українського словотворення». У площині системно-функційного підходу, зорієнтованого на розуміння словотвору як упорядкованої за певними принципами системи, що перебуває в постійному розвитку, неодмінно зберігаючи наслідки словотворчих процесів попередніх епох, а не як простої сукупности похідних одиниць (Валюх, 2011, с. 121), виконано монографічні дослідження про іменникові конфікси (Білоусенко, Іншакова, Качайло, Меркулова, Стовбур, 2010), композитно-суфіксальне словотворення іменників (Ліпич, 2007; Ліпич, Правда, 2016), nomina loci кінця XVII — початку XXI ст. (Сіроштан, 2016), іменники з демінутивним і гіпокористичним значенням (Семеренко, 2020), іменниковий суфікс *-чина / -щина* (Білоусенко, 2020), іменники pluralia tantum (Білоусенко, Бойко, Тернова, 2021). Не оминали наші мовознавці й дослідження назв осіб чоловічого

(Кровицька, 2002) та жіночого роду (Брус, 2019 та ін.) на різних історичних зрізах розвитку української мови.

Вагомим здобутком діяльности Центру став опис динаміки словотворення іменників із модифікаційними значеннями: праці С.П. Семенюк про формування словотвірної структури іменників із модифікаційним значенням жіночої статі (Семенюк, 2000), О.Ф. Тилик про іменники з модифікаційним значенням подібности (Тилик, 2006), В.Ф. Христенок про аугментативне й пейоративне словотворення іменника (Христенок, 1995).

Остаточне визнання нульового суфікса у 80-х роках XX ст. як самостійного словотворчого форманта потребувало розгорнути докладне дослідження його історії. З огляду на це П.І. Білоусенко опублікував низку статей (Білоусенко, 1992; Білоусенко, 2000; Білоусенко, 2015а; Білоусенко, 2015б; Білоусенко, 2015в; Білоусенко, 2016; Білоусенко, 2020а; Білоусенко, 2020б; Білоусенко, 2021б) та розпочав роботу над окремим монографічним дослідженням «Нариси з історії українського словотворення (нульсуфіксація)».

Співробітники відділу історії української мови Інституту української мови НАН України вивчали словотвірні системи інших частин мови, зокрема: прикметника (Костич, 2004; Костич, 2013; Костич, 2020; Коца, 2017; Коца, 2021), дієслова (Штанденко, 2008), прислівника (Даценко, 2014; Білоусенко, 2021), займенника.

Системне дослідження значущих частин слова, установлення їх походження та етимологічних значень наблизило українських мовознавців до усвідомлення потреби створити етимологічний словник суфіксів української мови, над яким розпочав роботу відділ загальнославістичної проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Вагомим внеском у реалізацію цієї ідеї стало опублікування у 2014 році першого у світовій лексикографії спеціального «Етимологічного словника запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові» (Селігей, 2014), у якому на основі здобутків сучасного порівняльно-історичного мовознавства висвітлено походження запозичених суфіксів і суфіксоїдів української мови. Це видання є значним кроком у напрямі порівняльно-історичного аналізу морфем української мови, а також відкриває нові можливості для досліджень у сфері дериватології, морфології та етимології.

Отже, для сучасного періоду вивчення словотвору в україністиці характерне виявлення нових елементів словотвірних систем і підсистем, принципів їх організації і взаємозв'язку, а також дослідження цих систем з огляду на функційно-семантичну диференціацію похідних лексем в українській мові (Білоусенко, 2018, с. 46).

Перші десятиліття XXI ст. у слов'янській історичній дериватології позначено вдосконаленням підходів до аналізу словотвірних систем, розширенням та уточненням теоретичних засад дослідження. Праці славістів, ґрунтовані на функційно-структурній дериватологічній теорії, присвячено: 1) аналізу ономасіологічних категорій, що їх усередині впорядковано відповідно до певних формантів (Nejedlý, 2019; Kalinová, 2019; Макаријоска, Павлеска-Георгиевска, 2013; Макаријоска, 2002; Мострова, 2015 та ін.);

2) дослідженню словотвірних систем в окремі періоди розвитку мов на прикладі конкретних пам'яток тощо (Klimešová, 2018; Перчеклийски, 2008; Перчеклийски, 2011; Петков, 2015; Накова-Петрова, 2018; Андријевска, 2009; Макаријоска, 2009; Matasović, 2014; статті М. Мілановича, П. Вучковича, Д. Новакова (Радовић-Тешић, Ломпар, 2000; Ђорић, 2020), Б. Штебіг, Й. Маресич (IHJJ) та ін.); 3) вивченню окремих формантів, груп формантів тощо (Андријевска, 2018; статті В. Стакича, А. Мілановича, С. Вукович та ін. (Радовић-Тешић, Ломпар, 2000; Ђорић, 2020), Л. Макарійоски (ЛМ), К. Ясинської, Й. Кобилінської та ін.). Характерною рисою слов'янської дериватології є поглиблене осмислення семантичної деривації як динамічного процесу зміни значень і функцій у межах похідних слів та перехід від формально-морфемного аналізу до розуміння словотворення як концептуального й функційного явища (Драгићевић, 2020; Topolińska, 2015; Topolińska, 2020; Topolińska, 2021; Topolińska, 2022; Kleszczowa, 2012 та ін.).

Отже, українська історична дериватологія займає повноправне місце у славістиці, має давню історію та успішні починання. Дослідження словотвору української мови пройшло складний шлях розвитку — від описового підходу до пояснювального мовознавства, що дає змогу встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між змінами у словотвірній системі. Здобутки україністики пов'язані передусім з описом словотвірних систем різних частин мови, ґрунтовані на формантоцентричному підході. Поморфемно-конструктивна модель словотворення відіграла надзвичайно важливу роль у розвитку дериватології, зокрема «в ділянці інвентаризації та систематизації словотворчих ресурсів, в осмисленні структурно-системної організації словотвору» (Ґрещук, 2016, с. 92). Застосування цієї моделі дало змогу нагромадити й проаналізувати величезний емпіричний матеріал (там само), що засвідчив значний потенціал подальших студій у сфері української історичної дериватології, зокрема в контексті загальнослов'янських мовних процесів.

На жаль, інші підходи до аналізу історичного матеріалу з погляду словотвору або слабо розвинені, або перебувають на етапі становлення. Власне із цим і пов'язані широкі перспективи української історичної дериватології, а саме:

1. Реалізація основоцентричного підходу до аналізу мовного матеріалу — вивчення словотвірної системи української мови з огляду на категорійну семантику твірних основ відповідних лексико-семантичних класів слів, на яких ґрунтуються фактичні засади номінації; виявлення закономірностей формування та розвитку словотвірної системи мови, що потребує попередніх ґрунтовних досліджень еволюції окремих словотвірних категорій, розрядів, типів.

2. Опрацювання когнітивного підходу дослідження словотвірної мотивованости, семантики похідного слова, ролі словотворення в моделюванні мовної картини світу тощо. Ця модель ґрунтується на визнанні визначальної ролі внутрішньої форми слова в пізнавальній діяльності людини, яка в похідних словах детермінована словотвірною мотивованістю, а утворення нових слів кваліфікують як «концептуальну деривацію», у якій вбачають «когнітивний процес, що забезпечує появу нової структури знань у кон-

цептуальній системі людини на основі вже наявних концептів і концептуальних структур» (Ґрещук, 2016, с. 94).

Обґрунтування такого підходу до вивчення словотвірних систем української мови в діахронії та його застосування на практиці знаходимо в працях Г.В. Кочерги (Кочерга, 2012).

3. Дослідження словотвірної системи як сукупности словотвірних гнізд, що дасть можливість виявити ієрархію зв'язків між членами гнізда, семантичні зв'язки між спільнокореневими словами, типи мотивації похідного, способи організації внутрішньої структури похідних слів, видозміни семантики твірного слова в семантиці похідного (Лесюк, 2007, с. 213).

Пріоритет у розвитку гніздового методу в українському мовознавстві належить О.С. Мельничукові, який активно розробляв цю проблематику в широкому індоєвропейському контексті (Мельничук, 1968; Мельничук, 1978). Учений одним із перших у вітчизняній славістиці почав системно застосовувати гніздовий підхід до вивчення етимологічно споріднених лексем, що дало змогу реконструювати не лише окремі слова, а й фрагменти лексико-семантичної системи праслов'янської та індоєвропейської мов. Перспективність застосування такого підходу в порівняльно-історичній лексикології та етимології знайшла вагоме підтвердження і розвиток у працях його послідовників, зокрема Т.О. Черниш (Черниш, 2003).

На сьогодні історичний гніздовий словотвір розвинений у російському та польському мовознавстві. У 1994 році О. Волінська запропонувала використовувати метод словотвірного гнізда в діахронії як засіб спостереження за способами заповнення нових словотвірних гнізд, що може бути цінним ключем у вивченні формантної продуктивности (Wolińska, 1994). К. Клещова не тільки підтримала цю ідею, але й накреслила методологічні прийоми гніздового опису (Kleszczowa, 2007), які згодом було доопрацьовано та застосовано під час опису словотвірної системи старопольської мови у працях, зокрема Б. Мітренги (Mitrenga, 2009; Mitrenga, 2010), К. Кнапіка (Knapik, 2010), П. В'єршхоня (Wierzchoń, 2010), К. Вашковського (Waśkowski, 2014) та ін.

Активно використовує гніздовий підхід для аналізу семантичних і формальних аспектів словотворення, порівняння продуктивности семантичної деривації в польській і македонській мовах на прикладі похідних слів від спільних праслов'янських коренів З. Тополінська (Topolińska, 2020; Topolińska, 2021; Topolińska, 2022).

4. Дослідження історичного діалектного словотвору української мови і встановлення специфіки використання спільного фонду словотворчих формантів у різних територіально-мовних масивах, що може бути досить інформативним для розмежування діалектних систем. Такий аналіз передбачає відхід від традиційного погляду на словотвірну систему як певну абстракцію внаслідок зняття проблеми просторового варіювання і заміни його поняттям системної варіантности та здійснення опису динаміки словотвірної структури за окремими діалектними системами й підсистемами з окресленням їхніх часових і просторових меж (Білоусенко, 2018, с. 45).

5. Дослідження механізму створення оцінних значень засобами словотворення, співвідношення окремих засобів номінації з окремими функційними стилями, паралелізму і спеціалізації з погляду реалізації загальних принципів найменування в різних стилях (Малюга, 2014).

Співвідношення нових і вже наявних номінацій, зокрема варіантних і синонімічних, показники їхньої продуктивности та активности в сучасній українській мові є об'єктом уваги багатьох лінгвістів (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008; Таран, 2011 та ін.).

Виявленню чинників впливу на стабільність і змінність словотвірних моделей та словотворчих формантів в еволюційній перспективі присвячено низку праць польської дослідниці К. Клещової (Kleszczowa, 2012). Для інтерпретації одержаних результатів вона використала теорію детерміністичного хаосу, згідно з якою словотвірна система функціонує не за лінійною логікою, а в межах нелінійної динаміки, де форманти і моделі можуть виявляти непередбачувану, проте системно зумовлену поведінку. Такий підхід уможливлює опис історичної еволюції словотвірної структури як відкритого, самоорганізованого процесу, що реагує на зовнішні та внутрішні зміни мовної системи.

Залежно від того, який із критеріїв (чи їх сукупність) брати за основу методології дослідження, змінюється не лише характер самого опису, але і його результати, виявляються свої, специфічні закономірності і властивості системи, які залишаються в тіні при іншому обраному критерії (Білоусенко, 2018, с. 46). Подальший розвиток української історичної дериватології потребує комплексного підходу, який поєднуватиме структурний, функційний та когнітивний аналіз, що забезпечить усебічну характеристику словотвірної системи української мови в усій її складності.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЛМ — Лилјана Макаријоска. *Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков»— Скопје*. https://surl.li/ztlpms (дата звернення: 19.03.2025).

ІНЈЈ — Odjel za povijest hrvatskoga jezika. *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb*. https://surl.li/qockdy (дата звернення: 19.03.2025).

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В.И. (1986). Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук. *Вопросы языкознания, 2*, 27—39.

Андријевска Н. (2009). *Зборообразувањето во Крнинскиот дамаскин*. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков».

Андријевска Н. (2018). *Прилози за македонската глаголска префиксација — традиција и континуитет*. Скопје: Книгоиздателството МИ-АН.

Бевзенко С.П. (1960). *Історична морфологія української мови*. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво.

Білоусенко П.І. (1992). Нульсуфіксальне творення віддієслівних іменників у давньоруській мові. *Вісник Київського університету, 8*, 86—95.

Білоусенко П.І. (1993). *Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)*. Київ: КДПІ.

Білоусенко П.І. (2000). Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації. *Ономастика і апелятиви: збірник наукових праць* (вип. 11, с. 10—14). Дніпропетровськ: ДДУ.

Білоусенко П.І., Німчук В.В. (2002). *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)*. Запоріжжя — Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Білоусенко П.І., Німчук В.В. (2009). *Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)*. Запоріжжя — Ялта — Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Білоусенко П.І., Іншакова І.О., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. (2010). *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)*. Запоріжжя — Кривий Ріг: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Білоусенко П.І., Німчук В.В. (2013). *Історія української мови. Словотвір* [ч. 1: Іменник (проспект)]. Запоріжжя.

Білоусенко П. (2014). Підсумки і перспективи дослідження динаміки афіксальної деривації українського іменника. *Українська мова, 4*, 145—154.

Білоусенко П.І. (2015а). До питання про витоки нульсуфіксальної деривації іменника (суфікс *-ja*). *Рідне слово в етнокультурному вимірі, 1*, 34—42.

Білоусенко П.І. (2015б). Праслов'янські витоки нульсуфіксальної деривації українського іменника. В.М. Мойсієнко (ред.), *Український глотогенез: Матеріали міжнародної наукової конференції* (с. 200—215). Житомир: Полісся.

Білоусенко П.І. (2015в). Протонульсуфіксальні деривати в праслов'янській мові (іменники з суфіксом-флексією *-ь* < *-ĭ*). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Лінгвістика, 23*, 6—11.

Білоусенко П.І. (2016). Теоретичні засади дослідження динаміки нульсуфіксальної деривації іменника. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки, 1*, 80—92.

Білоусенко П. (2018). Історичний словотвір іменника на шляху від ілюстративного до пояснювального мовознавства. *Українська мова, 1*, 38—50. https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.01.038

Білоусенко П.І. (2020а). Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних дериватів в українській мові XI—XIII ст. *Мовознавство, 5*, 3—14.

Білоусенко П.І. (2020б). Лексико-словотвірні типи нульсуфіксальних іменників в українській мові XI—XIII ст. (деривати чоловічого роду). *Українська мова, 3*, 3—17. https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.003

Білоусенко П.І. (2020в). *Нариси з українського словотворення (суфікс -чина / -щина)*. Київ — Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Білоусенко П.І. (2021а). *Історичний словотвір української мови. Іменник. Прислівник: посібник*. Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Білоусенко П.І. (2021б). Формування лексико-словотвірних типів нульсуфіксальних дериватів в історії української мови (номени живої природи). *Рідне слово в етнокультурному вимірі, 6*, 4—21.

Білоусенко П.І., Бойко Л.П., Тернова А.І. (2021). *Нариси з історії українського словотворення (іменники pluralia tantum)*. Запоріжжя — Київ: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Брус М.П. (2019). *Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування*. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Булаховський Л.А. (ред.). (1951). *Курс сучасної української літературної мови* (т. 1). Київ: Радянська школа.

Буслаев Ф.И. (1959). *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Учпедгиз.

Валюх З. (2011). Нове дослідження з історичної дериватології. [Рецензія на: П.І. Білоусенко, О.І. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)*]. *Українська мова, 3*, 119—124.

Грищенко А.П. (1978). *Прикметник в українській мові*. Київ: Наукова думка.

Гумецька Л.Л. (1958). *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст*. Київ: Вид-во АН УРСР.

Ґрещук В.В. (1995). *Український відприкметниковий словотвір*. Івано-Франківськ: Плай.
Ґрещук В. (2016). Моделювання процесу творення слова в дериватології. *Граматичні студії, 2*, 92—96.
Даценко І.Б. (2014). *Історія формування прислівників місця української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
Драгићевић Р. (2020). *Граматика у огледалу семантике*. Београд: Чигоја штампа.
Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
Ковалик І.І. (1958). *Вчення про словотвір: у 2 вип*. (вип. 1). Львів.
Ковалик І.І. (1961). *Вчення про словотвір: у 2 вип*. (вип. 2). Львів.
Костич Л.М. (2004). *Історія суфіксальної деривації якісних прикметників української мови*. Київ: ВПЦ «Київський університет».
Костич Л.М. (2013). *Суфіксальна деривація відносних прикметників української мови: навчальний посібник для студентів-філологів*. Київ.
Костич Л.М., Коца Р.О., Німчук В.В. (2016). *Історія української мови. Словотвір* [ч. ІІ: *Прикметник* (проспект)]. Київ.
Костич Л.М. (2020). *Прикметниковий словотвір: діахронно-синхронний аспект: навчальний посібник*. Київ: Майстер Книг.
Коца Р.О. (2017). *Формування префіксальної та конфіксальної систем прикметника української мови (XI—XX ст.)*. Київ: Наукова думка.
Коца Р.О. (2021). *Динаміка лексико-словотвірних типів складних прикметників в українській мові*. Ужгород: ФОП Сабов А.М.
Кочерга Г. (2012). Історична дериватологія української мови в когнітивному вимірі. *Слов'янський збірник* (вип. 17, ч. 2, с. 90—95). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
Кровицька О. (2002). *Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст.: семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
Лесюк М.П. (2007). Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія, 15—18*, 212—216.
Ліпич В.М. (2007). *Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників XI—XVIII ст.)*. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД».
Ліпич В.М., Правда Н.М. (2016). *Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників)*. Бердянськ: ФОП Ткачук О.В.
Макаријоска Л. (2002). *Девербативните именки во македонските црковнословенски ракописи*. Скопје: Институт за македонски јазик «Крсте Мисирков».
Макаријоска Л. (2009). *Студии од историското зборообразување: Посебни изданија*. Скопје.
Макаријоска Л., Павлеска-Георгиевска Б. (2013). *Називи за лица во македонските средновековни текстови*. Скопје.
Малюга Н.М. (2014). Вивчення словотворення в контексті історичної стилістики. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії, 10*, 83—92.
Мельничук О.С. (ред.). (1966). *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов*. Київ: Наукова думка.
Мельничук А.С. (1968). Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков. *Этимология 1966* (с. 194—240). Москва: Наука.
Мельничук А.С. (1978). *Этимологическое гнездо с корнем *u̯ei- в славянских и других индоевропейских языках*. Доклад на VIII Международном съезде славистов. Киев.
Мельничук А.С. (ред.). (1986). *Историческая типология славянских языков: Фонетика. Словообразование. Лексика и фразеология*. Киев: Наукова думка.
Мострова Т. (1983). Nomina agentis в Шестоднева на Йоан Екзарх в съпоставка със старобългарските паметници. *Български език, 2*, 101—108.
Мострова Т. (2015). *Словообразувателни тенденции в развитието на българския книжовен език през Средновековието (Кирило-Методиевите традиции в паметници от XIV в.)*. София.

Мурдаров Вл. (1983). *Съвременни словообразователни процеси: очерк върху българското словообразуване*. София: Наука и изкуство.

Накова-Петрова М. (2018). *Десубстантивните названия в ръкописи от XIV век* [дис. ... докт. филол. наук]. Благоевград.

Німчук В.В. (ред.). (1978). *Історія української мови. Морфологія*. Київ: Наукова думка.

Перчеклийски Л. (2008). *Словообразователни категории и типове при съществителните имена в Троянския Дамаскин от XVII век*. Благоевград: УИ «Неофит Рилски».

Перчеклийски Л. (2011). *Словообразуване на Nomina abstracta в Евангелски паметници от X и XI век*. Благоевград: УИ «Неофит Рилски».

Петков П. (2015). *Лексика и словообразуване в старобългарския превод на Египетския патерик* [дис. ... докт. филол. наук]. София.

Радева В. (1987). *Българското словообразуване*. София: УИ «Св. Климент Охридски».

Радовић-Тешић М., Ломпар В. (2000). Библиографија радова из морфологије и творбе речи (1950—2000). *Наш језик, XXXIII/3—4*, 345—379.

Радовић-Тешић М. (2002). *Именице с префиксима у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Самійленко С.П. (1964). *Нариси з історичної морфології української мови* (ч. 1). Київ: Радянська школа.

Самійленко С.П. (1970). *Нариси з історичної морфології української мови* (ч. 2). Київ: Вища школа.

Селігей П.О. (2014). *Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові*. Київ: Академперіодика.

Семенюк С.П. (2000). *Формування словотвірної структури іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові* [дис. ... канд. філол. наук]. Запоріжжя.

Семеренко Г.В. (2020). *Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові*. Запоріжжя: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Сіроштан Т.В. (2016). *Нариси з історії українського словотворення (nomina loci кінця XVII — початку XXI ст.)*. Запоріжжя — Мелітополь: ТОВ «ЛІПС» ЛТД.

Смаль-Стоцький Р. (1925). *Нарис словотвору прикметників української мови*. Прага: Накладом Українського Університету в Празі.

Смаль-Стоцький Р. (1926). *Значення українських прикметників*. Варшава: Накладня Лєона Ідзіковського.

Смаль-Стоцький Р. (1929). *Примітивний словотвір*. Варшава.

Стоянов Ст. (1977). *Словообразуването в българския език. I. Имена*. София: Народна просвета.

Таран А. (2011). *Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики*. Черкаси.

Тилик О.Ф. (2006). *Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання* [дис. ... канд. філол. наук]. Запоріжжя.

Толстой Н.И. (ред.). (1962). *IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии*. Т. 2: Проблемы славянского языкознания. Москва: Изд-во АН СССР.

Христенок В.Ф. (1995). *Динаміка аугментативного пейоративного словотвору іменника в українській мові* [дис. ... канд. філол. наук]. Київ.

Черниш Т.О. (2003). *Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід)*. Київ.

Ћорић Б. (2008). Традиционално и ново у творбеној терминологији. *Гласник одјељења умјетности, 26*, 13—40.

Ћорић Б. (2020). Нови прилог библиографији творбе речи. *Научни састанак слависта у Вукове дане, 49* (3), 139—209.

Шатковски Я. (1987). Nomina loci в старобългарския език. *Кирило-Методиевски студии, 4*, 242—249.

Штанденко У.М. (2008). *Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст.* Київ: Інститут української мови НАН України.

Brodowska-Honowska M. (1967). *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. (1999). *Gramatyka historyczna języka polskiego: słowotwórstwo*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
Dokulil M. (1962). *Tvoření slov v češtině. 1: Teorie odvozování slov*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
Doroszewski W. (1962). Kategorie słowotwórcze. *Studia i szkice językoznawcze* (s. 205—222). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Doroszewski W. (1963a). *Podstawy gramatyki polskiej*. Część I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Doroszewski W. (1963b). Syntaktyczne podstawy słowotwórstwa. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 2. Językoznawstwo* (s. 65—78). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Furdík J. (1971). *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
Grzegorczykówa R., Puzynina J. (1979). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Habovštiaková K. (1987). *Slovná zásoba spisovnej slovenčiny z vývinového hľadiska*. Nitra: Pedagogická fakulta v Nitre.
Hauser P. (1979). *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně.
Horecký J. (1959). *Slovotvorná sústava slovenčiny: podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
Janowska A. (2020). Problemy opisu staropolskiej derywacji czasownikowej. *Ling Varia, 15, 1* (29), 135—144.
Janowska A., Pastuchowa M. (2005). *Słowotwórstwo czasowników staropolskich. Stan i tendencje rozwojowe*. Kraków: Wydawnictwo Universitas.
Kalinová Z. (2019). *Vývojová linie slovesných adjektiv* [Dis. ... Ph.D.]. České Budějovice.
Kępińska A. (2018). Słowotwórstwo w badaniach Krystyny Długosz-Kurczabowej. *Poradnik językowy, 1*, 17—30.
Kleszczowa K. (Red.). (1996). *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej: przegląd formacji rzeczownikowych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
Kleszczowa K. (1998). *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja: Rzeczowniki*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
Kleszczowa K. (2003). *Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
Kleszczowa K. (2007). Słowotwórstwo gniazdowe na usługach lingwistyki diachronicznej. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, 52*, 59—72.
Kleszczowa K. (2012). *Tajemnice dynamiki języka*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
Klimešová M. (2018). *Typy adverbií v jazyce barokních textů a jejich vývoj* [Dis. ... Ph.D.]. České Budějovice.
Knapik K. (2010). Gniazdo słowotwórcze czasownika *mniemać* w historii języka polskiego. *Poznańskie Studia Językoznawcze. Seria językoznawcza, 17* (37), 193—203.
Kondrašov N.A. (1974). *Vznik a začiatky spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Vydavateľstvo “Veda”.
Krupianka A. (1979). *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*. Warszawa — Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J. (1986). *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Matasović R. (2014). *Slavic nominal word-formation: Proto-Indo-European origins and historical development*. Heidelberg: Winter.
Mitrenga B. (2009). Gniazdo słowotwórcze czasownika *śniadać*. M. Skarżyński, A. Czelakowska, *Język z różnych stron widziany* (s. 201—208). Kraków: Księgarnia Akademicka.

Mitrenga B. (2010). Gniazdo słowotwórcze przymiotnika *gorzki* w historii języka polskiego. A. Rejter, *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii* (t. 3, s. 13—24). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Nejedlý P. (2019). *Slovotvorný vývoj deverbálních substantiv ve staré a střední češtině*. Praha: Academia.

Puzynina J. (1976). O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego. *Prace Filologiczne, XXVI*, 155—179.

Rozwadowski J. (1960). *Wybór pism* (t. 3: *Językoznawstwo ogólne*). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Rusínová Z. (1984). *Tvoření staročeských adverbi*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně.

Šlosar D. (1981). *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně.

Šlosar D. (1999). *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita.

Topolińska Z. (2015). *Zmiana perspektywy. Gawęda nie tylko językoznawcza*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

Topolińska Z. (2020). Derywacja semantyczna, czyli o słowotwórstwie inaczej. *Prace Filologiczne, 75* (2), 313—317.

Topolińska Z. (2021). Derywacja semantyczna od ps. **vol-* w języku polskim i macedońskim. *Linguistica Copernicana, 18*, 205—209.

Topolińska Z. (2022). Derywacja semantyczna (i formalna) od prasłowiańskiego rdzenia **by-* na gruncie polskim. *Linguistica Copernicana, 18*, 201—204.

Vachek J. (1962). První česká teorie odvozování slov. *Slovo a slovesnost, 23*, 205—211.

Waśkowski K. (2014). Gniazdo słowotwórcze w badaniach historycznojęzykowych (na materiale leksyki animalistycznej). D. Lipiński, K. Witczak (red.), *Badania diachroniczne w Polsce* (s. 97—112). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Waszakowa K. (1993). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki z formantami paradygmatycznymi*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Waszakowa K. (1994). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego: rzeczowniki sufiksalne obce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Wierzchoń P. (2010). Lingwochronografia na usługach słowotwórstwa gniazdowego. *Kwartalnik Językoznawczy, 1*, 56—70.

Wolińska O. (1994). Możliwości zastosowania opisu gniazdowego w diachronii. *Poradnik Językowy, 5—6*, 63—69.

Статтю отримано 08.04.2025

REFERENCES

Abaev, V.I. (1986). Descriptive and explanatory linguistics. On the classification of sciences. *Voprosy yazykoznaniya, 2*, 27—39 (in Russian).

Andrijevska, N. (2009). *Word formation in the Krnin Damascene*. Skopje: Institut za makedonski jazik "Krste Misirkov" (in Macedonian).

Andrijevska, N. (2018). *Contributions to Macedonian verbal prefixation — tradition and continuity*. Skopje: Knigoizdatelstvoto MI-AN (in Macedonian).

Bevzenko, S.P. (1960). *Historical morphology of the Ukrainian language*. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (1992). Zero suffixal formation of verbal nouns in the Old Ukrainian language. *Visnyk Kyivskoho universytetu, 8*, 86—95 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (1993). *History of the suffixal system of the Ukrainian noun (masculine names)*. Kyiv: KDPI (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2000). Problems and prospects of studying the dynamics of zero suffixal derivation. *Onomastyka i apeliatyvy: zbirnyk naukovykh prats* (Vol. 11, pp. 10—14). Dnipropetrovsk: DDU (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I., & Nimchuk, V.V. (2002). *Essays on the history of Ukrainian word formation (suffix -иця)*. Zaporizhzhia — Kyiv: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I., & Nimchuk, V.V. (2009). *Essays on the history of Ukrainian word formation (suffix -ина).* Zaporizhzhia — Yalta — Kyiv: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I., Inshakova, I.O., Kachailo, K.A., Merkulova, O.V., & Stovbur, L.M. (2010). *Essays on the history of Ukrainian word formation (noun confixes).* Zaporizhzhia — Kryvyi Rih: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I., & Nimchuk, V.V. (2013). *History of the Ukrainian language. Word formation* [(Part 1: *Noun* (prospectus)]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Bilousenko, P. (2014). Results and prospects of research into the dynamics of affixal derivation of the Ukrainian noun. *Ukrainian language, 4*, 145—154 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2015a). On the question zero suffixal noun derivation (suffix *-ja*). *Native word in ethnocultural dimension, 1*, 34—42 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2015b). Proto-Slavic origins of zero suffixal derivation of the Ukrainian noun. V.M. Moisienko (Ed.), *Ukrainian glottogenesis: Proceedings of the international scientific conference* (pp. 200—215). Zhytomyr: Polissya (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2015c). Proto zero suffixal derivatives in the Proto-Slavic language (nouns with the inflectional suffix *-ь* < *-ĭ*). *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia: Linhvistyka, 23*, 6—11 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2016). Theoretical foundation of the dynamics research of null suffix noun derivation. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Philological Sciences, 1*, 80—92 (in Ukrainian).

Bilousenko, P. (2018). On the way from illustrative to explanatory linguistics (the historical derivation of the noun). *Ukrainian language, 1*, 38—50. https://doi.org/10.15407/ukrmova2018.01.038 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2020a). The lexical-word-forming types of zero-suffixal derivatives in the Ukrainian language of the 11th—13th centuries. *Movoznavstvo, 5*, 3—14 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2020b). Lexico-word-forming types of nulsufixal nouns in the Ukrainian language of the 11th—13th centuries (male derivatives). *Ukrainian language, 3*, 3—17. https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.03.003 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2020c). *Essays on Ukrainian word formation (suffix -чина / -щина).* Kyiv — Zaporizhzhia: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2021a). *Historical word formation of the Ukrainian language. Noun. Adverb: manual.* Zaporizhzhia: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I. (2021b). Formation of lexico-word-forming types of nulsuffixal derivatives in the history of the Ukrainian language (names of living nature). *Native word in ethnocultural dimension, 6*, 4—21 (in Ukrainian).

Bilousenko, P.I., Boiko, L.P., & Ternova, A.I. (2021). *Essays on the history of Ukrainian word formation (nouns pluralia tantum).* Zaporizhzhia — Kyiv: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Brodowska-Honowska, M. (1967). *Essay of the classification of Polish derivatives.* Wrocław: Wydawnictwo PAN (in Polish).

Brus, M.P. (2019). *Feminitives in the Ukrainian language: genesis, evolution, functioning.* Ivano-Frankivsk: DVNZ "Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka" (in Ukrainian).

Bulakhovskyi, L.A. (Ed.). (1951). *Course of modern Ukrainian literary language* (Vol. 1.) Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Buslaev, F.I. (1959). *Historical grammar of the Russian language.* Moscow: Uchpedgiz (in Russian).

Chernysh, T.O. (2003). *Slavic vocabulary in historical and etymological coverage (nest approach).* Kyiv (in Ukrainian).

Ćorić, B. (2008). Traditional and new in word formation terminology. *Glasnik odjeljenja umjetnosti, 26*, 13—40 (in Serbian).

Ćorić, B. (2020). New contribution to the bibliography of word formation. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 49* (3), 139—209 (in Serbian).

Datsenko, I.B. (2014). *History of the formation of adverbs of place in the Ukrainian language.* Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Długosz-Kurczabowa, K., & Dubisz, S. (2006). *Historical Grammar of the Polish language*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).

Dokulil, M. (1962). *Word formation in Czech. 1: Theory of word derivation*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd (in Czech).

Doroszewski, W. (1962). Word formation categories. *Studia i szkice językoznawcze* (pp. 205—222). Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Doroszewski, W. (1963a). *Basics of Polish grammar*. Part I. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Doroszewski, W. (1963b). Syntactic foundations of word formation. *Z polskich studiyw slawistycznych. Seria 2. Językoznawstwo* (pp. 65—78). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Dragićević, R. (2020). *Grammar in the Mirror of Semantics*. Belgrade: Čigoja Stampa (in Serbian).

Furdík, J. (1971). *On the word-formation development of Slovak*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo (in Slovak).

Grzegorczykówa, R., & Puzynina, J. (1979). *Word formation in contemporary Polish. Native suffixal nouns*. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Greshchuk, V.V. (1995). *Ukrainian adjectival word formation*. Ivano-Frankivsk: Plai (in Ukrainian).

Greshchuk, V. (2016). Modeling the word formation process in derivation. *Grammatical Studies, 2*, 92—96 (in Ukrainian).

Habovštiaková, K. (1987). *The vocabulary of literary Slovak from a developmental perspective*. Nitra: Pedagogická fakulta v Nitre (in Slovak).

Hauser, P. (1979). *Noun formation during the national revival*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně (in Czech).

Horecký, J. (1959). *Word formation system of Slovak: Noun. Adjective*. Verb. Bratislava: Vydavateľstvo SAV (in Slovak).

Hryshchenko, A.P. (1978). *Adjective in Ukrainian*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Humetska, L.L. (1958). *Essays of the word-formation system of the Ukrainian formal language of the 14th—15th centuries*. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR (in Ukrainian).

Janowska, A. (2020). Problems with describing Old Polish verb derivation. *LingVaria, 15, 1* (29), 135—144 (in Polish).

Janowska, A., & Pastuchowa, M. (2005). *Word formation of old Polish verbs. Status and development trends*. Kraków: Wydawnictwo Universitas (in Polish).

Kalinová, Z. (2019). *Developmental line of verbal adjectives* [Dis. ... Ph.D.]. České Budějovice (in Czech).

Kępińska, A. (2018). Word formation in the research of Krystyna Długosz-Kurczabowa. *Poradnik językowy, 1*, 17—30 (in Polish).

Khrystenok, V.F. (1995). *Dynamics of the augmentative pejorative word formation of a noun in the Ukrainian language* [Dis. ... Cand. Philol. Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).

Kleszczowa, K. (Ed.). (1996). *Word formation of the Old Polish language: a review of noun formations*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Polish).

Kleszczowa, K. (1998). *Old Polish word formation categories and their prospective evolution: Nouns*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Polish).

Kleszczowa, K. (2003). *Old Polish adjectival derivatives and their perspective evolution*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Polish).

Kleszczowa, K. (2007). Nesting word formation in the service of diachronic linguistics. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, 52*, 59—72 (in Polish).

Kleszczowa, K. (2012). *Secrets of language dynamics*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Polish).

Klimešová, M. (2018). *Types of adverbs in the language of Baroque texts and their development* [Dis. ... Ph.D.]. České Budějovice (in Czech).

Klymenko, N.F., Karpilovska, Ye.A., & Kysliuk, L.P. (2008). *Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Knapik, K. (2010). The word formation nest of the verb *mniemać* in the history of the Polish language. *Poznańskie Studia Językoznawcze. Seria językoznawcza, 17* (37), 193—203 (in Polish).

Kocherha, H. (2012). Historical derivation of the Ukrainian language in the cognitive dimension. *Slovianskyi zbirnyk* (Vol. 17, part 2, pp. 90—95). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Kondrašov, N.A. (1974). *The origin and beginnings of literary Slovak*. Bratislava: Vydavateľstvo "Veda" (in Slovak).

Kostych, L.M. (2004). *History of suffixal derivation of qualitative adjectives in the Ukrainian language*. Kyiv: VPTs "Kyivskyi universytet" (in Ukrainian).

Kostych, L.M. (2013). *Suffixal derivation of relative adjectives of the Ukrainian language: a textbook for philology students*. Kyiv (in Ukrainian).

Kostych, L.M., Kotsa, R.O., & Nimchuk, V.V. (2016). *History of the Ukrainian language. Word formation* [(Part II: *Adjective* (prospectus)]. Kyiv (in Ukrainian).

Kostych, L.M. (2020). *Adjective word formation: diachronic-synchronic aspect: a textbook*. Kyiv: Maister Knyh (in Ukrainian).

Kotsa, R.O. (2017). *Formation of prefixal and confixal systems of the adjective of the Ukrainian language* (11th—20th centuries). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kotsa, R.O. (2021). *Dynamics of lexical-word-forming types of complex adjectives in the Ukrainian language*. Uzhhorod: FOP Sabov A.M. (in Ukrainian).

Kovalyk, I.I. (1958). *The Doctrine of Word Formation: in 2 vols.* (Vol. 1). Lviv (in Ukrainian).

Kovalyk, I.I. (1961). *The Doctrine of Word Formation: in 2 vols.* (Vol. 2). Lviv (in Ukrainian).

Krovytska, O. (2002). *Personal names in the Ukrainian linguistic tradition of the 16th—18th centuries: semantics and word formation*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Krupianka, A. (1979). *Verbs with spatial prefixes in 18th-century Polish*. Warszawa — Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Lamprecht, A., Šlosar, D., & Bauer, J. (1986). *Historical grammar of Czech*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství (in Czech).

Lesiuk, M.P. (2007). Research on word formation at the level of word-forming nests. *Visnyk Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu im. V. Stefanyka. Filolohiia, 15—18*, 212—216 (in Ukrainian).

Lipych, V.M. (2007). *Essays on the history of Ukrainian word formation (composite-suffixal derivation of nouns in the 11th—18th centuries)*. Donetsk: TOV "Iuho-Vostok, LTD" (in Ukrainian).

Lipych, V.M., & Pravda, N.M. (2016). *Essays on the history of Ukrainian word formation (composite-suffixal derivation of nouns)*. Berdiansk: FOP Tkachuk O.V. (in Ukrainian).

Makarijoska, L. (2002). *Deverbative nouns in Macedonian Church Slavonic manuscripts*. Skopje: Institut za makedonski jazik "Krste Misirkov" (in Macedonian).

Makarijoska, L. (2009). *Studies in historical word formation: Special editions*. Skopje (in Macedonian).

Makarijoska, L., & Pavleska-Georgievska, B. (2013). *Personal names in Macedonian medieval texts*. Skopje (in Macedonian).

Maliuha, N.M. (2014). Study of word formation in the context of historical stylistics. *Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Filolohichni studii, 10*, 83—92 (in Ukrainian).

Matasović, R. (2014). *Slavic nominal word-formation: Proto-Indo-European origins and historical development*. Heidelberg: Winter (in English).

Melnychuk, O.S. (Ed.). (1966). *Introduction to the Comparative Historical Study of Slavic Languages*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Melnychuk, A.S. (1968). The root **kes-* and its varieties in the vocabulary of Slavic and other Indo-European languages. *Etymology 1966* (pp. 194—240). Moscow: Nauka (in Russian).

Melnychuk, A.S. (1978). *Etymological nest with the root *u̯ei- in Slavic and other Indo-European languages*. Report at the VIII International Congress of Slavists. Kyiv (in Russian).

Melnychuk, A.S. (Ed.). (1986). *Historical typology of Slavic languages: Phonetics. Word formation. Lexicon and phraseology*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).

Mitrenga, B. (2009). The word formation nest of the verb *śniadać*. M. Skarżyński, A. Czelakowska, *Language seen from different sides* (pp. 201—208). Kraków: Księgarnia Akademicka (in Polish).

Mitrenga, B. (2010). The word formation nest of the adjective *gorzki* in the history of the Polish language. A. Rejter, *The wealth of the Polish language in the light of its history* (Vol. 3, pp. 13—24). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Polish).

Mostrova, T. (1983). Nomina agentis in the Shestodnev of Ioan Ekzarkh in comparison with the Old Bulgarian monuments. *Bŭlgarski ezik, 2*, 101—108 (in Bulgarian).

Mostrova, T. (2015). *Word-formation trends in the development of the Bulgarian literary language during the Middle Ages (Cyrillic-Methodist traditions in monuments from the 14th century)*. Sofia (in Bulgarian).

Murdarov, Vl. (1983). *Modern word-formation processes: an essay on Bulgarian word formation*. Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).

Nakova-Petrova, M. (2018). *Desubstantive names in manuscripts from the 14th century* [Dis. ... Doct. Philol. Sciences]. Blagoevgrad (in Bulgarian).

Nejedlý, P. (2019). *Word-formation development of deverbal nouns in Old and Middle Czech*. Praha: Academia (in Czech).

Nimchuk, V.V. (Ed.). (1978). *History of the Ukrainian language. Morphology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Perchekliyski, L. (2008). *Word-formation categories and types of nouns in the Troyan Damascene of the 17th century*. Blagoevgrad: UI "Neofit Rilski" (in Bulgarian).

Perchekliyski, L. (2011). *Word formation of Nomina abstracta in Evangelical monuments from the 10th—11th centuries*. Blagoevgrad: UI "Neofit Rilski" (in Bulgarian).

Petkov, P. (2015). *Vocabulary and word formation in the Old Bulgarian translation of the Egyptian Paterik* [Dis. ... Doct. Philol. Sciences]. Sofia (in Bulgarian).

Puzynina, J. (1976). On the achievements and research perspectives of historical word formation in the Polish language. *Prace Filologiczne, XXVI*, 155—179 (in Polish).

Radeva, V. (1987). *Bulgarian word formation*. Sofia: UI "Sv. Kliment Okhridski" (in Bulgarian).

Radović-Tešić, M., & Lompar, V. (2000). Bibliography of works on morphology and word formation (1950—2000). *Naš jezik, XXXIII/3—4*, 345—379 (in Serbian).

Radović-Tešić, M. (2002). *Nouns with prefixes in the Serbian language*. Belgrade: Institut za srpski jezik SANU (in Serbian).

Rozwadowski, J. (1960). *Selected writings* (Vol. 3: *General linguistics*). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe (in Polish).

Rusínová, Z. (1984). *Word forming of Old Czech adverbs*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně (in Czech).

Samiilenko, S.P. (1964). *Essays on the historical morphology of the Ukrainian language* (Part 1). Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Samiilenko, S.P. (1970). *Essays on the historical morphology of the Ukrainian language* (Part 2). Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Selihei, P.O. (2014). *Etymological dictionary of borrowed suffixes and suffixoids in the Ukrainian language*. Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Semeniuk, S.P. (2000). *Formation of the word-formation structure of nouns with the modifying meaning of the feminine gender in the new Ukrainian language* [Dis. ... Cand. Philol. Sciences]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).

Semerenko, H.V. (2020). *History of suffixal formation of nouns with diminutive and hypocoristic meanings in the Ukrainian language*. Zaporizhzhia: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).

Shatkovski, Y. (1987). Nomina loci in the Old Bulgarian language. *Kirilo-Metodievski studii, 4*, 242—249 (in Bulgarian).

Shtandenko, U.M. (2008). *Nominative suffixal word formation of the verbs in the Old Ukrainian language of the 14th—18th centuries*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Siroshtan, T.V. (2016). *Essays on the history of Ukrainian word formation (nomina loci of the late 17th — early 21st centuries)*. Zaporizhzhia — Melitopol: TOV "LIPS" LTD (in Ukrainian).
Smal-Stotskyi, R. (1925). *Essays of the word formation of adjectives in the Ukrainian language*. Prague: Nakladom Ukrainskoho Universytetu v Prazi (in Ukrainian).
Smal-Stotskyi, R. (1926). *Meaning of Ukrainian adjectives*. Warsaw: Nakladnia Lieona Idzikovskoho (in Ukrainian).
Smal-Stotskyi, R. (1929). *Primitive word formation*. Warsaw (in Ukrainian).
Stoyanov, St. (1977). *Word formation in the Bulgarian language. I. Names*. Sofia: Narodna prosveta (in Bulgarian).
Šlosar, D. (1981). *Word forming development of the Czech verb*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně (in Czech).
Šlosar, D. (1999). *Czech Composites Diachronically*. Brno: Masarykova univerzita (in Czech).
Taran, A. (2011). *Competition of nominations in the modern Ukrainian literary language: trends in the stabilization of new vocabulary*. Cherkasy (in Ukrainian).
Tolstoy, N.I. (Ed.). (1962). *IV International Congress of Slavists: Discussion Materials. Vol. 2: Problems of Slavic Linguistics*. Moscow: Izd-vo AN SSSR (in Russian).
Topolińska, Z. (2015). *Change of perspective. Not only linguistic tale*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności (in Polish).
Topolińska, Z. (2020). Semantic derivation, or word formation differently. *Prace Filologiczne, 75* (2), 313—317 (in Polish).
Topolińska, Z. (2021). Semantic derivation from ps. **vol-* in Polish and Macedonian. *Linguistica Copernicana, 18*, 205—209 (in Polish).
Topolińska, Z. (2022). Semantic (and formal) derivation from the Proto-Slavic root **by-* in Polish. *Linguistica Copernicana, 18*, 201—204 (in Polish).
Tylyk, O.F. (2006). *Nouns with the meaning of similarity: ways of creation and spheres of use* [Dis. ... Cand. Philol. Sciences]. Zaporizhzhia (in Ukrainian).
Vachek, J. (1962). The first Czech theory of word derivation. *Slovo a slovesnost, 23*, 205—211 (in Czech).
Valiukh, Z. (2011). New research on historical derivation. [Review of: P.I. Bilousenko, O.I. Inshakova, K.A. Kachailo, O.V. Merkulova, L.M. Stovbur. *Essays on the history of Ukrainian word formation (noun confixes)*]. *Ukrainian language, 3*, 119—124 (in Ukrainian).
Waśkowski, K. (2014). Word formation nest in historical linguistic research (based on the material of animalistic lexis). D. Lipiński, K. Witczak (Eds.), *Diachronic research in Poland* (pp. 97—112). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego (in Polish).
Waszakowa, K. (1993). *Word formation in contemporary Polish. Nouns with paradigmatic formants*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).
Waszakowa, K. (1994). *Word formation in contemporary Polish: foreign suffixal nouns*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).
Wierzchoń, P. (2010). Lingwochronography in the service of nest word formation. *Kwartalnik Językoznawczy, 1*, 56—70 (in Polish).
Wolińska, O. (1994). Possibilities of using nest description in diachronic. *Poradnik Językowy, 5—6*, 63—69 (in Polish).

Received 08.04.2025

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: rgomonai@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-2074-2250

UKRAINIAN HISTORICAL DERIVATOLOGY IN THE CONTEXT OF SLAVIC STUDIES: PROBLEMS AND PROSPECTS

The article traces the development of Ukrainian historical derivatology as an important component of Slavic studies. The main concepts and methodological approaches that emerged in Slavic linguistics during the second half of the 20th century and became the methodological basis for historical and linguistic studies of the word formation system are considered. The main problems that arise in the analysis of word formation processes in the diachronic aspect are identified. These include the need to revise traditional methods of analysing historical material, the insufficient completeness of the source base and the complexity of reconstructing word formation models.

Particular attention is paid to the contribution of Ukrainian and foreign linguists to the development of historical word formation. It is shown that the study of the Ukrainian language word formation has gone through a complex development path — from a descriptive approach to explanatory linguistics, which allows establishing cause-and-effect relationships between changes in the word formation system. The main achievements of the Ukrainian historical derivatology are outlined, as well as the prospects for further research in this area. It is proved that modern trends in the development of historical derivatology require the use of different approaches to the description of word formation phenomena and processes and their integration in order to fully and comprehensively characterise the word formation system of the Ukrainian language.

Keywords: *historical derivatology, word formation, diachronic derivation analysis, derivatological concept, linguo-Ukrainian studies, Slavic studies.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.071
УДК 811.161.2'367.4+81'373.613

К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
https://orcid.org/0000-0003-2638-9037

ПЕРЕВНОРМУВАННЯ У СЛОВОТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ПРИЧИНИ, ОСНОВНІ ВИЯВИ, НАСЛІДКИ

У статті запропоновано дефініцію термінів розунормування і перевнормування щодо словотвірних норм сучасної української літературної мови, визначено перевнормовані словотвірні типи іменників, прикметників та дієслів, що постали після 90-х років XX ст. і розширили використання національних словотвірних зразків. Основну увагу зосереджено на замінюванні гібридних суфіксів -ічн- / -ичн-, -альн-, -ивн-, -арн- та складного суфікса -іональн- питомим суфіксом -н-, зрідка -ськ- у структурі раніше освоєних прикметників іншомовного походження, обґрунтовано причини неможливости словотвірного перевнормування різних структурних типів таких прикметників.

З'ясовано проблеми лексикографійного фіксування перевнормованих прикметників у новітніх тлумачних та ортографійних словниках української мови, зокрема непослідовність утворення перевнормованих відносних прикметників з однаковою словотвірною структурою, подання прикметників із гібридним і питомим суфіксами як засобами розмежування їхніх значень.

***Ключові слова**: перевнормування, словотворення, прикметники іншомовного походження, гібридні суфікси, питомі суфікси, словотвірне значення.*

Характерною ознакою розвитку української літературної мови від 90-х років XX ст. і дотепер є динамічність[1] її норм — лексичних, морфологійних, словотвірних, синтаксичних та інших, зумовлена на рівні одних норм, на-

[1] Цю статтю написано на основі доповіді, виголошеної на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України. Її присвячено одній з актуальних та одно-

Цитування: Городенська К.Г. (2025). Перевнормування у словотворенні української літературної мови: причини, основні вияви, наслідки. *Українська мова, 2* (94), 71—84. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.071

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

сам перед лексичних і словотвірних, нинішньою соціодинамікою (Кислюк, 2017, с. 303), тобто позамовними причинами, а на рівні інших — «впливом прескриптивно-пуристичних чинників» (Тараненко, 2016, с. 91), дію яких віддзеркалює виразно простежувана в українській мовній практиці тенденція до автохтонізації (націоналізації, етнізації). Цю тенденцію в українському мововжитку дехто з дослідників трактує як активне дистанціювання від російської мови (Єрмоленко, 2013, с. 68), а в українському словотворенні — як «свідоме віддалення, відмежування від словотвірних варіантів чи словотвірних синонімів, спільних або запозичених з російської мови, та як зміцнення національних варіантів» (Кислюк, 2017, с. 311).

Серед основних виявів тенденції до націоналізації (етнізації) словотворення Л.П. Кислюк назвала: 1) поновлення пріоритетности національних словотвірних моделей, зокрема словотвірних моделей віддієслівних іменників, прикметників і дієслів; 2) блокування словотвірних моделей-кальок; 3) конкурування прикметникових словотвірних моделей; 4) активізацію творення фемінітивів (там само, с. 317—319, 321—335). Інші дослідники обстоюють пріоритетність національних словотвірних норм двома основними способами: 1) через реактуалізацію, «тобто повернення після тривалої перерви до активного українського мовного використання певних словотвірних типів» (Колібаба, 2019, с. 82), а саме тих словотвірних норм, які були чинними в попередній період розвитку української мови, насамперед у 20-х роках XX ст., але з позамовних причин їх обмежили у використанні після 30-х років цього сторіччя; 2) через повернення тих питомих норм, зокрема й словотвірних, які називають «національно маркованими», але вони стали призабутими, тому що з ідеологійних причин у 40—80-х роках XX ст. їх було штучно витіснено на периферію мовного вжитку й замінено нормами, спільними з російською мовою (Колібаба, Фурса, 2022, с. 195). Дехто з українських мовознавців кваліфікує розгортання цих новітніх словотвірних процесів як активізацію (Тараненко, 2015, с. 116—242), із чим не погоджуються інші, оскільки така кваліфікація неточна, бо вона збігається з активізацією мовних одиниць, що є в лексиконі сучасного українського соціуму (Колібаба, 2019, с. 82).

Українські мовознавці впродовж останніх 30-х років зосереджують свою увагу переважно на поверненні, відновленні тих прескриптивних літературних норм, що сформовані історично відповідно до особливостей системи та структури української літературної мови. Ці різні зміни літературних норм кваліфікують переважно як унормування чи подальше внормування. Порівняно недавно в термінонайменуваннях унормувального процесу з'явилися терміни *розунормування* і *перевнормування*. Вони зафіксовані в назві колективної монографії «Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015)» за редакцією Сергія Вакуленка та Катерини

значно не витлумачених проблем унормування української літературної мови у XXI ст. До статті додано відгуки С.О. Соколової та Л.П. Кислюк, що допоможуть читачеві об'єктивно оцінити запропоноване розв'язання дискусійних наукових проблем сучасного українського мовознавства.

Каруник (Вакуленко, Каруник, 2018), яку підготував авторський колектив із трьох українських міст (Харкова, Івано-Франківська, Києва) і двох закордонних (Падуї та Відня); усі члени цього колективу були доповідачами на конференції «Унормування, розунормування та перевнормування української мови (1920—2015)», що відбулася в Харкові 18 вересня 2015 року.

Терміни *розунормування, перевнормування* щодо словотворення сучасної української літературної мови пропоную наповнити таким змістом: ***розунормування*** — це скасування кодифікованої за радянського часу і використовуваної в українському мововживанні словотвірної норми, створеної всупереч системно-структурним особливостям української літературної мови, або помилкової; ***перевнормування*** — це заміна кодифікованої за радянського часу і використовуваної в українському мововживанні словотвірної норми, що не відповідає системно-структурним особливостям української літературної мови, тією нормою, що відповідає цим особливостям.

Хоч самого іменника *перевнормування* в українському мовознавстві не використовували у 20-х роках XX ст., але були обґрунтовані питомі для української мови словотвірні норми, що їх намагалися впроваджувати у практику. Проте у другій половині 1933 року провідних українських мовознавців змусили кваліфікувати ці питомі словотвірні норми як «велике націоналістичне шкідництво в питаннях словотвору української мови», про що свідчать їхні доповіді на засіданнях Відділу української літературної мови та Словникового відділу науково-дослідного Інституту мовознавства (Масенко, 2005, с. 152). Тоді було скасовано 15 словотвірних норм, їх подано у збірникові «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи та матеріали» (там само). Серед них — прикметники із суфіксами *-ов-(-ий), -н-(-ий)*; іменники жіночого роду на *-ка, -ча* зі значенням процесу; іменники чоловічого роду із суфіксами *-щик, -чик*; слова з префіксами *обез-* і *зне-*; іменники дієслівного походження на *-ування* і *-о́вання*; українські відповідники до російських прикметників зі складниками *-подобный, -образный, -видный*; прикметники із суфіксами *-аль-, -оз-*; прикметники від іменників жіночого роду на *-ка*; іншомовні дієслова з префіксом *з-* і без нього; іменники на *-івник* і прикметники на *-івний* та ін. (там само, с. 152—158). До цих словотвірних норм було запроваджено ненауковий підхід, унаслідок чого словотворові української літературної мови накинули наказово-примусовим способом словотвірні норми російської літературної мови, тому що питомі українські словотвірні норми, за визначенням радянських ідеологів, — «націоналістичні, шкідницькі, спрямовані на відрив української мови від російської» (там само, с. 152).

Із 90-х років XX ст. українські мовознавці, передусім дериватологи, намагаються повернути українській літературній мові «скасовані» словотвірні норми, тобто замінити кодифіковані за радянського часу і використовувані в українському мововживанні словотвірні норми, що суперечили системно-структурним особливостям української літературної мови, тими нормами, що відповідають цим особливостям. Коротко схарактеризую наслідки новітнього перевнормування:

1) заблоковано утворення та вживання іменників із суфіксами *-щик / -чик*[2] на означення осіб, нормативним стало утворення та вживання їх із суфіксами *-ник / -льник, -івець* та ін. (Кислюк, 2017, с. 312, 318);

2) із 90-х років XX ст. істотно розширено в українській загальномовній практиці, особливо в термінотворенні, використання префікса *зне-* замість *обез-* у дієсловах зі значенням ‘позбавити кого-, що-небудь певної ознаки’ (а також у похідних від них іменниках і дієприкметниках), що пояснюють відповідністю таких префіксально-суфіксальних дериватів словотвірній специфіці української мови (Руссу, 2016, с. 9; Колібаба, 2019, с. 87—89);

3) замінено дієприкметники на *-учий (-ючий), -ачий (-ячий)* як компоненти термінних словосполучень прикметниками із суфіксами *-льн-, -івн-, -н-* та ін., а також субстантивовані дієприкметники на *-учий* — іменниками на *-увач* (Городенська, 2020а, с. 11—14);

4) визнано конкурування в термінології складних прикметників на *-подібний, -видний* і простих із суфіксами *-уват- (-юват-), -аст- (-яст-), -ат- (-ят-)* зі значенням ‘ознака об’єкта за подібністю до іншого’ та дедалі активніше замінювання таких складних прикметників простими суфіксальними прикметниками (Карпіловська, 2008, с. 60—71; Кислюк, 2017, с. 321—327);

5) нормативним стало утворення прикметників від іменників жіночого роду на *-ка* з попереднім приголосним за допомогою суфікса *-ов-* (*виставковий, річковий, ямковий*).

Маємо також норми українського словотворення, які повертають дуже повільно, але вони розширюють свої межі. Ідеться, наприклад, про замінювання не властивих українській мові іменників на *-ка, -ча* зі значенням тривалої дії, процесу, зокрема *перевірку* замінюють на *перевіряння, оцінку* — на *оцінювання, подачу* — на *подавання*.

Складніше повертати до практичного використання в українській мовній практиці розмежування віддієслівних іменників на *-ування* зі значенням дії, процесу і *-óвання* зі значенням наслідку, предмета[3], утворених від тієї самої дієслівної основи.

---

[2] Дослідники встановили, що суфікс *-щик / -чик* уживаний в іменниках (віддієслівних і відіменникових), запозичених із російської мови (Жовтобрюх, 1979, с. 61—62, 79), причому він зафіксований у складі запозичень у пам’ятках української мови із XVI ст. (Токар, 1958, с. 84). Як аргумент їх російського походження наводять те, що деякі із запозичень зберігали в українській мові звукову оболонку їхніх російських відповідників, пор.: *закройщик, забойщик, наборщик* та ін. (Жовтобрюх, 1979, с. 62). У 70—80-х роках XX ст. під впливом позамовних чинників — тотального зросійщення радянської України — іменники на *-щик / -чик* набувають значного поширення в усіх функційно-стильових сферах української літературної мови, на підставі чого дехто з дослідників зробив помилковий висновок про продуктивність словотвірного типу іменників із цим суфіксом, які означають виконавця дії, носія процесуальної ознаки або характеризують особу за видом її діяльности (Русановский, 1986, с. 179, 184). Інші витлумачили таке поширення цих іменників в українській мовній практиці та їх фіксацію в ортографійних словниках як дескриптивну норму (Коць, 2010, с. 196), тобто як ту норму, що відбиває реально вживані в мові одиниці (там само, с. 175).

[3] За спостереженнями дослідників, їх розмежовували «у шкільних граматиках і правописах до 50-х років XX ст.» (Коць, 2010, с. 198). Але опісля перестали це робити на прак-

Та найскладнішим нині вважаю перевнормовування прикметників іншомовного походження, у яких за радянського часу виокремили гібридні суфікси *-ічн-/-ичн-, -альн-, -ивн-, -арн-* та ін. (Грищенко, 1978, с. 149). Однією з перших праць, безпосередньо присвячених словотвірному перевнормуванню вже освоєних в українській мові прикметників іншомовного походження, була стаття «Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові» П.Й. Горецького (Горецький, 1930). Суть пропонованого перевнормування полягала в тому, щоб замінити запозичені прикметники із чужомовними наростками, зокрема з такими, як *-аль-, -ар-, -ат-, -бель-, -ич-, -ив-, -ей-, -оз-/-ез-* та ін., прикметниками без цих наростків, а саме з українськими суфіксами *-н-, -ськ-, -к-* (там само, с. 22—27). Підставою для заміни, на переконання автора, слугує те, що «мова [українська] вже виявляє нахил обминати чужомовний наросток, коли до того є змога» (там само, с. 27). Зазначені чужомовні наростки залишилися в іншомовних прикметниках, які ввійшли до української мови, тому що їх запозичували в готовій формі, тобто із «семантично порожніми» словотворчими суфіксами переважно латинського або грецького походження, морфолого-словотвірне освоєння яких обмежили додаванням до прикметникових основ українських суфіксів, а не пошуком відповідників, що не суперечили б словотвірним нормам. Таке освоєння є наслідком запозичування прикметників до української мови через посередництво російської.

У 70-х роках XX ст. А.П. Грищенко витлумачив гібридні суфікси *-ічн- / -ичн-, -альн-, -ивн-, -арн-* та ін. як результат поєднання двох різномовних суфіксів — питомого *-н-* і чужомовних *-іс-, -al-, -iv-, -ar-*, що входили до складу іншомовних прикметникових основ (Грищенко, 1978, с. 149).

Ці прикметники обрано матеріалом для ілюстрування процесів перевнормовування[4], що почали активніше розгортатися в українській мовній

тиці, тому що в одних словниках іменник із суфіксом *-ува-* подавали як виразника обох значень — процесового і предметного (напр., *угрупування*) і водночас фіксували іменник із суфіксом *-о́ва-* лише з предметним значенням (*угрупо́вання*), в інших їх розводили стилістично або зовсім не подавали іменника із суфіксом *-о́ва-*, у третіх витлумачено деякі іменники на *-о́вання* і *-ування* як дублети, напр.: *риштовання* і *риштування* (там само, с. 198—199). Унаслідок цього на практиці почали уникати іменників на *-овання* і позначали іменниками на *-ування* як процеси, так і їхні наслідки (Гінзбург, Левіна, 2007, с. 100). Цю непослідовність, а точніше — плутанину, запропонували усунути у своєму дослідженні М.Д. Гінзбург та С.Д. Левіна (там само). Вони подали 16 найуживаніших віддієслівних іменників на *-овання* зі значенням наслідку, які визначив для вживання у другій половині 1933 року відділ української мови Інституту мовознавства (цит. за: Масенко, 2005, с. 155—156). Очевидно, тому, припускають автори, ці 16 віддієслівних іменників на *-о́вання* зі значенням наслідку потрапили до реєстру одинадцятитомового "Словника української мови": *зачудовання, зденервовання, здивовання, обдаровання, підмурування, побудовання, пошанування, риштовання, роздратовання, руштовання, спростовання, спрямовання, угруповання, устаткування, шахтовання, шпаровання* (цит. за: Гінзбург, Левіна, 2007, с. 97—99).

[4] Першою спробою дослідити словотвірне перевнормування прикметників іншомовного походження на *-ічний / -ичний, -альний, -ивний, -арний, -іональний* в усталених словосполученнях української мови XXI ст. була наша стаття (Городенська, 2020б). Після неї з'явилося дослідження М.Д. Гінзбурга, присвячене творенню прикмет-

практиці з 90-х років XX ст., хоч окремі з перевнормованих прикметників з'явилися раніше і вже навіть кодифіковані у тлумачних і ортографійних словниках української мови та в деяких її галузевих термінних словниках. Ідеться про замінювання прикметників іншомовного походження зазначених типів прикметниками з питомими суфіксами *-н-*, зрідка — *-ськ-* та ін.

Проте не всі прикметники на *-ічний / -ичний, -альний, -ивний, -арний, -іональний* можна словотвірно перевнормувати, і до того ж кожен тип має свої особливості.

Найширші перспективи до словотвірного перевнормовування мають прикметники на *-ічний / -ичний*, але воно не може бути всеохопним, бо їхня словотвірна структура в українській мові неоднорідна. Словотвірно можна перевнормувати лише прикметники, співвідносні в ній з іменниковими основами, що мають кінцеве звукосполучення **[ій]**. Його суть полягає у відмові від традиційної кваліфікації, за якою такі прикметники пов'язували з утнутою основою іменників жіночого роду на *-ія*, поєднаною із суфіксом *-ічн- / -ичн-*, та в заміні її новою кваліфікацією, відповідно до якої ці прикметники є дериватами із суфіксом *-н-*, співвідносними з неутнутими іменниковими основами з кінцевим звукосполученням **[ій]**. Запропоновану заміну оперто на характерну для української літературної мови морфонологійну норму, а саме на органічність для неї звукосполучення **[йн]** на стикові твірної основи і словотворчого афікса (Грищенко, 1978, с. 176), пор.: *аналог[ій]-(-а) + -н- → аналогій-**н**-ий* замість *аналогічний; антонім[ій]-(-а) + -н- → антонімій-**н**-ий* замість *антонімічний; драматург[ій]-(-а) + -н- → драматургій-**н**-ий* замість *драматургічний; етимолог[ій]-(-а) + -н- → етимологій-**н**-ий* замість *етимологічний; методолог[ій]-(а) + -н- → методологій-**н**-ий* замість *методологічний; морфолог[ій]-(-а) + -н- → морфологій-**н**-ий* замість *морфологічний; неолог[ій]-(-а) + -н- → неологій-**н**-ий* замість *неологічний; омонім[ій]-(-а) + -н- → омонімій-**н**-ий* замість *омонімічний; синонім[ій]-(-а) + -н- → синонімій-**н**-ий (синонімійні відношення)* замість *синонімічний; типолог[ій]-(-а) + -н- → типологій-**н**-ий* замість *типологічний; топонім[ій]-(-а) + -н- → топонімій-**н**-ий* замість *топонімічний* та ін. Решта прикметників іншомовного походження на *-ічний / -ичний* не має підстав для словотвірного перевнормування. Це — 1) прикметники, співвідносні з іменниковими основами на *-ик- / -ік-*, з якими поєднано суфікс *-н-*, у позиції перед ним кінцевий звук основи [к] почергувався із [ч], пор.: *акустич-**н**-ий* і *акустик-а; генетич-**н**-ий* і *генетик-а; граматич-**н**-ий* і *граматик-а; етич-**н**-ий* і *етик-а; класич-**н**-ий* і *класик-а; музич-**н**-ий* і *музик-а; практич-**н**-ий* і *практик-а* та ін.; 2) прикметники на *-ічний / -ичний*, у яких немає співвідносних іменників: *сейсмічний, термічний* та ін.; 3) прикметники, що мають в українській мові співвідносні спільнокореневі іменники чоловічого або жіночого роду, з основами яких

ників на *-ійний* замість *-ічний* від іменникових термінів іншомовного походження на *-графія*, *-логія*, *-метрія, -скопія*. Їх дібрано з академійного словника О.Д. Кочерги та Є.В. Мейнаровича «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки)» Частина II — українсько-англійська (Кочерга, Мейнарович, 2010).

поєднаний суфікс *-ічн- / -ичн-*, пор.: *гігієн-**ічн**-ий* і *гігієн-а, дієт-**ичн**-ий* і *дієт-а; канон-**ічн**-ий* і *канон; куб-**ічн**-ий* і *куб; циліндр-**ичн**-ий* і *циліндр.* Перший і другий типи прикметників в українській мові лише морфологійно освоєні за допомогою суфікса *-н-*.

Нинішня українська мовна практика засвідчує поки що вибіркове словотвірне перевнормування прикметників на *-ічний / -ичний*, переважно в індивідуальних мовних практиках, але попри це коло перевнормованих прикметників поступово розширюється, насамперед за рахунок нових прикметників, співвідносних із мовознавчими іменниковими термінами на *-ія, -логія, -графія* [5] та ін., пор.: *методологій-**н**-ий* і *методологія, морфологій-**н**-ий* і *морфологія, неологій-**н**-ий* і *неологія, термінологій-**н**-ий* і *термінологія, термінографій-**н**-ий* і *термінографія, типологій-**н**-ий* і *типологія, фразеологій-**н**-ий* і *фразеологія; лексикографій-**н**-ий* і *лексикографія, ортографій-**н**-ий* і *ортографія* тощо.

Вибіркове словотвірне перевнормування спостерігаємо також у структурі прикметників іншомовного походження на *-альний / -іальний.* Гібридний суфікс *-альн-* уважали результатом поєднання латинського за походженням форманта *-al-* і питомого прикметникового суфікса *-н-* (Грищенко, 1978, с. 151). У межах цього типу зовсім небагато прикметників зазнало словотвірного перевнормування, суть якого полягала у кваліфікації їх дериватами, утвореними за допомогою суфікса *-н-* від неутнутих іменникових основ із кінцевим звукосполученням **[ій]**. Ця заміна так само вмотивована характерною для української літературної мови морфонологійною нормою, а саме органічністю для неї звукосполучення **[йн]** на стикові твірної основи і словотворчого афікса, пор.: *категор[ій]-(-а) + -н- → категорій-**н**-ий* замість *категоріальний; презид[ій]-(-а) + -н- → президій-**н**-ий* замість *президіальний.* Проте значно більше прикметників на *-альний / -іальний* не можна словотвірно перевнормувати. До них належать: 1. Прикметники з гібридним суфіксом *-альн-*, співвідносні в українській мові з іменниками жіночого роду на *-а*, пор.: *зон-**альн**-ий* і *зон-а; комун-**альн**-ий* і *комун-а; натур-**альн**-ий* і *натур-а; орбіт-**альн**-ий* і *орбіт-а; плевр-**альн**-ий* і *плевр-а* та ін. 2. Прикметники із суфіксальним варіантом *-іальн-*, який А.П. Грищенко пов'язав з іменниками на *-ія*, бо вважав його наслідком утинання звука **[й]** парадигмальної основи іменника та приєднання звука **[і]** до суфікса *-альн-* (Грищенко, 1978, с. 152), пор.: *колег[ій]-(-а) + -альн- → колег-іальн-ий; територ[ій]-(-а) + -альн- → територ-іальн-ий; індустр[ій]-(а) + -альн- → індустр-іальн-ний* та ін. 3. Прикметники, що не мають в українській мові співвідносних спільнокореневих іменників, у них суфікс *-н-* слугує лише засобом їх морфологійного прикметникового освоєння, пор.: *візуальний, віртуальний, дорсальний, лабіальний,*

[5] Послідовно вжито перевнормовані прикметники на *-ійний* замість *-ічний* у кількох монографіях з українського мовознавства (Шитик, 2014; Кобченко, 2018; Степаненко, 2024), у підручникові «Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» (Лаврінець, Симонова, Ярошевич, 2019) та в багатьох статтях. Активне перевнормування усталених прикметників на *-логічний* та *-метричний* у двослівних фізичних термінах відзначив М.Д. Гінзбург (Гінзбург, 2021, с. 24, 26), спершись на кількісні підрахунки прикметників на *-ійний*, зафіксованих у зазначеному академійному перекладному словникові О.Д. Кочерги та Є.В. Мейнаровича.

локальний, маргінальний, нейтральний, палатальний, плюральний, соціальний, темпоральний і под.

Так само вибірково почали замінювати прикметники іншомовного походження з гібридним суфіксом -*ивн*-, що постав, у витлумаченні А.П. Грищенка, унаслідок приєднання питомого суфікса -*н*- до латинських віддієприкметникових прикметників на -*ivus*. Словотвірного перевнормування зазнали лише ті прикметники, що співвідносні в українській мові з іменниками на -*ія*: у їхній словотвірній структурі гібридний суфікс -*ивн*- замінено на суфікс -*н*-, який безпосередньо, без будь-яких морфонологійних змін поєднано з кінцевим звукосполученням **[ій]** твірної іменникової основи, причому в межах того самого значення, пор.: *асиміляц[ій]-(-а)* + -*н*- → *асиміляцій-**н**-ий* замість *асимілятивний; вегетац[ій]-(-а)* + -*н*- → *вегетацій-**н**-ий* замість *вегетативний; дедукц[ій]-(-а)* + -*н*- → *дедукцій-**н**-ий* замість *дедуктивний; конотац[ій]-(-а)* + -*н*- → *конотацій-**н**-ий* замість *конотативний; меліорац[ій]-(-а)* + -*н*- → *меліорацій-**н**-ий* замість *меліоративний* та ін. Ці перевнормовані прикметники вже кодифіковано, їх зафіксовано в ортографійних словниках (УОС, 2009, с. 89, 336—337, 429), у деяких тлумачних словниках (СУМ, 2016, с. 92—93, 402, 479, 536), але нерідко подано поряд із прикметниками на -*ивний*, і до того ж за допомогою суфіксів -*ивн*- і -*н*- розмежовують значення прикметників, напр.: *інформаційний* — ‘який стосується поширення інформації’ і *інформативний* — ‘змістовний’; *комунікаційний* — ‘який стосується шляхів сполучення, ліній зв’язку’ і *комунікативний* — ‘який стосується спілкування’ та ін.

Суфікс -*н*- замість суфікса -*ивн*- ужитий у кількох іншомовних прикметниках, співвідносних в українській мові з іменниками чоловічого та жіночого роду з основою на -*ив*-, пор.: *курсив-**н**-ий* і *курсив, норматив-**н**-ий* і *норматив, субстантив-**н**-ий* і *субстантив; альтернатив-**н**-ий* і *альтернатив-а*.

Проте немає підстав поширити словотвірне перевнормування на всі прикметники із суфіксом -*ивн*-, що мають співвідносні іменники чоловічого роду з нульовим закінченням, пор.: *атрибут-**ивн**-ий* і *атрибут; реферат-**ивн**-ий* і *реферат; спорт-**ивн**-ий* і *спорт*.

Відносні прикметники з гібридним суфіксом -*арн*- (після *л* — -*ярн*-) в українській мові налічують небагато дериватів від латинських основ із словотворчим суфіксом -*ir*-. У сучасній мовній практиці лише в деяких із таких прикметників спостерігаємо замінювання форманта -*арн*- суфіксами -*н*- або -*ськ*- у межах того самого словотвірного значення (та прямого або переносного значення), пор.: *плебісцит* + -*н*- → *плебісцит-**н**-ий* замість *плебісцитарний; рудимент* + -*н*- → *рудимент-**н**-ий* замість *рудиментарний; парламент* + + -*ськ*- → *парламент-**ськ**-ий* замість *парламентарний* та ін. Значно більше тих прикметників, у структурі яких така заміна неможлива. Вони співвідносні з іменниковими основами жіночого роду на -*а* та чоловічого роду з нульовим закінченням, пор.: *дисциплін-**арн**-ий* і *дисциплін-а, молекул-**ярн**-ий* і *молекул-а, монет-**арн**-ий* і *монет-а, планет-**арн**-ий* і *планет-а*. Проте новітні словники здебільшого подають ці прикметники з обома суфіксами як засобами розмежування їхніх значень, оскільки співвідносять їх із різними

іменниковими основами, пор.: *парламент-**ськ**-ий* і *парламент* (напр.: ***парламентський** комітет*), *парламент-**арн**-ий* і *парламентаризм* (напр.: ***парламентарна** республіка*) (СУМ, 2016, с. 720).

Значно менше прикметників на *-арний* не має співвідносних іменників, тому їх уважають запозиченнями латинського походження, оформленими морфологійно в українській мові як прикметники за допомогою суфікса *-н-*, напр.: *гуманітарний, мажоритарний, унітарний.*

Специфіка прикметників іншомовного походження на *-іональний* полягає в тому, що суфікс *-н-*, за допомогою якого морфологійно освоювали запозичені основи з латинської та інших європейських мов, приєднали до кількох словотворчих суфіксів цих мов, що спричинило появу в українській мові громіздкого за будовою форманта *-іональн-*, не властивого її словотвірній системі: *акціональний, конституціональний, професіональний, субстанціональний, функціональний, ізофункціональний* та ін. Саме тому словотвірна структура деяких із таких прикметників зазнала перевнормування на основі їхніх формально-семантичних співвідношень у сучасній українській мові зі спільнокореневими іменниками на *-ія*, що вможливило витлумачити її за національним словотвірним стандартом, а саме як структуру відсубстантивних прикметників, утворених за допомогою суфікса *-н-* від основ іменників із кінцевим звукосполученням **[ій]** без морфонологійних змін, пор.: *акц[ій]-(-а) + -н- → акцій-**н**-ий* замість *акціональний; конвенц[ій]-(-а) + -н- → → конвенцій-**н**-ий* замість *конвенціональний; конфес[ій]-(-а) + -н- → конфесій-**н**-ий* замість *конфесіональний; функц[ій]-(-а) + -н- → функцій-**н**-ий* замість *функціональний (аналіз).* Ці прикметники кодифіковано в деяких новітніх тлумачних і перекладних словниках, проте до окремих із них подано і прикметник на *-іональний* як рівнозначний (пор.: *функціональний, функційний* у словосполученнях ***функціональна (функційна)** система* як економічний термін; ***функціональне (функційне)** рівняння*, ***функціональний (функційний)** аналіз* як математичні терміни; ***функціональні (функційні)** процеси в людському організмі*, що вживаний як біологічний термін (РУС 4, с. 692) або як не взаємозамінні, співвідносні з різними іменниками в межах своїх значень [пор. *професійний* — ‘який стосується професії, пов’язаний з якою-небудь професією’ (напр.: ***професійна** орієнтація*) і *професіональний* — ‘який стосується професіоналізму, професійної майстерности’ (напр.: ***професіональна** рука художника*)] (СУМ, 2016, с. 928).

Безпідставно, на мою думку, подавати як рівнозначні, зокрема, прикметники *функціональний* і *функційний.* Із 90-х років XX ст. в українському науковому вжитку прикметник *функціональний* почали замінювати на *функційний* у складі термінних словосполучень, де він виражає значення ‘ґрунтований на виконуваній функції, пов’язаний із нею’, пор.: *функційний підхід, функційний аспект, функційний аналіз, функційний рівень, функційна граматика, функційна морфологія, функційний синтаксис* та ін., напр.: *На засадах **функційного** і категорійного підходу синтаксичні категорії диференційовано на надкатегорії, підкатегорії, категорії та грамеми* (М. Мірченко); *Дослідник аналізує синтаксичний синкретизм у формальному, семантичному та **функцій-***

ному *аспектах...* (Л. Шитик); *Запропонований І.Р. Вихованцем підхід до проблем* ***функційної*** *граматики вможливив розмежувати* ***функційну*** *морфологію і* ***функційний*** *синтаксис із відповідним обсягом категорій, форм, функцій та одиниць* (А. Загнітко); *У словнику описано формальні, змістові та* ***функційні*** *властивості нових слів і словосполук...* (Є. Карпіловська).

Дехто вважає прикметник *функційний* новим, проте це не так, адже його зафіксовано в перекладних словниках, виданих усередині й перевиданих у другій половині минулого сторіччя (Андрусишин, Кретт, 1981; Kuzelja, Rudnyckyj, 1987). Саме тому правильно говорити про актуалізацію прикметника *функційний* як один із часткових виявів загальної тенденції до посилення ролі національних словотвірних зразків, яку спостерігаємо в сучасній мовній практиці.

Сьогодні фахівці пропонують розмежувати прикметники *функційний* і *функціональний: функційний* уважати відіменниковим прикметником, утвореним за типовим для української мови словотвірним зразком — за допомогою суфікса *-н-* від основи іншомовного іменника *функція*. Прикметник *функціональний* — це результат колишнього пристосування за допомогою суфікса *-н-* прикметників іншомовного походження, що мали у своїй структурі кілька дериваційних афіксів, до морфологійної та словотвірної підсистем української літературної мови. За своєю структурою та значенням він пов'язаний з іменниками *функціоналізм* і *функціонал*.

У мовознавстві поширений термін *акціональні дієслова*, яким називають дієслова зі значенням дії. Дехто з українських дослідників замінив термін *акціональні дієслова* на *акційні дієслова*, напр.: *Подібне розмежування Ф. Данеш суттєво поглиблював, поділяючи весь склад дієслів на* ***акційні*** *та* ***неакційні*** (А. Загнітко); *В українській мові просторову семантику мають 4 розряди дієслів: власне локативні, процесу,* ***акційні*** *та руху* (О. Бачишина). Проте прикметник *акційний*, ужитий у цих термінних словосполученнях, потрібно відрізняти від такого самого прикметника, пов'язаного з іменником *акція*, що означає 'цінний папір', напр.: ***акційний*** *бум,* ***акційний*** *попит*.

Попри відзначене морфолого-словотвірне перевнормування кілька прикметників іншомовного походження на *-іональний* не мають в українській мові співвідносного іменника на *-ія*, але паралельно з ними вживаний спільнокореневий іменник на *-ізм*, пор.: *оказіональний* і *оказіоналізм, раціональний* і *раціоналізм, ірраціональний* і *ірраціоналізм* та ін., на підставі чого в цих прикметниках синхронно виокремлюємо лише суфікс *-н-* як засіб їх морфологійного освоєння.

Отже, тенденція до повернення національних зразків в українському словотворенні спричинила синхронне словотвірне перевнормовування деяких іменників, дієслів та прикметників. Особливо проблемним і дискусійним є перевнормовування раніше запозичених прикметників, суть якого полягає в заміні їхніх гібридних словотворчих суфіксів *-ічн- / -ичн-, -альн-, -ивн-, -арн- (-ярн-)*, утворених на основі чужомовних (переважно латинських) прикметникових словотворчих суфіксів *-іс-, -al-, -iv-, -ar-*, здебільшого питомим українським суфіксом *-н-*, який безпосередньо поєднуваний

з основами іменників, що мають кінцеве звукосполучення **[ій]**, зрідка — з неутнутими основами іменників чоловічого та жіночого роду.

Замінювання суфіксів відбувається вибірково. Найширше перевнормовано словотвірну структуру іншомовних прикметників на *-ічний / -ичний*, співвідносних з іменниками жіночого роду на *-ія*. Такі перевнормовані прикметники стали вжитковими в науковому дискурсі багатьох дослідників.

Прикметники на *-альний, -ивний, -арний (-ярний), -іональний* зазнали обмеженішого синхронного словотвірного перевнормування, проте їхні замінники із суфіксом *-н-*, зрідка *-ськ-* уже зафіксовано в новітніх словниках із тими самими словотвірними значеннями або зі значеннями, відмінними від значень співвідносних прикметників, у яких виділяли гібридні суфікси.

Дослідники оцінюють словотвірне перевнормовування по-різному: одні підтримують його, бо воно розширює використання національних словотвірних зразків, інші сумніваються в його доцільності, оскільки воно не завжди спричинює заміну прикметника з гібридним суфіксом рівнозначним прикметником із питомим суфіксом: ці суфікси нерідко слугують засобами розмежування значень прикметників.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

РУС — *Російсько-український словник: у 4 т.* (2011—2014). Київ: Знання.

СУМ — *Словник української мови.* (2016). В.В. Жайворонок (відп. ред.). Київ: Просвіта.

УОС — *Український орфографічний словник.* (2009). Київ: Довіра.

ЛІТЕРАТУРА

Андрусишин К.Г., Кретт Й.Н. (1981). *Українсько-англійський словник.* 2-ге вид. Торонто: University of Toronto Press.

Вакуленко С., Каруник К. (ред.). (2018). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015).* Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

Гінзбург М., Левіна С. (2007). Відродити творення термінів на позначення наслідку, процесу. *Українська мова, 4*, 96—101.

Гінзбург М. (2021). Пропонови щодо творення прикметників від запозичених термінів на ***-графія, -логія, -метрія, -скопія***. *Термінологічний вісник, 6*, 18—33.

Горецький П. (1930). Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові. *Вісник Інституту української наукової мови, 2*, 22—27.

Городенська К.Г. (2020а). Деривати на ***-ч-(-ий)*** в українській народній та літературній мові. *Українська мова, 4* (76), 3—16. http://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.003

Городенська К. (2020б). Морфолого-словотвірне перевнормування запозичених прикметників в усталених словосполученнях. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 1* (43), 92—99.

Грищенко А.П. (1978). *Прикметник в українській мові.* Київ: Наукова думка.

Єрмоленко С.Я. (ред.). (2013). *Літературна норма і мовна практика.* Ніжин: Аспект-Поліграф.

Жовтобрюх М.А. (ред.). (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови.* Київ: Наукова думка.

Карпіловська Є.А. (2008). Конкурування варіантних номінацій: критерії переваг. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (с. 60—74). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Кислюк Л. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Кобченко Н.В. (2018). *Система подвійних синтаксичних зв'язків у граматичному ладі сучасної української мови*. Київ: Освіта України.

Колібаба Л.М. (2019). Реактуалізація префіксально-суфіксальних дієслів в українських наукових та публіцистичних текстах. *Українська мова, 3*, 81—93. http://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.081

Колібаба Л., Фурса В. (2022). Українські національно марковані форми дієслівного керування. *Культура слова, 2* (97), 194—221. http://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.18

Коць Т.А. (2010). *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*. Київ: Логос.

Кочерга О., Мейнарович Є. (2010). *Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки)*. Частина II — українсько-англійська. Вінниця: Нова книга.

Лаврінець О.Я., Симонова К.С., Ярошевич І.А. (2019). *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Масенко Л. (ред.). (2005). *Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Русановский В.М. (ред.). (1986). *Украинская грамматика*. Киев: Наукова думка.

Руссу А.О. (2016). *Префіксальне дієслівне термінотворення в «Російсько-українському словнику» (1924—1933 рр.)* [автореф. дис. ... канд. філол. наук]. Київ.

Степаненко М.І. (2024). *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022—2023 рр.)*. Харків: Іванченко І.С.

Тараненко О.О. (2015). *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови* (кінець XX — початок XXI ст.). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Тараненко О.О. (2016). Тенденції до синтетизму в сучасній українській літературній мові (кінець XX — початок XXI ст.). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Філологія, 19* (2), 91—100.

Токар В.П. (1958). З історії суфікса -щик (-чик) в українській мові. *Наукові записки Дніпропетровського університету, 64* (15), 81—91.

Шитик Л. (2014). *Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові*. Черкаси: Чабаненко Ю.А.

Kuzelja Z., Rudnyckyj J.B. (1987). *Ukrainisch-Deutsches Wörterbuch*. 3 Autl. Wiesbaden: Harrassowitz.

Статтю отримано 21.04.2025

REFERENCES

Andrusyshyn, K.H., & Krett, J.N. (1981). *Ukrainian-English dictionary*. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press (in Ukrainian).

Hinzburh, M., & Levina, S. (2007). Revived model of terms defining resultant processes. *Ukrainian language, 4*, 96—101 (in Ukrainian).

Hinzburh, M. (2021). Proposals on adjective formation from borrowed terms in ***-графія, -логія, -метрія, -скопія***. *Terminolohichnyi visnyk, 6*, 18—33 (in Ukrainian).

Horetskyi, P. (1930). Foreign-language growths in borrowed adjectives in the Ukrainian language. *Bulletin of the Institute of Ukrainian Scientific Language, 2*, 22—27 (in Ukrainian).

Horodenska, K.H. (2020a). Derivatives ending in ***-ч-(-ий)*** in the Ukrainian national and literary language. *Ukrainian language, 4* (76), 3—16. http://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.003 (in Ukrainian).

Horodenska, K. (2020b). Morphological-word-forming renormalization of loan adjectives in common phrases. *Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series Philology, 1* (43), 92—99 (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (1978). *Adjective in Ukrainian*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Karpilovska, Ye.A. (2008). Competition of variant nominations: criteria of advantages. N.F. Klymenko, Ye.A. Karpilovska, L.P. Kysliuk, *Dynamic processes in the modern Ukrainian lexicon* (pp. 60—74). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Kobchenko, N.V. (2018). *The system of double syntactic connections in the grammatical structure of the modern Ukrainian language*. Kyiv: Osvita Ukrainy (in Ukrainian).

Kocherha, O., & Meinarovych, Ye. (2010). *English-Ukrainian-English dictionary of scientific language (physics and related sciences)*. Part. II — Ukrainian-English. Vinnytsia: Nova knyha (in Ukrainian).

Kolibaba, L.M. (2019). Reactualization of prefix-suffix verbs in ukrainian scientific and publicist texts. *Ukrainian language, 3*, 81—93. http://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.081 (in Ukrainian).

Kolibaba, L., & Fursa, V. (2022). Ukrainian nationally marked modelsof verbal government. *Culture of the Word, 2* (97), 194—221. http://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.18 (in Ukrainian).

Kots, T.A. (2010). *Literary norm in the functional-style and structural paradigm*. Kyiv: Lohos (in Ukrainian).

Kuzelja, Z., & Rudnyckyj, J.B. (1987). *Ukrainisch-Deutsches Wörterbuch. 3.* Autl. Wiesbaden: Harrassowitz (in German).

Kysliuk, L. (2017). *Modern Ukrainian word-formation nomination: resources and development trends*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Lavrinets, O.Ya., Symonova, K.S., & Yaroshevych, I.A. (2019). *Modern Ukrainian literary language. Morphemic. Word-formation. Morphology*. Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Masenko, L. (Ed.). (2005). *Ukrainian language in the 20th century: the history of linguocide. Documents and materials*. Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Rusanovskyi, V.M. (1986). *Ukrainian grammar*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).

Russu, A.O. (2016). *Prefixal Verb Terminology in the "Russian-Ukrainian Dictionary" (1924—1933)* [Aftoreferat ... of Candidate of Philological Sciences]. Kyiv (in Ukrainian).

Shytyk, L. (2014). *Synchronous transition of syntactic units in the Ukrainian literary language*. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. (in Ukrainian).

Stepanenko, M.I. (2024). *Politics and War: Patterns and Paradoxes of Language Development (2022—2023 rr.)*. Kharkiv: Ivanchenko I.S. (in Ukrainian).

Taranenko, O.O. (2015). *Updated models in the word formation system of the modern Ukrainian language (the end of XX — beginning of XXI century)*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Taranenko, O.O. (2016). Trends to synthesis in modern Ukrainian literary language (the end of XX — beginning of XXI century). *Visnyk of Kyiv National Linguistic University. Philology series, 1* (2), 91—100 (in Ukrainian).

Tokar, V.P. (1958). From the history of the suffix -shchyk (-chyk) in the Ukrainian language. *Scientific notes of Dnipropetrovsk University, 64* (15), 81—91 (in Ukrainian).

Vakulenko, S., & Karunyk, K. (Ed.). (2018). *Ukrainian language: normalization, denormalization, renormalization (1920—2015)*. Kharkiv: Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).

Yermolenko, S.Ya. (Ed.). (2013). *Literary norm and language practice*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf (in Ukrainian).

Zhovtobrukh, M.A. (Ed.). (1979). *Word-formation of the modern Ukrainian literary language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Received 21.04.2025

Kateryna Horodenska, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head in the Department of Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
https://orcid.org/0000-0003-2638-9037

RENORMALIZATION IN WORD FORMATION OF THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE: CAUSES, MAIN PHENOMENA, CONSEQUENCES

The definition of the terms denormalization and renormalization in relation to the word-formation norms of the modern Ukrainian literary language is proposed in the article, renormalized word-formation types of nouns, adjectives, and verbs that appeared after the 1990s and expanded the use of national word-formation patterns are defined.

The main attention is focused on replacing the hybrid suffixes *-ichn-/-ychn-, -aln-, -yvn-, -arn-* and the complex suffix *-ionaln-*, used in the structure of previously mastered adjectives of foreign origin, with the specific suffixes *-n-*, occasionally *-sk-*, directly combined with the stems of nouns that have the final sound combination **[ij]**, occasionally — with non-derivative stems of masculine and feminine nouns. Such replacement is based on the morphonological norm characteristic of the Ukrainian literary language — the organicity for it of the sound combination **[jn]** at the junction of the formative stem and the word-forming affix. The reasons for the impossibility of word-forming renormalization of various structural types of foreign-language adjectives are substantiated.

The widest synchronous word-formation renormalization of adjectives to *-ichnyi / -ychnyi* within the same lexical and word-formation meaning and limited — of adjectives to *-alnyi, -yvnyi, -arnyi (-yarnyi), -ionalnyi* is noted.

The problems of lexicographic recording of renormalized adjectives in the latest explanatory and orthographic dictionaries of the Ukrainian language are clarified, in particular, the inconsistency of the formation of renormalized relative adjectives from adjectives with the same word-forming structure, the presentation of adjectives with hybrid and specific suffixes as means of distinguishing their meanings.

***Keywords**: renormalization, denormalization, word formation, adjectives of foreign origin, hybrid suffixes, specific suffixes, word-forming meaning.*

УДК 811.161.2'373.611(049.32)

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0052-6128

ДИНАМІКА СЛОВОТВІРНОЇ НОРМИ: ІДЕАЛЬНЕ І РЕАЛЬНЕ

К.Г. Городенська у своїй доповіді [1] привернула нашу увагу до такого важливого явища, як зміна мовних норм у суспільстві, що перебуває на етапі національного відродження. Така зміна відбувається в кожній мові, якій загалом властиво відповідати на потреби суспільства і пристосовуватися до них. Норми існують в усіх мовних ідіомах, навіть якщо до них не застосовують жодних спеціальних заходів, спрямованих на кодифікацію, наприклад, у діалекті й соціолекті (інакше люди просто не розуміли б одне одного!), але вони не такі жорсткі, як норми літературної мови. «Діалектна норма створюється традицією функціонування говору, сприймається як природна», а в літературній мові норма «виникає з потенційних можливостей мови як системи виражальних засобів і закріплюється кодифікаційними настановами» [2]. Зазвичай зміна мовних норм відбувається еволюційно, за рахунок накопичення «критичної маси» мовних фактів, тимчасового функціонування варіантів тощо.

Українська мова пройшла складний шлях формування в повнофункціональну національну мову з розвиненим літературним різновидом. На цьо-

[1] Відгук про доповідь К.Г. Городенської «Перевнормування у словотворенні сучасної української літературної мови: причини, основні вияви, наслідки».

[2] Матвіяс І.Г. (1977). Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами* (с. 6). Київ: Наукова думка.

Цитування: Соколова С.О. (2025). Динаміка словотвірної норми: ідеальне і реальне. *Українська мова, 2* (94), 85—89.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

му шляху вона зазнала, як відомо, не лише обмеження у функціонуванні, а й штучного втручання в систему, метою якого була, за словами Ю.В. Шевельова, «внутрішня перебудова мовної системи; підтримка мовних одиниць (слів і словоформ, синтаксичних конструкцій), спільних з російською мовою; відкинення багатьох відмінних елементів; заведення взаємно-однозначних відповідностей, що зводять українську мову до блідої копії мови російської (тобто запроваджують структурну тотожність із певними автоматичними замінами, які дають неоднакову зовнішню форму); типологічна перебудова» [3] тощо. Факти такого втручання вже описано й узагальнено в науковій літературі — як з погляду методів запровадження, так і в контексті власне мовних змін [4].

Попри це українська мова вижила як окреме поліфункціональне мовне утворення і навіть зберегла більшість своїх питомих рис, що дало підстави навіть декому з науковців, які прихильно ставляться до української мови і добре обізнані з її історією, ставити під сумнів доречність застосування стосовно неї поняття «лінгвоцид». Це, імовірно, тому, що мова продовжувала виконувати більшість притаманних їй функцій (хоч не завжди повною мірою), розвиватися за внутрішніми законами, її засвоювали нові покоління, зокрема і в обробленому вигляді, у тому, який пропонували штучно «вдосконалені» граматики і словники. Із відновленням незалежности коло користувачів української мови розширилося і за рахунок тих, хто не отримав її у спадок, а вивчив у шкільному класі і студентській авдиторії. Нагадаємо, кількість учнів, які навчаються українською мовою, зросла із близько 49 % у 1991 р. до 77 % у 2005 р. і до майже 90 % — у 2017 р. [5].

Зараз маємо нову хвилю «навернення» до української мови, і в багатьох мовців, особливо дорослих, перехід на українську відбувається одразу в усіх функціональних сферах — у виробничій (навчальній), побутовій (удома й у сфері обслуговування), публічній тощо. Багато з них набуває мовних навичок спонтанно, лише у спілкуванні, без допомоги кваліфікованого викладача чи консультанта.

Водночас у суспільстві постало питання повернення до витоків, тобто відновлення частково втрачених питомих рис мови. Звернімо увагу на те, що «розукраїнювання» запроваджували в умовах тоталітарного суспільства, коли достатньо було видати відповідне розпорядження (так звану «рекомендацію»), і більшість суспільства його сприймала, а несприйняття нерідко

---

[3] Шевельов Ю. (2018). Мовне внормування на Україні та його внедійснення (пер. з англ. С. Вакуленко, К. Каруник). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* (с. 515). Зредагував С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

[4] Окрім згаданих у доповіді К.Г. Городенської джерел, див. також: Кубайчук В. (2020). *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX–XX ст.* Київ: К.І.С.; Масенко Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму.* Київ: Кліо; Ренчка І. (2018). *Лексикон тоталітаризму.* Київ: Кліо; та ін.

[5] Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси* (с. 66). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

було супроводжувано покаранням. Тобто тоді змінити мову за допомогою наказу було значно легше, аніж зараз, оскільки зворотний процес відбувається не просто в демократичному суспільстві, а в суспільстві, яке тільки вчиться жити в умовах демократії, а саму демократію нерідко ототожнює із вседозволеністю і відсутністю будь-яких обмежень, що супроводжується недовірою до авторитетів, запереченням потреби у фахових знаннях тощо. У світовому контексті це ще збіглося з бурхливим розвитком інформаційних технологій, наслідком якого стало те, що формування мовних норм, принаймні дескриптивних, перейшло майже повністю від письменників і науковців до журналістів та інших публічних спікерів, а норми прескриптивні суспільство нерідко сприймає як нав'язані вченими-консерваторами. Яскравим прикладом цього стало неконтрольоване поширення фемінативів, насамперед у мові медіа, і навіть витлумачення їх як обов'язкових до вживання [6], тоді як науковці переважно пропонують помірковане ставлення до цих форм і чітко визначають обмеження як у самій можливості їх творення, так і в сполученні певних основ і афіксів [7], висловлюють сумніви в доречності їх обов'язкового вживання в офіційно-діловому стилі [8] тощо.

Найчутливіший до змін, як відомо, лексичний рівень, саме через нього зміни можуть закріпитися і на словотвірному, що, зрештою, й відбулося, зокрема й унаслідок цілеспрямованого зросійщення. І саме через лексику, через схвалення чи відкидання певних лексичних одиниць, ми можемо запустити певні зворотні процеси, відновити функціонування питомих словотвірних моделей і загальмувати — нав'язаних чужомовних. Це завдання дуже складне, і мені невідомий досвід інших мов, який ми могли б наслідувати.

Терміни *розунормування* і *перевнормування*, використані в назві колективної монографії «Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015)» (див. примітку 2), на яку покликалася доповідачка, мають у своїй семантиці, на мою думку, відтінок революційної зміни, і недаремно у статтях, що ввійшли до неї, їх майже не використано. Стаття Ю.В. Шевельова, уміщена в додатках до цієї монографії, називається «Мовне *внормування* на Україні та його *внедійснення*». Термін *внормування* вже доволі сталий, і йому, напевно, потрібно надати перевагу, оскільки поняття «нормалізація» має додатковий відтінок приведення до норми, а не встановлення норми. Пор.: **НОРМАЛІЗУВА́ТИ**, ую, уєш, недок. і док., перех. Дово-

---

[6] Так в одній з публікацій натрапляємо на таке твердження: «з травня [2024 р. — С.С] невживання у письмовій та усній мові фемінітивів буде однозначно помилковим, а неузгодження в роді підмета з присудком на кшталт "журналіст написала статтю" буде синтаксичною помилкою» (Ірина Юзик. І знову про фемінітиви, тепер — як частину давніх українських традицій. Zmina. 26 Квітня 2024. https://surl.lu/iqiczc (дата звернення: 03.03.2025), що аж ніяк не відповідає дійсності.

[7] Коць Т. (2023). Словотвір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією. *Культура слова, 99*, 96—111. http://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.8

[8] Бибик С. (2023). Фемінітивізація офіційно-ділової практики і проблеми сучасної української графіки, морфології, пунктуації. *Культура слова, 99*, 86—95. http://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.7

дити до норми, підпорядковувати нормі [9]. Утім оригінал доповіді Ю.В. Шевельова в 1976 році проголошено англійською мовою, а текст у монографії подано в сучасному перекладі впорядників, тобто фактично це їхній підхід до використання термінів. Я погоджуюся з потрактуванням цих термінів Катериною Григорівною, хочу лише зауважити, що ми маємо сприймати *розунормування* і *перевнормування* не просто як *скасування* і *заміну*, тобто одномоментні події, а як складні, інколи неоднозначні процеси, особливо коли йдеться про словотвір не як про конструювання нових слів, а як про мотиваційні зв'язки вже наявних, оскільки, як зауважила Є.А. Карпіловська в одній зі статей, норми словотворення «є для мовців водночас інструментом побудови слів і їх перевірки на відповідність чинним зразкам» [10].

Найновіша (періоду незалежности) історія української мови вже зафіксувала низку змін у словотворенні, схвально сприйнятих суспільством, коли штучно нав'язаним раніше моделям прийшли на зміну питомі. Катерина Григорівна їх називала, не буду повторювати. Тут процес перевнормування можна вважати завершеним і однозначно подавати ці моделі як прескриптивну норму. Саме однозначність кваліфікації формантів, від яких відмовилися, як чужомовних у поєднанні з переважно питомими основами посприяла їх досить легкому усуненню з мовної практики.

Зупинюся на тих змінах, де процес перевнормування неоднозначний, на чому й наголошувала доповідачка. На мою думку, насамперед неоднозначність зміни норми (поруч із звичкою) і є причиною тривалого функціонування варіантних форм. Деякі прикметники не мають підстав для зміни суфікса, оскільки не мають співвідносних спільнокореневих іменників, у деяких прикметників суфікси мають диференційну функцію і фактично маркують словотвірні пароніми або терміни з різних терміносистем: *інформаційний — інформативний, комунікаційний — комунікативний, парламентський — парламентарний.* Саме синонімія суфіксів створює ресурс, який можна і надалі використовувати для розмежування значень та/або сфер уживання: *функційний — функціональний, акційний — акціональний, планетний — планетарний* і под.

Оскільки багато одиниць подібної структури — терміни, імовірно, остаточне рішення щодо ролі формального варіювання в семантичній диференціації мають ухвалювати фахівці певної галузі (галузей) разом із лінгвістами. Наприклад, названий у доповіді термін *вегетативний* (у сполученні *вегетативний стан*) медики пов'язують не з *вегетацією* (тобто періодом активного росту), а з *вегетативною (автономною) нервовою системою*, тобто тією, що перебуває поза свідомістю. Тому обидва прикметники — *вегетаційний* (пов'язаний з вегетацією) і *вегетативний* (не контрольований свідомістю) також доречні, але різняться семантикою і відповідно сполучуваністю.

Зараз накопичено досить багато фактичного (зокрема корпусного) матеріалу з прикладами вживання конкурентних форм, його активно опра-

[9] *Словник української мови: в 11 т.* (т. 5, 1974, с. 443).

[10] Карпіловська Є.А. (2011). Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова, 74*, 44.

цьовують мовознавці. Крім праць наших колег, що на них вже покликалася Катерина Григорівна, можна назвати останню монографію О.О. Тараненка «Українська літературна мова кінця XX — першої чверті XXI ст.: стан і тенденції розвитку», один із розділів якої присвячений сучасним змінам у словотвірній структурі української мови, зокрема й динамічним процесам у суфіксації, що спричиняють функціонування як дублетних форм, так і семантично (або функціонально — чи функційно?) віддиференційованих. До багатьох пар прислівників наведено приклади вживання саме як конкурентних форм, водночас зауважено, що «гіперкоректність може призводити до злиття значень двох паронімів в одній формі на *-ій-*» [11]. Потрібні й подальші дослідження мовних практик, можливо, навіть із використанням методик кількісного оцінювання для прогнозування змін у мові. Приклади слововживання в таких дослідженнях варто маркувати не лише як персональні, а і як представлені в певному джерелі, оскільки, як ми знаємо, редакційна політика також може впливати на вибір варіантної форми, як у ЗМІ, так і в наукових виданнях.

Підсумовуючи, наголосимо: тема, яку заторкнула доповідачка, дуже важлива. Уже проведені дослідження засвідчують, що оновлення, а точніше відновлення, мовних норм триває, і це потребує дуже поміркованого ставлення з боку мовознавців і всебічного вивчення та спостереження за тенденціями в мовній практиці. Крім того, занадто бурхливі зміни у структурі мови завжди небажані, оскільки вони розхитують самі норми і навіть провокують мовців не сприймати норми як щось обов'язкове.

На певний час ми маємо змиритися з використанням певної кількости словотвірних варіантів, але тільки таких, де можливе співіснування синонімних формантів, які до того ж можуть виконувати функцію диференціації. Доповідь пропоную схвалити і на її основі підготувати статтю для оприлюднення в журналі «Українська мова».

Відгук отримано 07.04.2025

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Head in the Department of Stylistics,
Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0052-6128

DYNAMICS OF WORD-FORMATION NORM: IDEAL AND REAL

[11] Тараненко О.О. (2024). *Українська літературна мова кінця XX — першої чверті XXI ст.: стан і тенденції розвитку. Монографія: у 2 ч.* (ч. II: розд. VII—XII, с. 291). Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України.

УДК 811.161.2'373.611(049.32)

Л.П. КИСЛЮК, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: larysa.kysliuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3766-3305

ПРИКМЕТНИКИ ПЕРЕВНОРМОВАНІ ЧИ НОВОСТВОРЕНІ?

Проблеми мовних норм та їх кодифікації посідають важливе місце в науковому доробку К.Г. Городенської [1], охоплюючи широке коло питань слововживання, словотворення, граматики, правопису, зокрема написання слів іншомовного походження. Катерина Григорівна завжди добирає логічні й переконливі аргументи, надаючи рекомендації чи обстоюючи свою позицію, і не уникає дискусій, спрямованих на пошук відповідей на складні питання, а, навпаки, пропонує для фахового обговорення такі теми, якою є тема перегляду словотвірних норм сучасної української літературної мови.

У фаховій дискусії щодо мовної динаміки, взаємодії різних мов та наслідків такої взаємодії вважаємо корисним спиратися на праці на матеріалі інших мов, зокрема слов'янських, оскільки зіставний аспект таких досліджень допомагає краще побачити своє. Прикладом є ідея німецького дослідника Карла Гутшмідта комплексного вивчення сучасних мовних процесів у межах взаємозалежних, хоч і різноспрямованих тенденцій мовного розвитку, а саме: інтернаціоналізації — націоналізації, інтелектуалізації — демократизації, економії мовних засобів — деталізації номінації, прагматико-стилістичної диференціації словотворчих засобів — її усунення, дотримання усталених лексичних чи словотвірних норм — відхилення від таких

[1] Відгук про доповідь К.Г. Городенської «Перевнормування у словотворенні сучасної української літературної мови: причини, основні вияви, наслідки».

Цитування: Кислюк Л.П. (2025). Прикметники перевнормовані чи новостворені? *Українська мова, 2* (94), 90—93.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

норм, їх розхитування. Цю концепцію розвинено в колективній монографії «Номінація. Словотворення» (Słowotwórstwo / Nominacja) 2003 року, яку підготували члени Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів. У ній провідною тенденцією для розвитку всіх сучасних слов'янських мов було визнано тенденцію інтернаціоналізації, а в її межах — освоєння іншомовної лексики. Тенденції, які стосуються норм літературної мови, зокрема націоналізація (автохтонізація), є спільними для окремих груп слов'янських мов, наприклад для української та білоруської — дерусифікація або знеросійщення (автор розділу Олександр Лукашанець), для словацької — віддалення від чеської (автор розділу Клара Бузашшіова). Тому процеси, пов'язані з поверненням питомих елементів мови, заборонених унаслідок русифікації, пов'язували з тенденцією націоналізації, а процеси проникнення та засвоєння іншомовної лексики описували в межах тенденції інтернаціоналізації. Але якщо російська мова відігравала роль посередника під час запозичування, то це сприяло сприйняттю інтернаціоналізмів як росіянізмів.

Цю концепцію творчо опрацювали й використали Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська і Л.П. Кислюк — автори монографії «Динамічні процеси в українському лексиконі» (2008), щоб описати інноваційні процеси на матеріалі однієї мови — української, та представити їх у всій повноті та строкатості. Такий опис мав прислужитися і для роботи над кодифікацією тих чи тих мовних явищ, спостережуваних у сучасній українській літературній мові.

Для української мови надзвичайно важливою досі є роль норми як об'єднавчого чинника нації в часі та просторі навколо найкращих зразків мови, зокрема розуміння норми як системи переваг, яка має ознаки гнучкої або плинної стабільности, особливо, коли йдеться про запозичування та освоєння іншомовної лексики. Фахівці підтримують повернення системно і структурно важливих мовних норм, ураховуючи особливості мовного розвитку та зміни, які визначають сучасний реальний стан системи мови і мовної практики. У межах тенденції націоналізації мовного розвитку вже повернуто низку специфічних рис української мови, пов'язаних із традиціями національної самобутности, зокрема й на словотвірному рівні, про що докладно сказано в доповіді Катерини Григорівни.

Спостереження за масивом запозиченої в різний час, різними шляхами та з різних мов лексики виявляють динаміку норми як системи переваг, тому я обережно ставлюся до термінів *розунормування* і *перевнормування* як «заміни неукраїнської норми українською». Явища різнонаписання запозичених прикметників, що їх описала Катерина Григорівна, передусім ілюструють тривалий і строкатий процес освоєння цих чужомовних одиниць системою української мови, на що вже звертали увагу мовознавці.

Синтезом мовознавчих дискусій 20-х років XX ст. стала виважена праця О.Н. Синявського «Норми української літературної мови» (1931). У розділі «Наростки прикметникові» (с. 135—140) дослідник подав суфікси, які використовували в запозичених прикметниках: **-альний, -яльний** (*ідеальний, реальний, соціяльний*); **-арний, -ярний** (*елементарний, гуманітарний, популярний, вульгарний*); **-ичний, -ічний (-їчний)** (*аритметичний, академічний, стоїчний*);

-ний із чужомовними перед ним наростками **-ив-, -ативн-** (*активний, оперативний, ілюстративний*).

Навряд чи в питанні написання запозичених прикметників можна авторитетно спиратися на статтю П.Й. Горецького «Чужомовні наростки в запозичених прикметниках в українській мові», опубліковану 1930 р., бо, як писав Ю.В. Шевельов у праці «Українська мова в першій половині ХХ ст.», уже в 1 числі журналу «Мовознавство» 1934 р. П.Й. Горецький обстоював перенесені з російської мови наростки *-к(а)* у віддієслівних іменниках; *-чик* і *-щик* у назвах дійових осіб; *-видний* у прикметниках з ознакою подібности; *-ир-* у запозичених дієсловах, що нівелювало його попередні аргументи.

Фахівці підкреслюють важливість часу запозичення, впливу мов-посередників на особливості засвоєння чужомовних одиниць українською мовою. На варіантності та множинності моделей функціонування в основах давніх запозичень із грецької та латинської мов наголошувала Є.А. Карпіловська в монографії «Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація» (1999), звертаючи увагу на «проявлення» іншомовних компонентів на українському мовному ґрунті» як із мови-джерела, так і з мови-посередника. Дослідниця слушно зауважувала, що «система української мови, запозичуючи лексему, запозичує разом з нею й ті фонетичні, структурні зміни, яким вона підлягала в мові-джерелі запозичення». Порівняймо в запозиченнях із грецької: *драма, драм**атичн**ий, драм**атург**, драм**атизм***; або з латини *пленум — плен**арн**ий, унікум — уніка**льн**ий, фатум — фат**альн**ий, фат**аліст**, фат**алізм***. Варіантність функціонування суфіксоїдів Є.А. Карпіловська пояснювала «їхнім суто кваліфікативним призначенням — указувати на певний словозмінний клас запозичень у граматичній системі української мови, підкреслюючи іншомовний характер основи» (с. 201—202).

Коли йдеться про давні запозичення, навряд чи можна погодитися із твердженням у доповіді, що «гібридні суфікси *-ичн-/-ічн-, -ивн-, -арн-, -альн-* та ін.» [про які писав А.П. Грищенко в колективній монографії «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979, с. 149)] виокремили «за радянського часу», адже, наприклад, *аналогічний* поряд із синонімами *схожий, подібний* подано в «Російсько-українському словнику» М. Уманця і А. Спілки (1893—1898), «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича (1929), «Російсько-українському словнику» за ред. А.Ю. Кримського і С.О. Єфремова (1924—1933) та в інших словниках 30-х років ХХ ст.; *методологічний, морфологічний* зафіксовано у «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича (1929), «Російсько-українському словнику» за ред. А.Ю. Кримського і С.О. Єфремова (1924—1933), *синонімічний, термінологічний* — у «Правописному словнику» Г.К. Голоскевича (1929), «Російсько-українському словнику» О.П. Ізюмова (1930). Ю.В. Шевельов у згаданій вище праці вживав прикметники *етнографічний, термінологічний, ідеологічний, теоретичний, академічний*. У західних слов'янських мовах (як і в українській) в освоєнні цих прикметників також використовують суфікс — *-iczny* (у польській) або *-ický* (у словацькій, чеській), наприклад, польські: *dramaturgiczny, metodologiczny, morfologiczny, neologiczny, homonimiczny, synonimiczny, terminologiczny, typologiczny*; словацькі: *dramaturgická,*

metodologické, morfologické, neologické, synonymický, terminologický, typologické; чеські: *dramaturgický, metodologické, morfologické, neologické, terminologický, typologické*.

Нинішній правопис запозичених прикметників на *-ичний / -ічний, -ивний, -арний, -альний, -іональний* рекомендує замість інтерфіксних прикметників на *-ональний, -арний* використовувати прикметники на *-н(ий)*. Водночас спостерігаємо зберігання і творення паронімів там, де це явище, підтримуване потребою спеціалізації та деталізації понять, коли пропонують розрізняти терміни *функційний* (від функція) та *функціональний* (від функціонал), *диференційний* (від диференціювати) та *диференціальний* (від диференціал), *комунікаційний* (який стосується шляхів сполучення, транспорту) і *комунікативний* (стосовно комунікації як спілкування), *вегетаційний* (пов'язаний із вегетацією рослин) і *вегетативний* (пов'язаний із ростом і живленням рослин і низькоорганізованих тварин). *Функціональний* є у словниках Г.К. Голоскевича, С.Й. Караванського, а *функційний* — у діаспорних словниках. Водночас уживають *функціональна лінгвістика* або *функціоналізм* як мовознавчий напрям. Погоджуюся з Катериною Григорівною, що сьогодні можна стверджувати «про актуалізацію прикметника *функційний* як один із часткових виявів загальної тенденції до посилення ролі національних словотвірних зразків, яку спостерігаємо в сучасній мовній практиці». Важливо зберігати широкий спектр словотворчих засобів, щоб уникати омонімії серед термінів, запобігати збідненню виражальних засобів думки.

Доречно пригадати, що, окрім запозичування, була давня практика українських перекладачів, мовознавців і лексикографів калькувати чужомовні поняття українськими засобами словотворення (*життєпис* замість *біографія, летовище* замість *аеродром*), створювати гібридні лексеми, поєднуючи питомі та запозичені словотворчі ресурси. Н.Ф. Клименко переконливо довела, що гібридизація є захисним механізмом української мови в освоєнні запозичень.

У нинішній дискусії мене не переконали аргументи на користь цілеспрямованого «перевнормування» давніх усталених запозичень на користь новотворів, але важливо, що сьогодні така дискусія відбувається в українському мовознавчому середовищі, що триває пошук професійних і виважених аргументів на підтвердження тієї чи тієї позиції щодо проблеми засвоєння запозичень, уніфікації їх написання або ж вибору того чи того варіанта, зважаючи на обсяг позначуваного поняття. Безперечно, заслуговує на підтримку позиція Катерини Григорівни, спрямована на максимальне повернення «національних зразків в українському словотворенні, особливо в термінотворенні».

Відгук отримано 30.04.2025

Larysa Kysliuk, Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: larysa.kysliuk@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3766-3305

RENORMALIZED OR NEWLY CREATED ADJECTIVES?

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.02.094
УДК 811.161.2: 81.37

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4671-1898

ОНІМНИЙ ПРОСТІР СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ВНУТРІШНЬО- ТА ПОЗАМОВНІ ЧИННИКИ СТАБІЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті схарактеризовано внутрішньо- та позамовні чинники, які впливають на стабільність онімного простору української мови. Серед внутрішньомовних — творення певної власної назви за притаманною їй дериваційною моделлю; відповідність того чи того оніма сформованій мовній нормі. З-поміж позамовних — рівень духовної і політичної культури суспільства та його національної свідомости. З'ясовано, що такий вплив найбільшою мірою позначається на двох класах онімної лексики — антропонімах і топонімах, а також на відтопонімних дериватах — назвах жителів відповідного поселення (катойконімах) і похідних прикметниках (ад'єктонімах). Наголошено на обов'язковості в сучасному українському офіційному мовленні трикомпонентної антропонімної формули (ім'я, по батькові, прізвище); усуненні варіантности у відмінюванні українських прізвищ чол. роду з присвійним суфіксом ***-ів****. Аргументовано думку, що основним засобом творення катойконімів в українській мові є суфікси* ***-ц-(-і)*** *(мн.),* ***-ець, -к-(-а)*** *(одн.). Порушено актуальну проблему усталення дериваційних моделей ад'єктонімів та їх унормування. Зроблено висновок, що її розв'язанню сприятиме уважне вивчення історичних закономірностей творення і вживання ад'єктонімів в українській мові, а також урахування тривалої місцевої традиції, підтвердженої історичними фактами. Проаналізовано деструктивний вплив на український ойконімний простір численних невмотивованих ідеологійних перейменувань радянської доби, а також штучних утворень із російськомовною структурою, акцентовано на потребі очищення вітчизняного ойконімікону та урбанонімікону від таких назв.*

Ключові слова*: ад'єктоніми, антропоніми, катойконіми, ойконіми, онімний простір, урбаноніми, штучні назви (перейменування).*

Цитування: Вербич С.О. (2025). Онімний простір сучасної української мови: внутрішньо- та позамовні чинники стабільного функціонування. *Українська мова, 2* (94), 94—105. https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.04.094

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

Як відомо, у кожній мові, крім загальних, функціонують і власні назви, які формують її онімний простір — сукупність усіх власних назв, уживаних у конкретний історичний період для найменування реальних, гіпотетичних і фантастичних об'єктів (Бучко, 2012, с. 136). Онімний простір сучасної української мови представлений різними класами власних назв [1], відмінних за своїм походженням, формальною структурою та функціональними особливостями. Кожен із цих аспектів важливий і становить окремий предмет дослідження. Незалежно від того, який клас онімної лексики обрано для наукового вивчення, дослідника завжди цікавлять фактори, що, з одного боку, сприяють стабільному функціонуванню певних онімів, а з іншого, — порушують цю стабільність.

Мета пропонованої статті — з'ясувати, як на стабільність сучасного українського онімікону впливають внутрішньо- та позамовні чинники, схарактеризувати цей вплив на різні класи власних назв. Щоб досягти поставленої мети, потрібно передусім визначити ці чинники. До внутрішньомовних, тобто тих, які зумовлені дією правил і тенденцій самої мови, у сфері онімної лексики зараховуємо такі: творення певної власної назви за властивою їй дериваційною моделлю; відповідність того чи того оніма сформованій мовній нормі. А серед позамовних факторів на функціонування власних назв значною мірою впливає рівень духовної і політичної культури суспільства та його національної свідомости.

З'ясуємо спершу, як на стабільність сучасного українського онімікону впливають внутрішньомовні чинники. Порушуючи проблему деривації власних назв, розуміємо насамперед їх відповідність певній дериваційній моделі. Зокрема, у сфері власних особових назв цю відповідність найкраще демонструють прізвища, серед яких наявні різні суфіксальні типи, напр.: 1) з патронімним формантом **-енко**: *Василенко, Дмитренко, Шевченко;* 2) з патронімними суфіксами **-ич**, **-ович**, **-евич**: *Горпинич, Костич; Курилович; Гриневич;* 3) із присвійним суфіксом **-ів**: *Ільків, Стеців, Яцків*; 4) з патронімним суфіксом **-ук** / **-юк**: *Антонюк, Климчук, Романчук* та деякі інші типи. Серед власних географічних назв таку відповідність найкраще ілюструють ойконіми, напр.: 1) деривати з архаїчним індивідуально-присвійним суфіксом ***-jь**: *Володимир ‹ Володимѣрь, Володимирь, Ізяслав ‹ Ізяславль*; 2) утворення з присвійним суфіксом **-ів** (‹ **-ев**, **-ов**): *Львів, Коростишів, Чернігів*; 3) утворення з присвійним суфіксом **-ин**: *Козятин, Милятин*; 4) плюральні деривати з формантами **-ичі** / **-овичі**, мотивовані патронімами на **-ич**: *Будятичі, Годомичі, Радовичі*; 5) деривати з формантами **-ів-ці**, **-ин-ці**, мотивовані груповими назвами мешканців: *Букачівці, Ярмолинці*; 6) утворення з присвійним суфіксом **-ів-к-(-а)** [‹ **-ев-к-(-а)**, **-ов-к-(-а)**]: *Лукашівка, Мар'янівка*

[1] Цю статтю написано на основі доповіді, виголошеної на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України. Її присвячено аналізу внутрішньо- та позамовних чинників, які впливають на стабільність онімного простору української мови. До статті додано відгуки Є.А. Карпіловської та І.В. Єфименко, що допоможуть читачеві об'єктивно оцінити запропоноване розв'язання дискусійних наукових проблем сучасного українського мовознавства.

та деякі інші типи. Зазначені словотвірні моделі антропонімів і топонімів сформувались історично й функціонують у сучасному українському онімному просторі, не порушуючи його стабільности з огляду на свою органічність. Таку відповідність дериваційної структури їхній сучасній формі демонструють передусім антропоніми (прізвища) і топоніми (власні назви поселень), що утворювалися закономірно. Утім у сучасному онімному просторі української мови наявні дві групи відтопонімних назв, словотвірні моделі яких не завжди відповідають історично сформованій дериваційній нормі. Це катойконіми, або назви жителів, та ад'єктоніми, або відтопонімні прикметники. Проаналізуємо цю проблему докладніше.

Увагу дослідників неодноразово привертали різні словотвірні форми назв жителів, похідні від того самого ойконіма, представлені в сучасному українськомовному вжитку, напр.: *полтавці* і *полтавчани, уманці* й *уманчани, черкасці* та *черкащани.* Закономірно постає запитання: які із цих форм правильні? Адже, відповідно до правил катойконімної деривації і граматичних норм української мови, має бути певна усталена форма такого деривата. Відомо, що в українській мові назви мешканців утворюємо від основи того чи того ойконіма за допомогою суфіксів **-ан-(-и)**, **-ц-(-і)** у формі множини й **-ан-ин**, **-ан-к-(-а)** та **-ець**, **-к-(-а)** у формі однини (Горпинич, 2003, с. 14). Проте основним засобом творення катойконімів в українській мові є якраз суфікси **-ц-(-і)** (мн.), **-ець**, **-к-(-а)** (одн.), що підтверджують історичні пам'ятки, напр.: *львовьцѣ*, 1352 р. (ССУМ 1, 561), *богуславецѣ*, 1649 р., *коломыєцѣ*, 1609 р. (СУМ XVI—XVII 2, с. 151; 14, с. 195). Пор. також численні відкатойконімні прізвища на зразок *Лубенець, Полтавець, Уманець* (Ірклієвський, с. 436, 589, 744) та ін. З огляду на це з-поміж наведених вище варіантів назв мешканців нормативними мають бути *полтавці* (одн. — *полтавець, полтавка*), *уманці* (одн. — *уманець, уманка*), *черкасці* (одн. — *черкасець, черкаска*). У деяких випадках, однак, можливе функціонування паралельних катойконімних форм із суфіксами **-ц-(-і)** [**-ець**, **-к-(-а)**] і **-ан-(-и)** / **-ян-(-и)** [**-ан-ин**, **-ан-к-(-а)** / **-ян-ин**, **-ян-к-(-а)**], як-от: *львівці* та *львів'яни, тернопільці* й *тернополяни, харківці* та *харків'яни*, але тільки *вінничани, лучани; миргородці, радехівці.* До речі, такий паралелізм засвідчують і пам'ятки української мови, напр.: *браславецѣ, брѧславецѣ* 'мешканець Брацлава або виходець із нього' (1541, 1567 рр.) і *брасловлѧнинѣ* 'брацлавець' (1541 р.) (СУМ XVI—XVII 3, с. 51).

Проблема усталення дериваційних моделей ад'єктонімів та їх унормування не нова. Її час від часу порушують фахівці, що свідчить про неврегульованість цього питання і сьогодні (Чучка, 1964, с. 39—44; Горпинич, 2012, с. 109—127; Шульгач, 2001, с. 166—180; Єфименко, 2023, с. 75—77). Яскрава ілюстрація такого стану — функціонування в сучасному українськомовному просторі паралельних форм прикметників, похідних від того самого ойконіма, напр.: *корсунський* і *корсунецький* ‹ *Корсунці* (Одеськ. обл.), *обідненський* і *ободянський* ‹ *Обідне* (Вінницьк. обл.), *раковецький* і *раківський* ‹ *Раковець* (Закарпатськ. обл.) та ін. Варіантність, зрозуміло, не сприяє стабільності відтопонімних утворень як у теоретичному аспекті, так і на практиці (Чучка, 1964, с. 39—40). Свого часу П.П. Чучка зазначав, що основ-

ними причинами такої ситуації є не так складність самих закономірностей творення ад'єктонімів, як ненадійність фактичних матеріалів, «на які спираються упорядники української географічної номенклатури, а нерідко просто небажання останніх рахуватися з живими фактами» (там само). Твердження Павла Павловича, на мою думку, не зовсім об'єктивне, адже українська мова в процесі свого історичного розвитку вже виробила відповідні ад'єктонімні моделі. Пор., наприклад, *коритенський* (1575 р.) ‹ *Коритно* (Ровенськ. обл.), *гулевецький* (1608 р.) ‹ *Гулівці* (Хмельницьк. обл.) (Бабкіна та ін., 2003, с. 114, 155), *бережецький* (1616 р.) ‹ *Бережці* (Тернопільськ. обл.) (Левицкий, 1912, с. 13), *п'ятецький* (XVI—XVII ст.) ‹ *П'ятка* (Житомирськ. обл.) (Литвинчук, 2007, с. 181), *ободенський* (1581 р.) ‹ *Обідне* (Вінницьк. обл.) (Крикун, Піддубняк, 2008, с. 281) та ін. Наведені ад'єктоніми закономірні з погляду морфонологійних і словотвірних норм української мови й органічні в ужитку. Важливо, проте, зауважити: нерідко на форму прикметника, похідного від певного ойконіма, впливає місцева традиція, що, до речі, підтверджують й історичні джерела. Це стосується передусім ад'єктонімів, похідних від назв нп із формантами **-ів-ці** (‹ **-ов-ци**), **-ин-ці** (‹ **-ин-ци**). Пор., наприклад, прикметники *вовківський* (*волковская*, 1578 р.) ‹ *Вовківці* (Ящук, 2018, с. 617), *данилківський* (*данилковские*, XVI ст.) ‹ *Данилківці* (Вінницьк. обл.) (Крикун, Піддубняк, 2008, с. 649); *жизниківський* (*жизниковский*, 1578 р.) ‹ *Жизниківці* (Ящук, 2018, с. 57), *ярмолинський* (*ярмолинские*, 1538 р.) ‹ *Ярмолинці*, *коричинський* (*каричинские*, 1538 р.) ‹ *Коричинці* (Хмельницьк. обл.) (АЮЗР VIII/1, с. 75). Від цих ойконімів закономірно утворювати такі ад'єктоніми: *вовковецький, данилковецький, жизниковецький, коричинецький, ярмолинецький*. Однак у місцевому традиційному вживанні закріпилися форми з усіченим формантом **-ці**. Отже, розв'язати складну проблему внормування відтопонімних прикметників і усталення їхніх дериваційних моделей допоможе уважне вивчення історичних закономірностей творення і вживання ад'єктонімів в українській мові, а також урахування тривалої місцевої традиції, підтвердженої історичними фактами. Після цього можна буде випрацювати відповідні фахові рекомендації. Водночас зауважимо, що від деяких ойконімів, здебільшого сучасних, складно утворити прикметники із суфіксом **-ськ-**, наприклад від *Щастя* (місто на Луганщині), *Заздрість* (село на Тернопільщині). Від цих назв пропонують деривати *щастинський* і *заздрівський*, які, утім, не зовсім відповідають засадам українського словотвору відтопонімних прикметників. З огляду на це, можливо, у таких складних випадках варто допускати описові конструкції на зразок *громада міста Щастя, громада села Заздрість*.

Як уже було зазначено, на стабільне функціонування українського онімного простору загалом і окремих його складників впливає значною мірою невпорядкованість уживання деяких власних назв, передусім антропонімів і топонімів. Це актуалізує потребу вдосконалення норм сучасної української літературної мови у сфері власних назв. Ідеться, зокрема, про обов'язковість / необов'язковість у сучасному українському офіційному мовленні трикомпонентної антропонімної формули (ім'я, по батькові, прізвище), усунення

варіантности у відмінюванні українських прізвищ чол. роду з присвійним суфіксом **-ів** тощо. Схарактеризуємо ці проблеми докладніше.

Як відомо, кожна власна особова назва, як, зрештою, і кожне слово в мові, містить певну інформацію, належить до сформованої мовної системи й утворена за її законами. Традиційно українці визначають особу, крім імені та прізвища, також за ім'ям по батькові. Ім'я по батькові — це найменування людини, утворене від офіційного імені батька за допомогою спеціальних суфіксів, що виконує важливу ідентифікаційну функцію. Крім цього, воно вказує на власну назву батька; акумулює відомості про родину, до якої належить особа (назви-патроніми; Kowalik-Kaleta, 2007, s. 67); виконує етикетну функцію. Усталенню імені по батькові як обов'язкового компонента офіційного найменування передувала тривала еволюція системи називання особи в українців, що ґрунтується на давніх літературних, писемних та усних традиціях.

Сучасні імена по батькові засвідчують зв'язок із давніми патронімами, тобто особовими назвами, утвореними від імені батька. Важливо зауважити, що в усіх літописних давньоукраїнських (давньоруських) пам'ятках X—XIII ст., як-от «Повість минулих (временних) літ», «Слово о полку Ігоревім», графіті Софії Київської та ін., назви із суфіксами **-ич**, **-ович** / **-евич**, тобто патроніми, переважають над усіма іншими власними особовими йменуваннями (Пахомова, 2019, с. 49).

Давній звичай називати людину по батькові побутує і в наступні історичні періоди. Зокрема, дослідження староукраїнських пам'яток XIV—XVI ст., які не входили до сфери впливу так званої Московської Руси, підтверджує, що патроніми із суфіксами **-ич**, **-ович** / **-евич** наявні в складі або двокомпонентного найменування (особове ім'я + патронім), або трикомпонентного (особове ім'я + по батькові + прізвище / прізвищева назва): *Андрейко* ***Ивашкевич****, Иванко* ***Юрикович****; Шульга* ***Степановичь*** *Лучникъ, Иван* ***Томилович*** *прозвищем Тръль* (Керста, 1975, с. 96; Пахомова, 2018, с. 20; Фаріон, 2021, с. 157). Отже, сучасні імена по батькові в українській мові пройшли тривалий шлях розвитку і як окремий клас української офіційної системи найменувань особи остаточно закріпилися в національному іменнико́ві. З огляду на це важливо розуміти, що ім'я по батькові в складі офіційної форми йменування українців — це не наслідок російськомовного впливу, а результат еволюції власне української антропонімної системи від давньоукраїнського до сучасного стану. Зважаючи на викладене, ім'я по батькові в антропонімній формулі українців можна вважати органічним складником національного іменника́ й рекомендувати його як обов'язковий компонент в офіційному називанні особи.

Обов'язковим складником для найменування особи є також прізвище. Українські прізвища з погляду морфологійної характеристики належать до іменникового або прикметникового типу. З-поміж другого різновиду більшість дериватів — присвійні прикметники із суфіксами **-ів**, **-ин**. На особливу увагу в сучасному українськомовному вжитку заслуговують прізвища чол. роду з присвійним формантом **-ів** (‹ **-ев**, **-ов**) на зразок *Ковалів, Прокопів, Кирчів*. У чинному українському правописі як нормативні запропоновано

два варіанти відмінювання таких прізвищ: *Ковалева / Коваліва, Ковалеву / Коваліву, Ковалевим / Ковалівим...; Прокопова / Прокопіва, Прокопову / Прокопіву, Прокоповим / Прокопівим...; Кирчева / Кирчіва, Кирчеву / Кирчіву, Кирчевим / Кирчівим...* (УП, с. 168—169). Вітчизняні засоби масової інформації часто надають перевагу саме другому варіантові. Однак, відповідно до фонетики і морфонології української мови, закономірний саме перший варіант, у якому **і** в закритому складі чергується з **о** або **е** у відкритому (залежно від характеру кінцевого приголосного — твердого, м'якого, шиплячого — основи твірного імені). Саме ці відмінкові форми зазначених прізвищ треба вважати нормативними, закріпивши їх у новій редакції українського правопису. На це свого часу вже звертав увагу відомий український антропоніміст Ю.К. Редько: «Від прізвищ типу *Миха́йлів, Андрі́їв, Гри́щів* іноді творять хибні форми непрямих відмінків: *Михайліва, Михайлівим, Андріїва, Андріївим, Гриціва, Грицівим* тощо. Такі форми є спотворенням, і проти них треба боротися...» (Редько, 1968, с. 53).

У сучасному онімному просторі української мови, крім власних особових назв, важливе місце посідають власні назви поселень — сіл, селищ, міст і містечок, що цілком закономірно, адже людина мешкає в певному населеному пункті й часто звертає свою увагу на ойконіми — їх походження, уживання, правопис тощо. Тому увага кожного суспільства до ойконімів не послаблювалася в різні часи, особливо в періоди недержавного існування певної нації. З відносно недавньої історії України дізнаємося про намагання будь-якого окупаційного режиму впливати на свідомість її громадян через перейменування на свій лад назв поселень. Як слушно зазначала О.В. Шульган, «незважаючи на те які держави — на заході чи на сході — створювали геополітичні плани на територію нашої землі, вагомого культурного впливу зазнавала все-таки мова, у тому числі й адміністративно-територіальний устрій держави, що складається з великої кількості населених пунктів...» (Шульган, 2017, с. 50). Тривала бездержавність України спричинилася до закріплення в онімному просторі української мови значної кількости непритаманних їй назв (Лучик, 2002, с. 276) як щодо змісту, так і форми. Ці штучні перейменування вважаємо тими позамовними чинниками, які найбільшою мірою трансформували онімну систему української мови, порушивши її стабільність, що спостерігаємо в різних регіонах України. Так, свого часу на теренах Закарпаття і Чернівеччини угорська і румунська влада здійснювала свідому політику мадяризації та румунізації місцевого населення, зокрема стосовно ойконімії (Гнатюк, 1898, с. 43—45; Карпенко, 1963, с. 163, 167; Редьква, Лопуляк, 2007, с. 64; Чорний, Мандзяк, 2014, с. 248; Добош, 2020, с. 320—321; Славець, 2021, с. 20; Кордуба, 2023, с. 23—24). Утім особливо масштабними були зміни українського ойконімікону в радянській Україні, де впродовж 20—60-х років XX ст. тодішня влада провела кілька кампаній із перейменування назв населених пунктів. Зауважимо, що зміні з ідеологійних мотивів підлягали навіть назви поселень із кількасотлітньою історією. Часто перейменовували ойконіми, пов'язані із церковними традиціями (*Покровське*), так звані «немилозвучні» назви (*Свинюхи, Теляче*), а також ті, що мали

польськомовні твірні основи (наприклад, *Яневичі, Янів, Янівка*) чи виникли на ґрунті неслов'янських мов, наприклад тюркських або німецької. Наслідком такої політики, крім зміни багатьох історичних ойконімів, стала поява значної кількости однотипних штучних назв на зразок *Жовтневе, Ленінське, Первомайськ*, які повторювалися майже в кожному районі чи області тодішньої України (Лучик, 2002, с. 276). Лише в перші повоєнні роки в УРСР було перейменовано близько 4 тисяч поселень. З'явилися новотвори, що не спиралися на місцеву традицію і не відповідали засадам українського топонімотворення, напр.: *Агрономічне* (колишнє *Вишня*), *Веселівка* (колишнє *Кривий Ташлик*), *Дружнє* (колишнє *Овечаче*) на Вінниччині; *Червоний* (колишнє *Хорсо*), *Жукове* (колишнє *Чернелів-Мазовецький*) на Тернопільщині; *Абрикосівка* (колишнє *Безносківці*), *Жовтневе* (колишнє *Ворошилівка*), *Радянське* (колишнє *Янчинці*) на Хмельниччині; *Ключівка* (колишні *Ізвори*), *Коритне* (колишнє *Вилавче*), *Іванківці* (колишнє *Янчилове*) на Чернівеччині. Нові назви, безперечно, не лише дестабілізували сформовану впродовж століть систему українського ойконімікону, але й стирали національну пам'ять, витворюючи з українців штучну спільноту — радянський народ. Тому закономірно, що в період національного пробудження українського суспільства наприкінці 80-х і на початку 90-х років XX ст. у низці регіонів України актуалізувалися процеси дерадянізації суспільно-культурного життя, які спонукали небайдужу громадськість повернути поселенням їхні історичні назви. Очищення вітчизняного ойконімікону від ідеологійних назв радянської доби тривало різними темпами впродовж наступних десятиліть становлення відновленої Української держави й не завершилося сьогодні.

Ойконімна система України позбувалася передусім назв, що були мотивовані іменами (псевдонімами) осіб, які обіймали керівні посади в компартії, центральних органах влади та управління СРСР, УРСР, працівників органів держбезпеки, а також назв, внутрішня форма яких відображала комуністичну ідеологію (Шульган, 2017, с. 159—160). Очищення ойконімікону України від радянських ідеологійних назв суттєво активізувалося після 2015 р. з набуттям чинности Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» та після 2023 р., коли Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Однак вилучення з вітчизняної ойконімної системи накинутих комуністичним режимом штучних ідеологійних назв іще не завершено, адже й сьогодні на топонімній карті України наявні, наприклад, населені пункти з ідеологійно-символічними назвами *Зоря* та *Червоне* (*Червоний*), які з'явилися в радянський період.

Інший чинник, який іззовні впливає на український ойконімікон, — наявність у його складі російськомовних назв поселень, що також деформують місцеву ойконімну систему. Це назви на зразок *Восход, Восточне, Желанне, Ізлучисте, Кирпичне, Питомник, Побєда* та ін. Більшість таких назв постала в українському ойконіміконі після 1946 р., коли було перейменовано низку історичних назв поселень, які суперечили ідеологійним засадам

тодішньої влади. Ці ойконіми не відповідають принципам українського топонімотворення та порушують лексичні й орфографійні норми української мови, а отже, потребують заміни відповідно до чинного українського правопису (Вербич, 2019, с. 125).

Значну частину українського ойконімного простору становлять урбаноніми, або власні назви будь-якого об'єкта всередині міста — вулиці, площі, парку, скверу тощо. Вони формувалися в різні періоди історії того чи того населеного пункту. Тому урбаноніми, як слушно відзначають дослідники, — важливі свідки «пам'яті» міста (Загнітко, Кудрейко, 2012, с. 138). З огляду на таку властивість вони акумулюють цінну інформацію про минуле певного суспільства, зокрема про його етнічний склад, церковні традиції, спосіб життя мешканців тощо. Відповідно зазначені назви відіграють неабияку роль у формуванні національної самосвідомости жителів конкретного топопростору. Саме тому кожна окупаційна влада завжди намагалася перейменувати внутрішньоміські об'єкти згідно зі своїми ідеологійними засадами. Особливо багато чужих для українського духу назв вулиць, провулків, площ у різних містах, містечках і селищах України з'явилося в добу СРСР, що тривала майже 70 років. Якраз у цей період у міському просторі Києва постали урбаноніми *Волгоградська, Московська, Смоленська*, чимало вулиць було найменовано або перейменовано на честь осіб, які не мали жодного стосунку до столичного міста й України загалом (Мужилко, 2012, с. 7). Сьогодні, в умовах незалежної Української держави, і влада, й активна громадськість, спираючись на висновки експертів і дотримуючись курсу на декомунізацію суспільства й деколонізацію його топонімного простору, активно очищають його від таких назв, повертаючи, з одного боку, місцеві історичні урбаноніми, а з іншого, — надаючи нові назви, що пов'язані з українською історією, наукою, культурою, мистецтвом або ж на честь українських героїв, що віддали своє життя за волю нашої держави. Водночас, підтримуючи цей процес, важливо пам'ятати, що найменування вулиць, провулків, майданів, скверів — це ще й важливе питання культури мови. Тому внормування місцевого урбанонімікону потребує об'єднаних зусиль і влади, і громадських активістів, і краєзнавців, і, звичайно, лінгвістів.

Отже, на функціонуванні власних назв, насамперед антропонімів і топонімів та їхніх похідних, у різних сферах життя сучасного українського суспільства позначаються як внутрішньо-, так і позамовні чинники, які мають сприяти стабільності українського онімного простору, що виявляється в його відповідності засадам українського онімотворення, національному духу українського народу і, звісно, нормам чинного українського правопису. Такий підхід, побудований на співпраці відповідальних чиновників, національно свідомої громадськости, істориків, краєзнавців та лінгвістів, убезпечить український онімний простір від «різних негативних процесів, радикальних перетворень і стимулюватиме його розвиток відповідно до внутрішніх закономірностей еволюції онімної системи згідно з нормами сучасної української мови» (Вербич, 2014, с. 23).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АЮЗР — *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе* (ч. I—VIII). (1859—1914). Киев.

ССУМ — Гумецька Л.Л., Керницький І.М. (ред.). (1977—1978). *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.* (т. I—II). Київ: Наукова думка.

СУМ XVI—XVII — Гринчишин Д., Чікало М., Войтів Г. (ред.). (1994—2022). *Словник української мови XVI — першої половини XVII століть* (вип. 1—18—). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

УП — *Український правопис.* (2019). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Бабкіна В.Л., Полегайлов О.Г., Сергійчук Г.С. та ін. (упор.). (2003). *Історія Теофіпольщини. Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ* (т. 1: *Давні акти*). Хмельницький.

Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. (упоряд.). (2012). *Словник української ономастичної термінології.* Харків: Ранок-НТ.

Вербич С.О. (2014). Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники. *Мовознавство, 2*, 15—23.

Вербич С.О. (2019). Сучасні ойконіми України з російськомовною структурою: нормативний аспект. *Записки з українського мовознавства, 1* (26), 125—134.

Гнатюк В. (1898). Das Volksleben der Ruthenen. Von Professor Alexander Barwińskij (Aus dem Werke "Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Galizien"), 4o, с. 376—440. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка* (т. XXVI, кн. VI, с. 43—45). Львів.

Горпинич В.О. (2003). *Слов'янська ад'єктонімія і катойконімія.* Дніпропетровськ: Пороги.

Горпинич В.О. (2012). Проблеми нормування відтопонімних прикметників. *Нариси з пропріальної та апелятивної словотвірної дериватології. Серія: Ономастика та апелятиви, 37*, 109—127. Дніпропетровськ.

Добош О. (2020). Зміна закарпатських населених пунктів із компактним проживанням угорців: спроба та результати відновлення історичних угорських найменувань у 1989—2000 роках. *Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення* (с. 319—337). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'кевича НАН України.

Єфименко І.В. (2023). Деякі зауваги до передавання власних назв в «Українському правописі» 2019 року. *Українська мова, 3*, 68—83. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.068

Загнітко А., Кудрейко І. (2012). Національно-культурні пласти урбанонімно-ландшафтного простору: найменування вулиці. *Лінгвістичні студії, 24*, 138—142. Донецьк.

Карпенко Ю.О. (1963). Слов'яно-романські взаємини у буковинській топоніміці. *Славістичний збірник* (с. 158—170). Київ: Вид-во АН УРСР.

Керста Р.И. (1975). Некоторые вопросы украинской исторической антропонимии. *Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР, 5*, 94—96. Львов.

Кордуба М. (2023). *Територія і населення України. Географічний і статистичний огляд = Le territoire et la population de l'Ukraine. Contribution géographique et statistique* (пер. з франц. Н. Наумової). Київ — Кам'янець-Подільський: Рута.

Крикун М., Піддубняк О. (упоряд.). (2008). *Документи Брацлавського воєводства 1566—1606 років.* Львів: Наукове товариство імені Шевченка.

Левицкий В. (изд.). (1912). *Матеріалы по исторіи Почаевской лавры* (т. 1). Почаевъ.

Литвинчук Л.В. (2007). Відтопонімні прізвищеві назви Житомирщини XVI—XVII століть. *Студії з ономастики та етимології. 2007* (с. 179—187). Київ.

Лучик В.В. (2002). Політика і практика називання: 10.1. Стосунок до називання національних груп і меншин. *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia* (t. 1, s. 276—277). Warszawa — Kraków.

Мужилко О. (упор.). (2012). *Вулиці Києва: історичні та нові назви* (вип. 3: 1990—2010 роки). Київ: Бужани.

Пахомова С. (2018). Чи притаманне ім'я по батькові українцям? *Екзиль, 6*, 19—22.

Пахомова С. (2019). *Онімійна номінація в діахронії.* Пряшів.

Редьква Я., Лопуляк Л. (2007). Сліди слов'яно-романської взаємодії в ойконімії Буковини. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Слов'янська філологія, 354—355*, 62—66. Чернівці.

Редько Ю.К. (1968). *Довідник українських прізвищ.* Київ: Радянська школа.

Славець О.(о.). (2021). *З історії Студеного — села у лоні Греко-Католицької Церкви.* Ужгород: РІК-У.

Фаріон І. (2021). Соціальні передумови динаміки функціювання прізвищевих моделей *-ич, -ович (-евич) / -енко*: діахронічний аспект. На пошану Кирила Йосиповича Галаса (до 100-річчя з дня народження). *Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Філологія, 1* (45), 456—462.

Чорний О., Мандзяк О. (2014). *Не загубились села у віках: дослідження, знахідки, відкриття.* Чернівці: Друк Арт.

Чучка П.П. (1964). Словотвір відтопонімних прикметників Закарпаття. *Тези доп. та повід. XVIII наук. конф. Ужгородського держ. ун-ту. Серія мовознавча* (Ужгород, травень 1964 р.) (с. 39—44).

Шульган О.В. (2017). *Ойконімія України XX століття (еко- та соціолінгвістичні аспекти)* [дис. ... канд. філол. наук]. Тернопіль.

Шульгач В.П. (2001). *Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник* (с. 166—180). Київ: Кий.

Ящук Л.В. (упор.). (2018). *Кременецька земська книга 1578 року.* Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник.

Kowalik-Kaleta Z. (2007). *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII—XV wiek).* T. I. Warszawa.

Статтю отримано 14.04.2025

REFERENCES

Babkina, V.L., Polehailov, O.H., & Serhiichuk, H.S. et al. (Eds.). (2003). *History of Teofipol Region. Historical essay and collection of documents of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (Vol. 1: Ancient Acts).* Khmelnytskyi (in Ukrainian).

Buchko, D.H., & Tkachova, N.V. (Ed.). (2012). *Dictionary of Ukrainian onomastic terminology.* Kharkiv: Ranok-NT (in Ukrainian).

Chornyi, O., & Mandziak, O. (2014). *Villages not lost over the centuries: research, finds, discoveries.* Chernivtsi: Druk Art (in Ukrainian).

Chuchka, P.P. (1964). Word formation from toponymic adjectives of Transcarpathia. *Theses and reports of the XVIII scientific conference of Uzhgorod State University. Linguistic series* (Uzhgorod, May 1964) (pp. 39—44). Uzhhorod (in Ukrainian).

Dobosh, O. (2020). Change of Transcarpathian settlements with compact Hungarian residence: an attempt and results of the restoration of historical Hungarian names in 1989—2000. *Hungarian-Ukrainian borderland: ethnopolitical, linguistic and religious criteria of self-identification of the population* (pp. 319—337). Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Farion, I. (2021). Social prerequisites for the dynamics of the functioning of surname models *-ич, -ович* (*-евич*) / *-енко*: a diachronic aspect. In honor of Kyrylo Iosypovych Galas (to the 100th anniversary of his birth). *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology, 1* (45), 456—462 (in Ukrainian).

Hnatiuk, V. (1898). Das Volksleben der Ruthenen. Von Professor Alexander Barwińskij (Aus dem Werke "Die цsterreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Gali-

zien"), 4o, pp. 376—440. *Notes of the Shevchenko Scientific Society* (Vol. XXVI, book VI, pp. 43—45). Lviv (in Germany).

Horpynych, V.O. (2003). *Slavic adjectonymy and katoikonymy*. Dnipropetrovsk: Porohy (in Ukrainian).

Horpynych, V.O. (2012). Problems of normalizing toponymic adjectives. *Gorpynych V.O. Essays on the proper and appellative word-formation derivation. Series: Onomastics and Appellatives, 37*, 109—127. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Karpenko, Yu.O. (1963). Slavic-Romance relations in Bukovina toponymy. *Slavic collection* (pp. 158—170). Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).

Kersta, R.I. (1975). Some questions of Ukrainian historical anthroponyms. *Reports and communications of the Lviv department of the Geographical Society of the Ukrainian SSR, 5*, 94—97. Lviv (in Russian).

Korduba, M. (2023). *Territory and population of Ukraine. Geographical and statistical overview = Le territoire et la population de l'Ukraine. Contribution géographique et statistique* (translated from French by N. Naumova). Kyiv — Kamianets-Podilskyi: Ruta (in Ukrainian).

Kowalik-Kaleta, Z. (2007). *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII—XV wiek)*. T. I. Warszawa (in Polish).

Krykun, M., & Piddubniak, O. (Ed.). (2008). *Documents of the Bratslav Voivodeship 1566—1606*. Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka (in Ukrainian).

Levytskyi, V. (Ed.). (1912). *Materials on the history of the Pochaev Lavra* (Vol. 1). Pochaev (in Russian).

Luchyk, V.V. (2002). Naming Policy and Practice: 10.1. Attitudes towards the naming of national groups and minorities. *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia* (t. 1, s. 267—277). Warszawa — Kraków (in Ukrainian).

Lytvynchuk, L.V. (2007). Toponymic surnames of the Zhytomyr region of the 16th—17th centuries. *Studies in onomastics and etymology. 2007* (pp. 179—187). Kyiv (in Ukrainian).

Muzhylko, O. (Ed.). (2012). *Streets of Kyiv: Historical and New Names* (Iss. 3: 1990—2010). Kyiv: Buzhany (in Ukrainian).

Pakhomova, S. (2018). Is a patronymic unique to Ukrainians? *Exile, 6*, 19—22 (in Ukrainian).

Pakhomova, S. (2019). *Onymous nomination in diachrony*. Priashiv (in Ukrainian).

Redko, Yu.K. (1968). *Directory of Ukrainian surnames*. Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Redkva, Ya., & Lopuliak, L. (2007). Traces of Slavic-Romance interaction in the oikonomy of Bukovina. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Slavic Philology, 354—355*, 62—66. Chernivtsi (in Ukrainian).

Shulhach, V.P. (2001). *Oikonymy of Volhynia: Etymological Dictionary-Reference* (pp. 166—180). Kyiv: Kyi (in Ukrainian).

Shulhan, O.V. (2017). *Oikonymy of Ukraine in the 20th century (eco- and sociolinguistic aspects)* [Diss. ... Candidate of Philological Sciences]. Ternopil (in Ukrainian).

Slavets, O.(o.) (2021). *From the history of Studeny — a village within the fold of the Greek Catholic Church*. Uzhhorod: RIK-U (in Ukrainian).

Verbych, S.O. (2014). Transformation of the Ukrainian onymous space: intra- and extralinguistic factors. *Movoznavstvo, 2*, 15—23 (in Ukrainian).

Verbych, S.O. (2019). Modern Ukrainian oikonyms with a Russian-language structure: a normative aspect. *Notes on Ukrainian Linguistics, 1* (26), 125—134 (in Ukrainian).

Yashchuk, L.V. (Ed.). (2018). *Kremenets Zemstvo book of 1578*. Kremenets: Kremenetsko-Pochaivskyi derzh. ist.-arkhit. zapovidnyk (in Ukrainian).

Yefymenko, I.V. (2023). Some remarks on the transfer of proper names in "Ukrainian spelling" of 2019. *Ukrainian language, 3*, 68—83. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.03.068 (in Ukrainian).

Zahnitko, A. (Ed.), & Kudreiko, I. (2012). National and cultural layers of urban-landscape space: street names. *Linguistic studies, 24*, 138—142. Donetsk (in Ukrainian).

Received 14.04.2025

Sviatoslav Verbych, Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4671-1898

ONYMICAL SPACE OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE: INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS OF STABLE FUNCTIONING

The article describes intra- and extra-linguistic factors that influence the stability of the onymic space of the Ukrainian language. Intra-linguistic factors are the creation of a certain proper name according to its inherent derivational model; the correspondence of a particular onymic to the formed linguistic norm. Extra-linguistic factors are the level of linguistic, spiritual and political culture of society and its national consciousness. This influence is most pronounced on two classes of onymic vocabulary — anthroponyms and toponyms, as well as on toponymic derivatives — the names of the inhabitants of the corresponding settlement (katoikonyms) and derived adjectives (adjectonyms). It is specially noted of the three-component anthroponymic formula (first name, patronymic, surname) in modern Ukrainian official speech; the elimination of variation in the declension of Ukrainian surnames of the masculine gender with the possessive suffix **-ів**. It is shown that main means of creating katoikonyms in the Ukrainian language are the suffixes **-ц-і** (plural), **-ець**, **-к-а** (singular). Possible functioning of parallel catoikonymic forms with suffixes **-ц-і** (**-ець**, **-к-а**) й **-ан-и** / **-ян-и** (**-ан-ин**, **-ан-к-а** / **-ян-ин**, **-ян-к-а**). The paper deals with problem of establishing derivational models of adjectonyms and their normalization. The author considers that it is necessary to carefully study the historical patterns of the creation and use of adjectonyms in the Ukrainian language, as well as to take into account local traditions. The destructive impact on the Ukrainian oikonymic space of numerous unmotivated ideological renamings of the Soviet era and artificial formations with a Russian-language structure is analyzed. The author shows that it is necessary to cleanse the Ukrainian oikonomika and urbanonymika of such names.

Keywords: *adjectonyms, anthroponyms, katoikonyms, oikonyms, onymous space, urbanonyms, artificial names (renaming).*

УДК 811.161.2'373.2(049.32)

Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1921-9021

СВОЄ І ЧУЖЕ В УКРАЇНСЬКОМОВНОМУ ОНІМНОМУ ПРОСТОРІ

Актуальність і суспільна вага проблем та завдань мовознавців-ономастів, яким Святослав Олексійович Вербич присвятив свою доповідь [1], не викликають жодних сумнівів. Мовне «обличчя» держави невіддільне від її культури, історії, національної свідомості й пам'яті її громадян. Сьогодні це ще й потужний чинник гуртування українського суспільства, української політичної нації довкола ідеї оборони свободи й незалежності Української держави, її суверенітету і територіальної цілісності.

С.О. Вербич не уникає гостроти та складності проблеми забезпечення стабільного функціонування онімного простору сучасної української мови, у якій він цілком слушно виділив два засадничих складники: збереження та відновлення самобутності цього простору, що передбачають унормування назв згідно з нормами сучасної української мови, зокрема ойконімів, урбанонімів, а також катойконімів та ад'єктонімів. Усебічності висвітлення порушених проблем сприяє, на мою думку, вирізнення в процесах онімотворення (послуговуюся вдалими термінами з тексту доповіді) як внутрішньо-, так і позамовних чинників, з-поміж них вплив суспільно-політичних подій, ідеології певної держави та певного часу на окремих українських землях, загальнонаціональної і місцевої традиції творення і вживання певних назв.

[1] Відгук про доповідь С.О. Вербича «Онімний простір сучасної української мови: внутрішньо- та позамовні чинники стабільного функціонування».

Цитування: Карпіловська Є.А. (2025). Своє і чуже в українськомовному онімному просторі. *Українська мова, 2* (94), 106—109.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

Беззаперечно поділяю тезу автора доповіді про те, що лише на підставі уважного та вдумливого вивчення таких чинників та відповідно до чинних мовних норм, словотвірних, лексичних, граматичних, правописних, удасться оптимально впорядкувати функціонування паралельних варіантів назв, усунути з українського онімікону покручі й відновити його україномовну автентику, природну типологію антропонімо- й топонімотворення.

Звісно ж, доповідь на таку актуальну й важливу тему не могла не викликати в мене запитань і власних міркувань із приводу викладеного. Вони стосуються як загальнотеоретичних і загальнометодологічних засад аналізу онімного простору сучасної української мови, так і міри та способу врахування окреслених поза- і внутрішньомовних чинників стабільності функціонування певних груп онімів. Почну із проблем загальнотеоретичних і загальнометодологічних.

1. С.О. Вербич послуговується термінами *онімний простір сучасної української мови, сучасний український онімний простір, сучасний україномовний простір*, наголошуючи на розмаїтті назв за походженням, шляхами їх уходження до української мови. Окрему увагу він приділив назвам, пов'язаним із російською мовою, ідеологією Російської імперії та радянського тоталітарного режиму, потреби усунути такі назви з українського онімного простору. Однак беззаперечна необхідність усунення цієї групи назв, оскільки вони не лише увіковічнюють сумнозвісні сторінки української історії, а й суперечать чинним мовним нормам і моделям українського словотворення, не розв'язує питання про потребу збереження або й повернення інших чужомовних назв як знаків історичної та культурної пам'яті українців, наприклад, тюркських за походженням (*Бахмут* замість *Артемівськ, Сартана* замість *Приморське* у Донецькій області та інші). Отже, постає запитання, якою мірою і в який спосіб, на думку автора, український онімний простір має стати україномовним і які позамовні чинники повинні цьому сприяти? Як гармонізувати український і україномовний онімні простори? Для деяких назв перейменування не завершено, як-от для міста *Дніпра* і *Дніпропетровської* області. Верховна Рада України так досі й не ухвалила: буде ця область надалі *Дніпровською* чи *Січеславською* попри законопроєкт, унесений на її обговорення ще 2019 року. Так само нерозв'язаним досі є питання і з *Кіровоградською* областю та містом *Кропивницьким*.

2. Ці мої запитання та міркування пов'язані й з урбанонімами, зокрема з перейменуванням вулиць, спрямованим не лише на формування нової національної пам'яті українців, насамперед пам'яті про героїв нинішньої повномасштабної війни Росії проти України, захисників України, а й зі збереженням історичної пам'яті нації. Як киянка не можу не висловити подиву з приводу деяких перейменувань вулиць мого міста і щодо неповернення назв вулиць, важливих для історії становлення нинішнього мовного «обличчя» Києва. Лише два приклади. Від 1869 р. до 1919 р. одна із центральних вулиць Києва — нинішня вулиця *Богдана Хмельницького* — мала назву *Фундукліївська* на честь цивільного губернатора Києва Івана Івановича Фундуклія. Грек за походженням, Іван Фундуклій устиг за 13 років свого губернаторства (1839—

1852) чимало зробити для Києва, його історії, культури й освіти. Вдячні кияни й ушанували свого губернатора, який полишив по собі добру пам'ять не лише своїми справами для благоустрою й культури міста, а й тим, що на відміну від інших царських чиновників ніколи не брав хабарів, давши його ім'я вулиці, що до того мала назву *Кадетська.* Від 1919 року до 1993 року вулиця мала ім'я *Леніна.* Проте в 1993 році їй не повернули ім'я Івана Фундуклія, а дали ім'я Богдана Хмельницького. Утім, чи не зіграло тут свою негативну роль те, що Фундуклій був чиновником царської Росії, а не те, що він зробив для розвитку Києва? Якщо так, то позитивна роль в історії України Богдана Хмельницького, особливо наслідки його рішення про приєднання України до Росії, спричиняє сьогодні ще більші сумніви.

Другий приклад — перейменування вулиці *Пітерської* в Солом'янському районі Києва на вулицю *Лондонську.* Звичайно, можна дискутувати, чи були кращими попередні її назви *Нова* й *П'ятихатська*, але й Лондон до її історії не має жодного стосунку і нова назва нічого не каже серцю й пам'яті місцевих мешканців. Отже, мотивація перейменувань має бути закоріненою в історії конкретного об'єкта називання, багатоаспектною та шанобливою до історії міста, культурної пам'яті його жителів, до їхнього національного самочуття. Навряд чи кияни сьогодні зрозуміли б намагання перейменувати вулиці *Володимирську, Рогнідинську* чи *Ігорівську* лише на тій підставі, що їх названо іменами князів-гнобителів простого народу.

3. Не менш важливими є і внутрішньомовні чинники стабільності функціонування онімного простору української мови. Святослав Олексійович засадничими слушно вважає чинні норми українського словотворення, а також норми фонетики й правопису в оформленні назв. Його увагу цілком закономірно привернули варіанти катойконімів — словотвірні синоніми на зразок *полтавці — полтавчани, тернопільці — тернополяни*, а також ад'єктонімів на взір *корсунський — корсунецький.* Щодо впливу внутрішньомовних чинників, підкреслю, на моє переконання, два важливі моменти, які досліднику-мовознавцеві варто брати до уваги під час аналізу варіантів — словотвірних синонімів і прийняття рішення про надання переваги якомусь із них. Це, по-перше, їхня відповідність/невідповідність чинним правилам дериваційної граматики української мови й мовним нормам загалом (пор. *черкасці — черкащани* і лише *лучани, вінничани*) і, по-друге, намагання мовців під час творення відонімних дериватів зберегти форму твірного оніма, особливо тоді, коли він походить від апелятива. Тенденція, виявлена у творенні ад'єктонімів, відмінних від загальних назв, на взір *щастинський* від *Щастя*, назви міста в Луганській області, нині майже знищеного російськими окупантами, а не *щасливий* чи етнонімів *грекиня, китаянка* на відміну від апелятивів *гречка, китайка.*

Подам лише пари дискусійних ад'єктонімів *ровенський — рівненський* та катойконімів *ровенці — рівненці.* Зауважу, що прикметника *ровенський* не зафіксовано у «Словнику української мови» в 11 томах. Він наявний у реєстрах словника-довідника І.Т. Яценка «Морфемний аналіз» (1980—1981) та «Словника-довідника з правопису та слововживання» С.І. Головащука (1989).

В офіційних назвах натрапляємо на прикметника *рівненський*, пор.: *Рівненська область (Рівненщина), Рівненська обласна державна адміністрація* тощо. Твірну основу **рівн-** прикметника-апелятива *рівний* зберігають і деривати *рівняти, рівненький, рівність.* Чи не свідчить це про те, що онімній системі властиві свої дериваційні правила, які зокрема стримують фонетичні чергування в основі твірної назви, хоча в українськомовному онімному просторі збереглися назви із ще живим чергуванням **і/о** в цій основі на зразок міста *Ровеньки* й річки *Ровенька* в Луганській області? Уважаю, варіанти *рівненський, рівненці* в нинішніх воєнних обставинах доводять і прагнення мовців дистанціюватися від варіантів, подібних за звучанням до російських слів *ровенский, ровенцы.*

Доповідь Святослава Олексійовича Вербича окреслює важливе коло проблем, над розв'язанням яких сьогодні працюють українські ономасти, прагнучи не лише зберегти онімний простір України, а й повернути йому самобутність, упорядкувати його згідно з нормами сучасної української мови. Успішне виконання цих завдань має не лише важливе державницьке, культурне значення, а й потужну практичну вагу, оскільки закладає надійну основу для укладання нових загальномовних і спеціальних словників, граматик, порадників із культури української мови, для вдосконалення українського правопису, сприяє употужненню мовного складника української національної ідентичності.

Відгук отримано 06.05.2025

Yevgeniya Karpilovska, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Head in the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: karpilovska@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1921-9021

OWN AND ALIEN IN THE
UKRAINIAN-LANGUAGE ONYM SPACE

УДК 811.161.2'373.2(049.32)

І.В. ЄФИМЕНКО, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: i.yefumenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4263-1324

ОНІМНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА КОДИФІКАЦІЇ

Доповідь [1] Святослава Олексійовича Вербича присвячено важливим аспектам функціонування онімного простору сучасної української мови.

Як відомо, кожна онімна система існує у своєрідному просторі, утвореному сукупністю власних назв, які «використовує певний народ у певний час на певній території» [2]. Кордони ж онімного простору для будь-якої країни та її народу визначають за типами номінованих об'єктів, що входять до нього, тобто за денотатами власних назв. Склад і характер цих денотатів нестабільний: він змінюється від епохи до епохи й від народу до народу внаслідок уведення (або виведення з нього) позначень не лише окремих денотатів власних назв, але й цілих категорій номінованих об'єктів [3].

Звичайно, не становить винятку й онімний простір сучасної української мови, цілісність і стабільність якого підтримується як лінгвально, так і екстралінгвально — культурно-історичними реаліями.

У цьому контексті зазначена доповідь Святослава Олексійовича Вербича, безсумнівно, актуальна, оскільки в ній з'ясовано вплив внутрішньо- та поза-

[1] Відгук про доповідь С.О. Вербича «Онімний простір сучасної української мови: внутрішньо- та позамовні чинники стабільного функціонування».

[2] Суперанская А.В. (2003). Ономастическое пространство. *Наукові записки Тернопільського державного університету. Серія: Мовознавство* (вип. 1, с. 51). Тернопіль.

[3] Там само (с. 46).

Цитування: Єфименко І.В. (2025). Онімна лексика української мови: проблеми функціонування та кодифікації. *Українська мова, 2* (94), 110—117.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

мовних факторів на окремі елементи цілісної української онімної системи — антропоніми, ойконіми, урбаноніми, катойконіми, а також ад'єктоніми (які не належать до власних назв, однак безпосередньо з ними пов'язані), що є важливим складником українського онімного простору початку XXI ст.

Цілком підтримуємо позицію Святослава Олексійовича щодо проблеми внормування катойконімів та ад'єктонімів, адже більшість ад'єктонімів сформувалася ще у староукраїнській мові XIV—XVII ст. і добре представлена в історичних джерелах. Проте нині в адміністративній практиці цими формами здебільшого нехтують, а в офіційному вжитку дуже часто спостерігаємо т. зв. словесні покручі, коли практикують неправильні з лінгвістичного погляду форми похідних прикметників, нав'язані адміністративними методами[4].

Утворюючи відтопонімні прикметники і назви жителів, потрібно застосовувати лінгвальні критерії з обов'язковою апеляцією до їхніх історичних форм. Саме на таких засадах, як уважає В.П. Шульгач, у перспективі можна створити нормативний словник українських ад'єктонімів[5], а також (додамо від себе. — *І.Є.*) катойконімів.

Зупинимося ще на кількох, на нашу думку, важливих моментах, щодо цього питання. Окрім історично зумовлених форм ад'єктонімів, варто було б звернути увагу й на випадки, коли від назви населеного пункту доволі складно (або взагалі неможливо) утворити відтопонімний прикметник, а лише описову конструкцію. Ідеться, насамперед, про ойконіми не відзначені архаїкою (виникли у 20—70-х рр. XX ст.), які спостерігаємо на т. зв. територіях пізнього заселення на зразок *Агробаза, Бунге, Дніпроенергія, Культура, Металіст, Надія* тощо (Донецька обл.).

Певні розбіжності засвідчені також у рекомендаціях щодо творення ад'єктонімів і катойконімів (а відповідно їх правопис разом або з дефісом) від складених ойконімів, що становлять онімізоване словосполучення на зразок *Давидів Брід, Олійникова Слобода* тощо.

Відповідаючи на лист-запит щодо творення та правопису ад'єктонімів і катойконімів, ми зіткнулися із ситуацією, коли від назви одного населеного пункту у фахових довідкових джерелах пропонують різні форми написання ад'єктоніма або ад'єктонім рекомендують писати з дефісом, а катойконім — разом, напр.: ад'єктонім — *часовоярський*[6] та *часово-ярський*[7], катойконім — *часовоярець*[8].

Ще одна важлива й актуальна в останні десятиліття проблема, яку порушив Святослав Олексійович у доповіді, пов'язана з іншим онімним кла-

---

[4] Шульгач В. (2015). Творення прикметників від назв поселень на *-ичі* (на матеріалі ойконімів Волинської області). І. Кононенко, І. Митник, С. Романюк (ред.). *Тенденції розвитку української лексики та граматики* (ч. II, с. 279). Варшава — Івано-Франківськ.

[5] Там само (с. 286).

[6] Горпинич В.О. (1999). *Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України* (т. II, с. 337). Кіровоград: Б. в.

[7] *Український правопис.* (2019). (с. 195—196). Київ: Наукова думка; Горпинич В.О. (2001). *Словник географічних назв України* (с. 479). Київ: Довіра.

[8] Горпинич В.О. (1999). Там само.

сом — антропонімами, й зокрема таким його розрядом, як *ім'я по батькові*, що виконує важливу ідентифікаційну та етикетну функцію. Ідеться про використання або невикористання в офіційній сфері трикомпонентної антропонімної формули — *ім'я, ім'я по батькові, прізвище*. Доповідач обстоює та обґрунтовує питомість і органічність імені по батькові в найменуванні українців (спираючись на матеріли писемних джерел, у яких трилексемні антропонімні формули засвідчено від XI ст.), а відповідно обов'язковість імені по батькові в офіційній антропонімній формулі українців.

Наголосимо, що це послідовна позиція групи ономастики Інституту української мови НАН України, яку співробітники постійно намагаються донести до широкої громадськості у своїх наукових публікаціях, експертних висновках та інтерв'ю засобам масової інформації.

Уважаємо, що в цьому питанні не варто орієнтуватися на антропонімійну моду та зарубіжні антропонімійні звичаї. Натомість уживання трикомпонентної формули в офіційно-діловому стилі української мови потрібно «узаконити» в «Українському правописі», з огляду на її протосхіднослов'янське коріння та безперервну традицію вживання в українців [9].

Значну увагу в доповіді приділено ще одному онімному класу — топонімам, а саме двом його різновидам — ойконімам і урбанонімам.

Відомо, що для топонімного простору характерні динамізм та відкритість як наслідок взаємозв'язку історико-географічного, соціально-політичного та лінгвістичного середовищ. Саме тому топоніми (особливо ойконіми та урбаноніми) найбільш залежні від різних позамовних чинників, які впливають на їх стабільне або нестабільне функціонування.

Сучасна топонімічна політика в Україні спрямована насамперед на декомунізацію та деколонізацію (зокрема дерусифікацію) українського топонімного простору через перейменування географічних об'єктів, що на практиці реалізують двома способами: 1) поверненням історичних назв та 2) наданням нових назв.

Нагадаємо, що в історичній ретроспективі в українському ойконіміконі спостерігаємо два види перейменувань населених пунктів: природні та адміністративні. Природні перейменування, наприклад, були типовим явищем на територіях т. зв. пізнього заселення, коли власницькі (або поміщицькі) поселення змінювали по кілька разів назви (зазвичай відантропонімні) після зміни власника. Адміністративні перейменування — результат «...вольового втручання суспільних інституцій у процес топонімної номінації» [10].

Такі перейменування відомі ще із середини XIX ст., коли було замінено практично всю тюркську та німецьку ойконімію на півдні сучасної України: першу — після від'їзду ногайців із херсонських степів до Туреччини, а другу — після початку Першої світової війни.

---

[9] Детальніше див.: Пахомова С.М. (2012). *Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах* (с. 200). Ужгород: Вид-во Олександра Гаркуші.

[10] Лучик В. (2009). Принципи й критерії номінації та відновлення історичних назв у топонімії України. *Українська мова, 4*, 28.

За радянського ж періоду розрізнювальна та адресна функція топонімів фактично були забуті. Онімний простір замінювали на політичний, завдаючи шкоди географічним реаліям і уявленням, унаслідок чого топоніми переставали бути орієнтирами, а ставали засобом ідеологійної пропаганди [11].

Пам'ятаючи, що топонімічна політика не може здійснюватися поза правничим полем, установленим державою, важливо визначити засади (або критерії), на основі яких проводити найменування та перейменування географічних об'єктів. Свого часу В.В. Лучик запропонував керуватися такими критеріями: природничі, суспільно-політичні, історичні, культурні, етико-естетичні і лінгвістичні [12].

Для нас найважливіші з-поміж названих критеріїв два — історичні та лінгвістичні. Історичні критерії передбачають насамперед об'єктивність, тобто неупереджене ставлення до різних топонімів, у яких природно відображені реальні властивості денотата і пов'язані з ним явища, що були актуальними на час виникнення об'єкта та на час появи його першої назви [13]. А лінгвістичні критерії передбачають утворення топонімів, які б відповідали закономірностям фонетичної та лексико-граматичної системи української мови, основні з яких — це етимологія, грамотність і оригінальність [14].

Погоджуємося з думкою В.В. Лучика, що запропоновані критерії надання нових назв і повернення історичних назв в ідеалі повинні були би пройти обов'язкову фахову експертизу [15].

У доповіді Святослав Олексійович справедливо зауважив, що чимало назв населених пунктів, які донедавна функціонували в системі топонімів України, були продуктом штучної вторинної номінації, в основі якої лежать переважно ідейно-політичні або інші суб'єктивні мотиви. Звичайно, потрібно й надалі очищувати топонімний, насамперед ойконімний і урбанонімний, простір української мови від назв, спричинених невиправданими та неаргументованими перейменуваннями.

Водночас є небезпека штучні перейменування радянських часів замінити на подібні сучасні новотвори. Унаслідок перейменувань населених пунктів 2016—2024 рр. на ойконімній карті України з'явилося багато однотипних назв відапелятивного походження. Наприклад, на території Херсонської та Миколаївської областей [16] помітно збільшилася кількість омонімійних назв, пор.:

7 *Степових* (Микол. обл.), з яких 5 з'явилося після перейменувань 2016 р.;

6 *Калинівок* (Микол. обл.), з яких 2 — після 2016 р.;

---

[11] Суперанская А.В. Зазнач. праця (с. 48).

[12] Лучик В. Зазнач. праця (с. 30—32).

[13] Там само (с. 31).

[14] Там само (с. 32).

[15] Там само.

[16] Усі наведені нижче приклади населених пунктів вибрані з рукописів укладених нами історико-етимологічних словників назв поселень Херсонської та Миколаївської областей (у межах багаторічного масштабного проєкту групи ономастики Інституту української мови НАН України).

5 *Благодатних* (Херсон. обл.), з яких 3 — після 2016 р.;

5 *Таврійських* (Херсон. обл.), з яких 4 — після 2016 р.;

4 *Зелених Гаїв* (Херсон. обл.), з яких 1 — після 2016 р.;

4 *Мирних* (Микол. обл.), з яких 1 — після перейменування 2016 р., а 2 — після 2024 р.

Хоч такі назви й відповідають традиціям та принципам номінації населених пунктів та утворені за типовими дериваційними моделями без порушення правописних норм, проте вони не сприяють створенню оригінального образу населеного пункту та ускладнюють ідентифікацію його жителів.

Підтримуючи потребу перейменування тих населених пунктів, назви яких суперечать нормам українського правопису, маємо певні застереження щодо деяких аспектів цього процесу.

Наведемо приклад, на нашу думку, лінгвістично необґрунтованої заміни ойконіма, який міг бути сприйнятий як ідеонім російського походження.

Село *Краснопіль* (Микол. обл.) у 2024 р. перейменовано на *Чайківка* (у 1968 р. до поселення приєднано с. *Велику Чайківку*, від усіченої назви якого, імовірно, утворили сучасний ойконім). Зауважимо, що ойконім *Краснопіль* — історичний, його зафіксовано в писемних джерелах від 1795 р. як «дер. *Краснополь* шляхтича Ивана Варфоломеева сына *Коленды*» та утворено від лексикалізованого словосполучення *Красне поле*, граматично дооформленого за моделлю на *-ьj-*. Перший компонент онімізованого словосполучення мотивований укр. *кра́сний* зі значенням ‘прекрасний, чудовий’ [17], ‘прекрасний, красивий, гарний’ [18], а не рос. *красный* на означення червоного кольору або (перен.) революційної діяльності.

Спостерігаючи за деякими перейменуваннями населених пунктів, також постає запитання: чи можна вважати лінгвістично обґрунтованою заміну ойконімів, в основі яких простежуємо нині рідковживані або архаїчні українські лексеми? Наприклад, населений пункт *Приют* (Микол. обл.) у 2024 р. перейменовано на *Мальовниче*. За історичними даними, поселення було засноване у 30-х рр. XIX ст. для запобігання нещасних випадків під час хуртовин, коли вздовж деяких доріг, у переважно віддалених від заселення округах, облаштовували особливі будинки, названі *приютами* [19]. Слово *приют* засвідчене в українських словниках зі значенням ‘притулок’ [20], ‘пристанище’ [21]. Власне, на час появи населеного пункту це слово виконувало роль терміна на позначення одного з типів тодішніх поселень на територіях т. зв. пізнього заселення ‘те саме, що й хутір у степу’, а під час існування військових поселень також означало й ‘дім, збудований

[15] І.К. Білодід (ред.). (1970—1980). *Словник української мови в 11 т.* (т. IV, с. 327). Київ: Наукова думка.

[18] Грінченко Б.Д. (1958—1959). *Словарь української мови* (т. 2, с. 300). Київ: Вид-во АН УРСР.

[19] Лобода В.В. (1976). *Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя* (с. 188). Київ: Вища школа.

[20] Мельничук О.С. (ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови* (т. 4, с. 586). Київ: Наукова думка.

[21] Желеховський Є., Недільський С. (1896). *Малорусько-німецький словар* (т. II, с. 765). Львів: З друкарні товариства ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.

на половинній відстані між військовими селами, призначений для відпочинку проїжджих' [22].

На нашу думку, бажано було б уникати практики т. зв. адміністративних перейменувань, які проводять іноді всупереч історичній логіці, породжуючи в такий спосіб певну номінаційну алогічність.

Село *Князе-Григорівка* (Херсон. обл.), наприклад, у 2024 р. перейменовано на *Козацьку Слободу*. За історичними відомостями, *Князе-Григорівка* виникла як поміщицьке поселення, заселене кріпаками. Його назву утворено від титулу та імені *Григорія Потьомкіна*, родич якого був першим власником цього населеного пункту. Очевидно, ойконім потрапив під дію закону про деколонізацію топонімії. Однак алогічність заміни назви полягає в тому, що в основі нового ойконіма *Козацька Слобода* — укр. *слобода́* (етимологічно від *свобода*) зі значенням 'вільне від повинностей поселення' [23], тобто поселення вільних людей, зокрема козаків (про що власне говорить означення *козацький*), які не були закріпаченими, що абсолютно суперечить історії виникнення цього населеного пункту.

Відомо, що це село в минулому, крім основної, також мало кілька паралельних назв — *Каїри, Панські Каїри* та *Північні Каїри*. З огляду на існування на території сучасної Херсонської обл. населених пунктів *Каїри* й *Каїрка* та негативної конотації одного з колишніх ойконімів *Панські Каїри*, можливо, варто було б для назви поселення обрати нейтральний варіант — *Північні Каїри*.

Зазвичай найбільш масові перейменування відбуваються на внутрішньоміському рівні. Урбаноніми одні з найперших піддають ревізії під впливом зовнішніх настанов, зокрема державної мовної або культурної політики [24].

Загалом у сучасній українській урбанонімії, насамперед годонімії, спостерігаємо ті самі процеси, що й в ойконімії: в останні роки деяким вулицям повернуто історичні назви, інші — вкотре зазнали перейменувань.

Однак топонімічна політика щодо внутрішньоміських географічних об'єктів має свої нюанси. Для номінації зазначених об'єктів традиційно провідними в топонімії України, пов'язаними з багатовіковим досвідом, були певні фізико-географічні ознаки.

За спостереженням дослідників, на поч. XX ст. понад 90 % урбанонімів було утворено від географічних термінів, назв рослин, напрямків руху чи виїзду з міста, різних мікротопонімів [25]. Наприклад, джерелами давніх назв вулиць, площ, провулків м. Києва були переважно розташовані на них об'єкти, насамперед церкви (*Введенська* вул., *Софійська* пл.), населені пункти, до яких вони прямували (вул. *Васильківська*, вул. *Житомирська*), основне заняття її поселенців (вул. *Рейтарська*, вул. *Стрілецька*) [26].

---

[22] Объяснение некоторых топографических терминов, встречающихся в настоящем списке *Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года*. (1868). (с. 5). Санкт-Петербург: В типографии Карла Вульфа.

[23] Мельничук О.С. Зазначена праця (т. 5, с. 305).

[24] Голомидова М.В. (2018). Топонимическая политика в сфере номинации внутригородских объектов. *Вопросы ономастики, 3*, 43.

[25] Лучик В. Зазнач. праця (с. 30).

[26] А.В. Кудрицький (ред.). (1995). *Вулиці Києва. Довідник* (с. 3—4). Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

Адміністративне втручання в урбанонімікон почалося від середини XIX ст., а в радянський період адміністративні органи повністю прибрали під свою владу найменування внутрішньоміських географічних об'єктів, а пріоритети почали надавати суспільно-політичним критеріям, точніше ідеологійній доцільності.

Погоджуємося з думкою дослідників, що відновлення «повноважень» природничих критеріїв — найоптимальніший шлях відродження автентичної топонімної системи України (наприклад, її урбанонімного простору), з мінімальним ризиком загострення суспільних стосунків [27].

Водночас потребує вироблення чіткіших критеріїв надання нових меморіальних назв внутрішньоміським об'єктам. Насамперед варто було б увічнювати пам'ять осіб, уславлених саме в конкретному місті, потім у державі і лише інколи — всесвітньо відомих або тих, хто уславився в інших країнах.

У зв'язку зі сказаним постає запитання щодо доцільності в українських урбанонімах увічнювати імена зарубіжних державних і політичних діячів, чиє життя і діяльність не були жодним фактом пов'язані з містом, зокрема із країною загалом, на зразок кількох назв київських вулиць на честь: американського сенатора *Джона Маккейна* в Печерському р-ні Києва (до 2019 р. — *Івана Кудрі*; первісна назва — *Боєнська*, оскільки вулиця розташована на місці міської бойні); 40-го президента США *Рональда Рейгана* в Деснянському р-ні Києва (до 2023 р. — *Теодора Драйзера*); прем'єр-міністра Великобританії *Вінстона Черчилля* у Дніпровському р-ні (до 2023 р. — *Червоноткацька* [28]). Чим такі перейменування відрізняються від, наприклад, назв вул. *Рози Люксембург, Патріса Лумумби* або *Карла Маркса* за радянських часів?

Тему впливу лінгвальних та екстралінгвальних факторів на внутрішньоміський онімний простір можна також доповнити та розширити ще одним онімним розрядом — ергонімами, для яких характерна нестабільність і які швидко реагують на зміни в мові, спричинені позамовними процесами.

Загалом роль ергонімів у трансформації лінгвокультурного простору українських міст упродовж останніх 30 років важко переоцінити. Скажімо, для сучасної української ергонімії характерне досить систематичне порушення правил орфографії (наприклад, поєднання кирилиці та латиниці). Нехтування орфографічними правилами української мови найчастіше спостерігаємо саме в ергонімах, оскільки вони здебільшого називають приватні підприємства, власники яких утворюють незвичну назву, порушуючи різні орфографічні норми насамперед задля реклами або оригінальності.

---

[27] Лучик В. Зазнач. праця (с. 31).

[28] Щодо історії цієї вулиці зауважимо, що вона з'явилася в середині минулого століття і від 1953 р. мала назву *Червоноткацька*, оскільки була розташована поблизу відомого в місті Дарницького шовкового комбінату, на якому ткали шовкові тканини різного призначення (нині не існує). Отже, бачимо цілком логічну номінацію нової вулиці за розташованим поряд промисловим об'єктом. У такому разі, можливо, доцільним було б компромісне рішення: прибрати препозиційну ідеологійну основу *Червоно-*, залишивши другу повноцінну основу *Ткацька*, цілком прийнятну для назви вулиці, ушановуючи водночас пам'ять про історію її виникнення та робітників, що працювали на комбінаті й проживали на цій вулиці або неподалік.

Уважаємо, що як частина лінгвістичного ландшафту міста цей розряд онімів також потребує правописної регуляції.

Насамкінець, схвалюючи доповідь Святослава Олексійовича Вербича, ще раз наголосимо на її актуальності, оскільки стабільне функціонування онімного простору української мови загалом впливає на культурний простір всієї країни.

Окрім того, представлений у доповіді аналіз впливу мовних і позамовних чинників на окремі класи онімів, дав змогу виявити актуальні питання української ономастики поч. XXI ст.

Відгук отримано 05.05.2025

Iryna Yefymenko, Ph.D in Philology, Senior Research
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: i.yefumenko@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4263-1324

ONYMICAL LEXICAN OF THE UKRAINIAN LANGUAGE:
PROBLEMS OF FUNCTIONING AND CODIFICATION

УДК 811.161.2'27Соколова

І.І. БРАГА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: iibraha17@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6903-0409
О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: od3556261@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7847-8499

ГЛИБИНИ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ ТА ГРАМАТИКИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОФЕСОРА СВІТЛАНИ ОЛЕГІВНИ СОКОЛОВОЇ

18 квітня 2025 року відсвяткувала ювілей доктор філологічних наук, професор завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України Світлана Олегівна Соколова — знана в Україні та поза її межами дослідниця, яка у своїй науковій праці талановито поєднує вивчення граматичного ладу української мови і соціальних аспектів її функціювання.

Обставини, що зумовили розширення кола наукових зацікавлень С.О. Соколової долученням до граматичної проблематики соціолінгвістичної, спершу видаються випадковими, проте за глибшого розмірковування в них нескладно віднайти доленосні сенси, що надають життєвим колізіям провісницької мудрости. Певний символізм можна вбачати, зокрема, у тому, що соціальні аспекти функціювання мов в Україні потрапили у фокус наукових студій Світлани Олегівни ще тоді, коли вона, навчаючись в аспірантурі Інституту

Цитування: Брага І.І., Данилевська О.М. (2025). Глибини соціолінгвістики та граматики в дослідженнях професора Світлани Олегівни Соколової. *Українська мова, 2* (94), 118—126.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

мовознавства імені О.О. Потебні, узялася розпрацьовувати питання категорійної граматики та зосередилася на з'ясуванні морфологійних наслідків українсько-російської двомовности в системі дієслів. Згодом С.О. Соколова стала авторкою відповідного розділу в колективній монографії «Українсько-російська двомовність: Соціолінгвістичний аспект» (1988); тогочасні спостереження враховано і в докторській дисертації — «Префіксальні дієслова у системі міжрівневих мотиваційних відношень» (2004). Коли ж у 2009 р. С.О. Соколова очолила відділ соціолінгвістики в Інституті української мови НАН України, вона не тільки не полишила дослідження в царині граматики, а й розширила їх, доповнивши порівняльними студіями близькоспоріднених мов, заглибившись у проблеми білінгвізму, теоретичної морфології, аспектології, граматичної лексикографії. Світлана Олегівна і далі працює в Комісії з аспектології при Міжнародному комітеті славістів, бере участь у наукових заходах дослідників граматики, публікує статті відповідної тематики в авторитетних вітчизняних і міжнародних виданнях. Вагомий результат цього напряму наукової діяльности С.О. Соколової — розділ у колективній праці «Граматика сучасної української мови. Морфологія» (2017) та монографія «Аспектуальні категорії українського дієслова» (2021).

Внутрішні закони мови — оптика, яку Світлана Олегівна прагне застосувати і в соціолінгвістичних студіях. Закономірно, що, очоливши соціолінгвістичний напрям досліджень в Інституті української мови НАНУ, ювілярка надихнулася можливістю зануритися у вивчення того, як суспільні явища відображено в мові, — проблему, що її вона і сьогодні визначає як «найпривабливішу для мовознавця, який тяжіє до аналізу власне мовних явищ, оскільки відкриває доступ до самого "тіла" мови, конкретних текстів — як писемних, так і усних» [1]. Такому баченню дослідницьких перспектив на ниві української соціолінгвістики сприяв і досвід виховання в родині науковців-філологів (мовознавство є для Світлани Олегівни фамільною спадщиною), і власний досвід мовної трансформації, пов'язаний із переїздом її, студентки філологічного факультету, до українського Криму, — особистісний вимір мовного буття в Україні, що визначав і визначає гуманістичний, виважений і науково неупереджений підхід дослідниці до аналізу мовної взаємодії в українських реаліях кінця XX — першої чверти XXI ст.

Тонке соціальне чуття, глибоке розуміння фактів і явищ, у яких оприявнено суспільну природу мови, усвідомлення ролі соціолінгвістичного знання

[1] Соколова С.О. (2024а). Соціолінгвістичне знання як рушій національно-мовної трансформації суспільства. С.О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 8). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). https://surl.li/uopvlp (дата звернення: 20.04.2025).

в процесах повнофункційного утвердження української мови як державної та принципова громадянська позиція і відповідальність ученого-українознавця схилили шальки терезів у розгортанні соціолінгвістичних досліджень у відділі на користь макросоціолінгвістичної парадигми — і С.О. Соколова зосередилася на вивченні особливостей функціювання державної української мови «тут і тепер», тобто на напрямові, який вибудовує соціолінгвістичне підґрунтя мовної політики та мовного планування в державі. Така різнобічність лінгвістичного таланту Світлани Олегівни зумовлює оригінальність її індивідуальної дослідницької методики, що передбачає новаторське застосування як традиційних лінгвістичних методів, так і методів із суміжних галузей, передусім соціології та психолінгвістики, і забезпечує системність, наукову достовірність результатів експериментальних досліджень та обґрунтованість теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій. Наукова діяльність ювілярки — яскравий приклад праці за покликанням, праці, *що в творчість перейшла*. Ця метафора М.Т. Рильського, яка в лаконічній поетичній формі втілює ідеал праці як творчости і є наскрізною для філософії неокласицизму, влучно характеризує лінгвомислення С.О. Соколової: спираючись на мовознавчу традицію, дослідниця послідовно розширює межі пізнання мови, утверджує міждисциплінарний підхід як найбільш продуктивний в осягненні соціокультурних аспектів функціювання мов на прикладі української.

Щоб окреслити можливості, межі та інструменти впливу суспільства на мову і на цій підставі обґрунтувати рекомендації з реалізації державної мовної політики, потрібно було передусім усебічно вивчити об'єкт у часовому зрізі, який С.О. Соколова визначає як «переламні моменти розвитку суспільства, насамперед пов'язані зі зміною національно-мовних пріоритетів» [2]. Мовна трансформація України, свідками якої ми є, переконує, що обрана дослідницею стратегія стала релевантною тим соціальним процесам, які визначали розвиток українського суспільства від початку XXI ст. і, відповідно, становище української мови в ньому.

Пріоритетного значення С.О. Соколова надає комплексному вивченню мовної ситуації в Україні в усьому розмаїтті територіальних і соціоментальних особливостей. Соціокультурна та комунікативна неоднорідність простору української мови, зафіксована багатьма соціологічними обстеженнями, потребувала фахового осмислення мовознавцями. Зокрема, надто очевидним для Світлани Олегівни як дослідниці проблем білінгвізму було те, що багато соціологів, захоплених оптимістичними прогнозами з приводу масової двомовности українського суспільства, не бачили її прихованих небезпек для стану української мови, психолінгвальних механізмів, які блокують в умовах білінгвізму близькоспоріднених мов перехід на комунікативно слабшу мову (саме такою до російсько-української війни внаслідок спадку попередніх історичних періодів була українська). На підставі результатів одного з перших цільових опитувань, яке дослідниця провела в Києві, обґрунтовано

[2] Там само.

висновок про негармонійність двомовности киян, пор.: «Найбільше виявилося респондентів, які самі оцінюють себе як таких, що вільно володіють і українською, і російською мовами (136 осіб, або 72,34 % від опрацьованих 188 анкет), проте їхня реальна мовна характеристика неоднорідна, оскільки менше половини представників цієї спільноти (44,85 %) зазначили, що їм однаково *комфортно спілкуватися* обома мовами, а решта приблизно рівною мірою віддають перевагу одній з мов (27,21 % — українській, 27,94 % — російській, тобто білінгвізм у них не є гармонійним» [3]. І хоч, як зауважує С.О. Соколова, між соціологією мови і соціолінгвістикою немає чіткої межі, прерогатива саме мовознавців — звертати увагу на найвразливіші ділянки прояву мови, виявляти особливості її функціювання і визначати її місце в соціолінгвістичній класифікації мов [4]. Саме такі завдання є ключовими для наукових тем під керівництвом професора С.О. Соколової, а саме:

1) «Мовний побут сучасного українського міста» (2011—2015 роки);

2) «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні» (2016—2020 роки);

3) «Динаміка мовної ситуації в Україні воєнного й повоєнного часу» (2022—2024 роки);

4) «Українська мова як державна у взаємодії з іншими мовами України» (2021—2025 роки).

Робота над цими темами дала змогу розробити теоретичні засади макросоціолінгвістичних досліджень мовної ситуації в державі, випрацювати концепцію та методику соціолінгвістичних зрізів за комплексом кількісних, якісних та оцінних параметрів, започаткувати системний збір даних для вимірювання динаміки мовної ситуації за низкою ознак із застосуванням методів масового та цільового опитувань на базі Інституту української мови НАН України, що заклало фундамент для формування корпусу емпіричних матеріалів і відкрило перспективу для майбутніх порівняльних соціолінгвістичних студій.

С.О. Соколова стала натхненним організатором і безпосереднім учасником значущих наукових заходів, що відбувалися в Інституті української мови НАН України та об'єднали соціолінгвістів України і зарубіжжя, як-от: міжнародної наукової конференції «Мова, культура, самоідентифікація» (18 червня 2013 р.); круглого столу «Українська мова в засобах масової комунікації сьогодні» (26 листопада 2013 р.); відкритого наукового семінару із соціолінгвістики «Мовна ситуація в Україні з позицій макро- та мікросоціолінгвістики» (3 квітня 2019 р.); усеукраїнського наукового семінару молодих учених «Мовна ситуація у сфері обслуговування України: виклики і перспективи» (25 березня 2021 р., спільно з Радою молодих уче-

[3] Соколова С.О. (2013). Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). *Українська мова, 2*, с. 45.

[4] Залізняк Г.М., Соколова С.О. (2023). Параметри вивчення мовної ситуації України з погляду соціологів і лінгвістів. С.О. Соколова (ред.), *Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія* (с. 32). Київ. (Електронне видання). https://surl.li/bjlxkw (дата звернення: 30.04.2025).

них Інституту української мови НАНУ); міжнародної наукової конференції «Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України» (10—11 жовтня 2023 р.); усеукраїнського соціолінгвістичного семінару «Мова і російсько-українська війна в Україні» (30 листопада 2023 р., спільно з Радою молодих вчених Інституту української мови НАН України та Львівським національним університетом імені Івана Франка).

Наукова діяльність професора С.О. Соколової має міжнародний резонанс. Вона є членом Міжнародних комісій з аспектології та із соціолінгвістики при Міжнародному комітеті славістів. У вересні 2024 р. її обрано почесним членом Комісії із соціолінгвістики Міжнародного комітету славістів. Здобутки української соціолінгвістики С.О. Соколова активно пропагує на міжнародних симпозіумах, конференціях, з'їздах. Зокрема, брала участь у засіданнях XV та XVI міжнародних з'їздів славістів, де разом із співробітниками підготувала колективні доповіді «Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі» (С.О. Соколова, В.М. Труб, О.М. Данилевська, О.Г. Руда; 20—27 серпня 2013 р., Мінськ, Білорусь) та «Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних» (С.О. Соколова, О.М. Данилевська, О.Г. Руда; 20—27 серпня 2018 р., Белград, Сербія), виголошувала доповіді на засіданнях Комісії із соціолінгвістики (2016 р., Банська Бистриця, Польща; 2019 р., Рієка, Хорватія) при Міжнародному комітеті славістів, а також на міжнародних наукових конференціях із серії «Слов'янські мови в соціолінгвістичній перспективі» Комісії із соціолінгвістики при Міжнародному комітеті славістів — 3-й «Соціокультурні аспекти в слов'янських мовах», 6-й «Пограниччя слов'янського регіону на межі 20-го і 21-го століть: Мова — Суспільство — Культура — Ідентичність» (8—10 вересня 2022 р., Вільнюс, Литва), 7-й «Соціолінгвістика в слов'янських лінгвістичних дослідженнях. Теорія і практика» (12—14 вересня 2024 р., Ряшів, Польща).

Важливе значення для реалізації масштабних соціолінгвістичних завдань із вимірювання динаміки мовної ситуації в Україні мало налагодження міжнародної співпраці, що дало змогу залучити до організації досліджень грантові кошти.

Із травня 2016 року мовознавці Інституту української мови НАН України під керівництвом С.О. Соколової долучилися до міжнародного проєкту за підтримки фонду Фольксваген «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультилінгвізм: між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етнолінгвістичні конфлікти і контактні ситуації в пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217 (травень 2016 р. — квітень 2019 р.). У межах проєкту С.О. Соколова взяла участь у таких міжнародних наукових конференціях, як «Бі- і мультилінгвізм: між інтенсифікацією і розв'язанням мовного конфлікту. Етнолінгвістичні конфлікти, мовна політика і контактні ситуації в Україні та Росії» (Інститут славістики Гіссенського університету ім. Юстуса Лібіґа, Гіссен, Німеччина, 6—7 червня 2017 р.) і «Мови в конфліктних ситуаціях. Виклики

і перспективи — Росія та Україна» (Інститут славістики Гіссенського університету ім. Юстуса Лібіґа, Гіссен, Німеччина, 15—16 квітня 2019 р.).

Від 2020 р. разом зі співробітниками групи соціолінгвістики долучилася до міжнародного наукового проєкту "Contested language diversity — dealing with minority languages in Ukraine" («Дебати щодо мовного розмаїття: менеджмент мов меншин в Україні») під загальним керівництвом професора, доктора Моніки Вінгендер з Університету Юстаса Лібіґа в Гіссені в рамках другої пропозиції фонду Фольксваген. У межах виконання міжнародного проєкту професор С.О. Соколова взяла участь у міжнародному семінарі «Методика дослідження мовної біографії» (Гіссен, Німеччина, 19 березня 2021 р.), а також була співорганізатором і учасником міжнародної онлайн-конференції «Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи» (21 жовтня 2022 р., Гіссен, Німеччина) разом із науковцями Інституту славістики Гіссенського університету ім. Юстуса Лібіґа, Ужгородського національного університету та Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Результати міжнародної співпраці висвітлено у трьох колективних монографіях, опублікованих за кордоном англійською і німецькою мовами [5].

Значення зібраних і проаналізованих у межах міжнародних проєктів матеріалів полягає в тому, що вони можуть слугувати основою для порівняння з наступними зрізами, адже, як слушно зауважує С.О. Соколова, «динаміку мовної ситуації найоб'єктивніше ілюструють результати опитувань, здійснених за тією самою або подібною методикою, оскільки нерідко відмінності в результатах, отриманих різними дослідниками, можна пояснити не лише об'єктивними причинами (інша спільнота, інший час), а й особливостями формулювання запитань, які на перший погляд здаються однаковими, запропонованими варіантами відповідей на ці запитання тощо» [6]. Долучаючи до аналізу динаміки мовної ситуації в Україні дані різних опитувань, дослідниця завжди зважає на інструментальний складник, оскільки саме він пояснює коливання результатів, уможливлюючи їх коректне порівняння. На думку С.О. Соколової, навіть незначні відмінності у формулюванні запитань про рідну мову, мову повсякденного

[5] Müller D., Wingender M. (Eds.). (2020). Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa, 7.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. https://doi.org/10.2307/j.ctv1c9hm7h; Müller D., Wingender M. (Eds.). (2021). Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies: Case Studies from Contemporary Russia, Ukraine and Belarus. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa, 12.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. https://doi.org/10.13173/9783447392365; Kiss N., Wingender M. (Eds.). (2025). Contested Language Diversity in Contemporary Ukraine: National Minorities, Language Biographies, and Linguistic Landscape. Ibidem Press.

[6] Соколова С.О. (2024а). Соціолінгвістичне знання як рушій національно-мовної трансформації суспільства. С.О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 9). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). https://surl.li/uopvlp (дата звернення: 20.04.2025).

спілкування, мову спілкування в родині тощо і різний набір пропонованих варіантів відповідей потрібно брати до уваги, перш ніж на підставі зіставлення кількісних даних робити висновок про ту чи ту тенденцію. Дослідниця постійно застерігає від спокуси порівнювати непорівнюване: наприклад, дані масових опитувань і цільових, проведених на обмеженій і нерепрезентативній групі респондентів.

У своїх дослідженнях С.О. Соколова обґрунтувала методику комплексного аналізу мовної ситуації в Україні, довівши на переконливій емпіричній базі зв'язок між індивідуальним мовним вибором (мовною поведінкою індивіда) та динамічними процесами, що визначають профілі мовної ситуації в регіональному та загальнодержавному вимірах для певних історичних періодів. Багатолітні спостереження за динамікою мовної взаємодії в Україні та опрацювання результатів соціолінгвістичних замірів дали підстави для обґрунтованого висновку про те, що «сучасне українське суспільство перебуває на шляху від переважання українсько-російської двомовности до відносно ендоглосної ситуації з переважанням української мови як державної і водночас мови повсякденного спілкування більшости громадян» [7].

Спостереження за вживанням української мови в повсякденні в різних соціальних групах, що триває майже десятиліття, дає змогу дослідниці пояснювати, за рахунок яких ресурсів українська мова зміцнюється комунікативно в тому або тому регіоні та в державі загалом: саме цю тенденцію засвідчують дані масових опитувань загальними кількісними показниками, часто винесеними як заголовки в медіа, — наприклад, констатація зростання на 9 % частоти спілкування українською мовою (дані на 2022 р. порівняно з опитуванням 2017 р.) [8].

Зміни у структурі населення України у зв'язку з початком повномасштабної російсько-української війни спонукали С.О. Соколову до дослідження мовної поведінки внутрішньо переміщених осіб, а також до аналізу наслідків масових міграційних процесів у мовній ситуації регіонів, які приймають переселенців. Відмінності в результатах цільових опитувань, проведених в Інституті української мови НАНУ у 2022 та 2024 роках, дали підстави для висновку про дві міграційні хвилі, що істотно вплинули на динаміку мовної ситуації в державі. Усупереч побоюванням, що притік значної кількости російськомовних громадян негативно позначиться на українськомовних середовищах західноукраїнських міст, куди постійно прибувають переселенці, дослідження С.О. Соколової підтверджують фундаментальні зрушення в мовній свідомості цієї категорії мовців, що зумовлюють їх частковий або й цілковитий перехід на українську мову в нових обставинах, пор.: «[...] респонденти значно частіше [...] або стали частіше спілкуватися українською мовою (57,5 %), або повністю перейшли на неї (23,8 %)» [9]. Світлана Олегівна наголошує, що хоч ці дані не є репрезента-

[7] Соколова С.О. (2024б). Сучасний підхід до вивчення мовної ситуації: слов'янський досвід і українські реалії. *Українська мова, 2*, с. 22.

[8] Там само, с. 16.

[9] Там само, с. 22.

тивними, вони, безумовно, засвідчують тенденції, які треба вивчати далі. Варто наголосити, що прагнення об'єктивно дослідити глибинну сутність будь-якого явища, пов'язаного з мовною взаємодією, і практичні кроки з його реалізації — переконливий запобіжник маніпулятивним інформаційним атакам підступного ворога, спрямованим на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в Україні в умовах війни.

Прагнучи простежити зміни в мовній свідомості і мовній поведінці представників якомога ширшого кола соціальних груп, С.О. Соколова запропонувала оригінальну їх класифікацію, що, з одного боку, відповідає унікальній структурі соціуму в умовах війни (жодне інше європейське суспільство не має ані таких груп, ані проблем, із ними пов'язаних, ані умов спостерігати і вивчати відповідні соціальні феномени), а з іншого, — обґрунтовує потребу застосування різних методів збирання емпіричного матеріалу, спонукаючи дослідника до гнучкости та фахової винахідливости. Такими відмінними групами, які різною мірою доступні для дослідження, є «ті, хто:

• не змінювали місце проживання або вже повернулися до місця постійного проживання (переважно біженці першої хвилі з північного і центрального регіонів);

• змінили місце проживання зі східного і південного на центральний і північний регіони;

• змінили місце проживання зі східного і південного на західний регіон;

• перебувають на військовій службі (у зоні бойових дій і в різних регіонах України);

• перебувають за кордоном;

• проживають зараз у південному і східному регіонах (у контрольованих Україною районах, у зоні бойових дій, у зоні «нової» окупації);

• проживають у Криму і в зоні «старої» окупації;

• зараз перебувають у Росії» [10].

Дослідниця наголошує, що лише всебічне обстеження мовного буття представників усіх цих груп може слугувати підставою для обґрунтованих висновків про тенденції розвитку мовної ситуації в державі та вірогідного соціолінгвістичного прогнозування.

Професор С.О. Соколова провадить активну науково-педагогічну діяльність. Під її керівництвом виконано й захищено 4 кандидатські та 1 докторську дисертацію, що впотужнило Київську соціолінгвістичну школу.

Отже, системні дослідження С.О. Соколової, спрямовані на вивчення мовної ситуації в умовах війни, закладають підґрунтя для соціолінгвістичного розпрацювання проблем стратифікації української мови, вивчення мовної поведінки громадян, які перебувають у процесі переходу від спілку-

[10] Соколова С.О. (2024а). Соціолінгвістичне знання як рушій національно-мовної трансформації суспільства. С.О. Соколова (ред.), *Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія* (с. 25). Київ: Інститут української мови НАН України. (Електронне видання). https://surl.li/uopvlp (дата звернення: 20.04.2025).

вання російською мовою і двомовности до спілкування переважно українською мовою, проблем їхньої мовної адаптації. У полі зору дослідниці перебувають і проблеми функціювання української мови за кордоном, і розвиток мов національних меншин та їх взаємодія з державною українською мовою, що свідчить про струнку, продуману концепцію розгортання соціолінгвістичних досліджень і довгострокові перспективи напряму.

Статтю отримано 06.05.2025

Iryna Braha, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher
in the Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: iibraha17@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6903-0409
Oksana Danylevska, Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher in the
Department of Stylistics, Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: od3556261@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7847-8499

DEPTHS OF SOCIOLINGUISTICS
AND GRAMMAR IN THE RESEARCH
OF PROFESSOR SVITLANA OLEHIVNA SOKOLOVA

УДК 81'373.46(316+32)(038)(049.32)

Т.А. КОСМЕДА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри романо-германської філології
та зарубіжної літератури факультету іноземної та слов'янської філології
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Хмельницьке шосе, 7, м. Вінниця, 21007
E-mail: tkosmeda@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8912-2888

УКРАЇНСЬКА ПОСТКОЛОНІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ЗРІЗ

Рецензія на: *Словник сучасної суспільно-політичної лексики (1991 – 2022 рр.).* І.А. Казимирова (відп. ред.).
Київ: Наукова думка, 2024

Словник — це сильне слово,
воно передбачає науковість,
авторитетність і доказовість [1].

Українську лексикографію збагачено новим фундаментальним виданням, у якому зафіксовано зміни, що відбулися в українській **(1)** термінології суспільних наук (філософії, етиці, екології, естетиці, політології, соціології, соціології права, конфліктології, міжнародних відносинах, психології, культурології), а також частково в **(2)** термінологізованих і **(3)** фонових лексемах. Ці зміни презентують постколоніальний період розвитку української лексики, тобто період, коли Україна позбулася всеохопного російського й радянського впливу, тому важливо, що в рецензованому лексиконі подано сучасну інтерпретацію значної частини термінів політології, як-от: *марк-*

[1] Landau S.I. (1984). *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography* (p. 5). New York: Scribners.

Цитування: Космеда Т.А. (2025). Українська постколоніальна реальність: лексикографічний зріз. [Рецензія на: *Словник сучасної суспільно-політичної лексики (1991—2022 рр.).* І.А. Казимирова (відп. ред.)]. *Українська мова, 2* (94), 127—133.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

сизм чи *марксизм-ленінізм* і под.; добре, що запропоновано інтерпретацію терміна *зросійщення*, який більш коректний, ніж *русифікація*.

Словник складається з кваліфіковано укладеної *Передмови* (с. 3—9), що містить важливі теоретичні положення, докладно обґрунтовані методологічні засади фундаментальної праці, зокрема наголошено, що «своєрідність суспільно-політичних понять, відображуваних фактичним мовним матеріалом, виявляється в їхній безпосередній віднесеності до конкретного екстралінгвального фрагмента дійсності, який із геополітичного погляду обмежується територією сучасної України, а з хронологічного — першими десятиліттями новітньої української історії, що в багатьох випадках зумовлює необхідність залучення фонових соціокультурних знань для адекватного сприйняття досліджуваних мовних одиниць» (с. 3). У цей період формується «нова політична мова», що, на думку впорядників Словника, насамперед вплинуло на вибір засад його укладання. Лексикон презентує ідеографічне, унормоване та уніфіковане видання, упорядковане за алфавітно-гніздовим принципом. Укладачі актуалізували логіко-поняттєвий метод і метод лексико-граматичного впорядкування, що зобов'язувало їх урахувати структурні особливості витлумаченої лексики та її динамічний потенціал. Актуалізовано такі *критерії опису* матеріалу, як (1) час фіксації лексичної одиниці, хоч, зрозуміло, непослідовно; (2) інтра- чи екстралінгвальна мотивація; (3) дискурсивна практика, особливості вживання; (4) словотвірне значення. Використано *традиційні графічні позначки*: подвійні скісні риски, після яких — відтінки значень слова, у круглих дужках після ілюстрації — скорочена назва джерела та ін. Продумано *раціональний підхід до подання ілюстративного матеріалу*, що виразно презентує значення реєстрового слова і своєрідність його використання. Обґрунтовано джерела добирання *ілюстративного матеріалу*. У лексиконі відображено два традиційні способи тлумачення лексичного значення: (а) подання логічної дефініції та (б) відсилання до інших тлумачень. Фонетичні й морфологічні *варіанти термінів* подано через кому в реєстровій частині, граматичний коментар також презентовано за допомогою традиційних тлумачень «дія за знач.», «властивість за знач.», «стан за знач.» (с. 9).

Крім того, у *Передмові* викладено стислу інформацію про історію дослідження української суспільно-політичної лексики від колоніального періоду — 70—80-х рр. XX ст., коли українське мовознавство розвивалося в межах заідеологізованої радянської лінгвістики. Не думаю, що доречно було називати радянських російських учених, які досліджували проблему розвитку російської суспільно-політичної лексики радянської епохи, актуалізуючи постулати рос. «русского мира», зокрема йдеться про Т.Б. Крючкову, В.М. Лейчика, Л.А. Мурадову, І.Ф. Протченка (с. 4), хоч матеріал, поданий у працях цих авторів, варто використати для визначення, власне, посттоталітарних змін, що неможливе без порівняння із працями зазначених лінгвістів.

У *Передмові* виокремлено основні лексико-семантичні групи описуваної лексики: **(1)** терміни державно-територіального устрою, що містять відповідні підгрупи, зокрема назви (а) державних виконавчо-розпорядчих

органів влади, (б) представників владних структур, (в) нормативних актів, (г) суспільних явищ, (ґ) форм державної влади та форм правління, (д) знаків і символів країни; **(2)** терміни політології, презентовані низкою підгруп, — номінації (а) елементів системи виборів у державі та (б) політичних акцій і заходів, (в) політико-ідеологічні концептуальні номени (політичні та ідеологічні вчення, концепції, доктрини, громадські рухи й течії тощо), (г) назви нових демократичних свобод людини в Україні та ін.; **(3)** лексика зі сфери зовнішньої політики та дипломатичної практики; **(4)** назви понять соціології (світоглядні категорії, що номінують інтереси, настрої, ідеали людей, суспільства тощо); **(5)** назви ідейно-моральних ознак та етнічних спільнот і соціальних процесів дезорганізації суспільного життя; **(6)** терміни юриспруденції (назви законодавчих документів, політичних процесів щодо перебудови державної системи, прав та свобод людини). Абсолютно виправдано до складу Словника ввійшли **(7)** оцінні слова, зокрема й емоційно-оцінної та соціально-оцінної семантики, серед яких велика група агентивних імен, що визначаються належністю до політичних партій, указують на спосіб політичної діяльності та ін. Простежуємо поодинокі приклади **(8)** інтерпретації політичних онімів. Цілком слушно презентовано значення лексеми *Новоросія*: «російська збірна історична назва територій, що стосувалася частини Північного Причорномор'я та Приазов'я, частин Південної Бессарабії, Таврії та Кубані, яка виникла в 60-ті роки XVIII ст. після завоювань Росією "нових земель", які належали Османській імперії і Кримському ханству, та загарбання "Вольностей" Запорозької Січі. На сучасному етапі термін використовують антиукраїнські кола в Росії та сепаратистські сили в так званих Донецькій і Луганській республіках як спільну назву самопроголошеної "державної території"» (с. 273). Можливо, доцільно було б подати в цьому разі два лексико-семантичні варіанти — застарілий зміст слова (*істор.*) і сучасний.

Потребує уточнення також дефініювання терміна *габілітація*. У рецензованому Словнику наведено таке визначення: «**Габіліта́ція** *наук.* — складання іспиту, що дає право викладати в університеті. *Польська чи німецька «габілітація», а тим більше американський postdok — це трохи інші формати* (ДТ, 23.02.2021)» (с. 75). Те саме значення зафіксоване і в академічному «Словнику української мови» в 11 томах (див.: https://surl.li/xopejz). Однак у сучасному дискурсі це слово вживають і з іншим значенням — 'набування другого (вищого) наукового ступеня (габілітованого доктора), що відповідає українському науковому ступеню доктора наук (у західноєвропейських та латиноамериканських університетах)'.

Викликає застереження і те, що термін *тітушки* подано лише у формі множини зі значенням «представники незаконних формувань або бойових загонів найманців-провокаторів спортивної статури, напівкримінальних елементів, яких залучають для залякування, побиття та розгону демонстрацій, для нападу на представників ЗМІ» (с. 403). Варто було б, як видається, зазначити час утворення цього слова (травень 2013 р. — період Євромайдану) і подати його значення не лише у формі множини, але й однини, оскільки

лексема *тітушка* — це виразна ілюстрація явища апелятивізації (її утворено від прізвища спортсмена Вадима Тітушки). Сформувалося значення ‘аморальна людина, яка належить до кримінальних елементів, застосовує фізичну силу й бере участь у сутичках для перешкоджання діяльності опозиціонерів’. Це слово виявилося продуктивною моделлю для творення похідних, що їх зафіксовано у словнику «Лексико-словотвірні інновації (2017—2021)», укладачами якого є А.М. Нелюба та Є.О. Редько (2022), пор.: *тітухан, тітушня, тітушкізація, тітушкувати, тітушкування, тітушкинський, тітушчин,* а також *антитітушка, айтітушка, баботітушка, диптітушка, десантотітушка, євротітушка, інтертітушка, тітушковод, тітушкоміліціонер, тітушконачальник, тітушкосафарі, тітушкосемінарист, тітушкоподібний, тітушкопровокаторський* тощо.

Очевидно, було б доречно послідовніше подавати стилістичні позначки, напр.: «**Вождь** — ідейний і політичний керівник громадського руху, партії, класу. *«Вождь» так сильно був умонтований у мізки людей, які живуть на сході країни, що без нього вони просто не могли жити, як без Бога* (ВЗ, 30.09.2014, с. 71)». Наведений приклад містить іронію, тому можна було підібрати коректніший контекст, оскільки запропонована ілюстрація спонукає до вказівки на іронічне вживання слова, що засвідчують й актуалізовані лапки.

Безперечно, узагальнення та систематизація лексикону дає змогу виявити найбільш істотне, і тоді увага не фокусуватиметься на менш важливому. У *Передмові* доречно було б висловити ставлення укладачів до вживання фемінітивів і пояснити, чому подано лише актуальні агентивні імена, що номінують осіб чоловічої статі, а корелятивні жіночі форми відсутні.

До засадничих принципів Словника внаслежнено положення про поміркованість у презентації слів іншомовного походження, насамперед англізмів. У *Передмові* наголошено, що «у разі конкуренції питомого і запозиченого слова» перевагу надано українському відповідникові (с. 6), хоч англізми також зафіксовані.

Укладачі Словника чітко виокремили тенденції, що характерні для розвитку української лексики початку XXI ст., зокрема це (1) «активне розширення складу суспільно-політичної термінології, зумовлене кардинальною перебудовою соціальної структури суспільства, зміною політичної системи»; (2) «процеси переходу значної частини спеціальних термінів, які позначали реалії радянського ладу, до пасивного вжитку», проте, як уже було наголошено, відповідні ремарки не завжди супроводжують зазначене; (3) «переосмислення значень наявних термінів, деаксіологізація їхньої семантики» (с. 4).

Під час роботи над Словником його матеріал, як зазначено в *Передмові*, був розподілений за традиційним принципом: ядрову частину сформували усталені й нові назви суспільно-політичних понять і реалій, а периферію — терміни економіки, фінансів, історії, релігії, серед яких — і новітні. Безперечним досягненням Словника є те, що до його складу ввійшла й *воєнно-політична лексика*, пов’язана з російсько-українськими взаєминами загалом та російсько-українською війною зокрема: це тимчасова окупація Криму, частини Донецької і Луганської областей та повномасштабні воєнні дії на

території України. Крім того, «широко представлена в Словнику суспільно-політична лексика, пов'язана із санітарно-епідеміологічними обмеженнями, зумовленими епідемією (і пандемією) коронавірусу» (с. 5).

Реєстрові слова мають наголос, традиційно презентовані вихідними (початковими) частиномовними формами, важливо також, що після повної назви подано абревіатури. Крім того, у межах однієї словникової статті актуалізовано словосполучення, визначено характерну валентність реєстрового слова. Однак, як видається, цей аспект можна було б подати ширше. Наприклад, у словниковій статті «**Експертиза** — розгляд, дослідження фахівцем якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань» (с. 129) наведено такі словосполучення: **е. антикорупційна, е. політична, е. соціáльна**. Проте доречно було використати й термін *лінгвістична експертиза*, оскільки цей вид експертизи сьогодні активно застосовують на практиці.

У *Передмові* наголошено на практичному застосуванні Словника — це насамперед «раціональне використання <...> праці в науково-педагогічній діяльності» (с. 4), оскільки у вишівські програми ввійшли нові дисципліни, насамперед такі, як конфліктологія, соціальна філософія, соціологія права, філософія історії, філософія права тощо, що потребують залучення новітніх лексикографічних джерел. Зрозуміло, що рецензований Лексикон повинен зацікавити науковців гуманітарного профілю, студентів, медійників і тих, хто працює з українським словом, вивчає особливості його динаміки.

Відзначимо, що в рецензованого Словника велика перспектива: його потрібно систематично доповнювати, оскільки постійно з'являються слова чи значення, які потребують нагальної фіксації і тлумачення.

Змістово-концептуальна інформація, представлена у Словникові, пропонує читачеві авторське розуміння презентованих явищ, подій, фактів та ін., що мінімально обмежене в лексикографічному тексті, оскільки запропонована інформація є результатом глибокого і творчого переосмислення всього того, про що повідомляється. І це завдання укладачі блискуче виконали.

Після *Передмови* традиційно подано *Умовні скорочення ремарок* та *Український алфавіт* (с. 10), а далі викладено словникові статті (с. 11—434), *Список джерел та літератури*, що охоплює назви електронних ресурсів, паперових газет і журналів, наукової літератури (матеріали конференцій та круглих столів, наукові статті, дисертаційні праці, монографії), тлумачних словників (с. 435—453). Проте вважаємо, що навчальні посібники й підручники не варто подавати в *розділі наукової літератури*, а виокремити в групу *науково-дидактичних видань*. Однак наголосимо, що укладачі лексикону загалом залучили авторитетні джерела, які забезпечили достовірність інформації. Презентативність використаної літератури вдало розширює інформативність Словника, оскільки в ньому, без сумніву, відображено сучасний стан наукового знання: статті укладено на основі актуальних об'єктивних наукових знань. Крім того, цей Словник — ще й чинник популяризації вітчизняних джерел, що має потужний потенціал для актуалізації принципу націєцентричності. На жаль, не подано обов'язкового складника кожного видання — його Змісту.

Усе зазначене свідчить, що Словник наслідує найкращі традиції української лексикографії та чинні лексикографічні критерії, серед яких інформативність, об'єктивність, науковість, точність, пропедевтичність. Статус видання чітко визначає його концепція, ґрунтовно викладена в *Передмові*. Реєстр гасел також цілком підпорядкований обраній концепції: його можна кваліфікувати як презентант відомостей про світ у його найповнішому вимірі.

Словник створено в найавторитетнішій науковій установі — Інституті української мови НАН України із залученням провідних фахівців, досвідчених спеціалістів — І.А. Казимирова, О.І. Петрова, Л.В. Туровська, Л.А. Халіновська, Н.О. Яценко, які є експертами лексикографічної справи й крізь призму власних знань і професійного досвіду фахово осмислили відповідну інформацію та кваліфіковано її систематизували. Когнітивний процес об'єктивації мовної картини світу в проєкції на інформаційно-вербалізований простір лексикографічного дискурсу — це складна інтелектуальна праця, що потребує широких знань, навичок ретельної систематизації реєстру слів, аргументованих інтерпретацій та належної концептуалізації матеріалу. Важливо вказати й на те, що укладений Словник оцінювали авторитетні рецензенти, знані в Україні вчені — доктор філологічних наук, професор *С.О. Соколова* (Інститут української мови НАН України), доктор філологічних наук, професор *І.М. Кочан* (Львівський національний університет імені Івана Франка), доктор філологічних наук, професор *Л.М. Марчук* (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), які провели добру первинну експертизу видання. Те, що лексикон має електронну версію з вільним доступом, відповідає сучасним принципам відкритої науки.

За змістом національний та патріотичний, рецензований Словник, безперечно, виконуватиме функцію протидії поширенню антиукраїнських наративів у світі, слугуватиме певною рекламою української постколоніальної реальності. Розглядуваний лексикон демонструє своєрідність інтелектуалізації українського суспільства, його прагнення експансіювати пізнавальний потенціал, акумулювати універсальні та галузеві знання, пропагувати набутий індивідуальний і колективний досвід, дбати, щоб усе це ставало доступним різним верствам населення.

Загалом мова Словника чітка, унормована, однак усе-таки простежуємо деякі огріхи, напр.: ***в** світі* (с. 3), *номенами **з** соціально-оцінним...* (с. 6); ***а. політичний** — політичні наміри й дії, що спираються на віру та обман, спрямовані на здійснення мети, заснованої на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування реальних політичних **сил і можливостей, розрахованої** на випадковий успіх* (с. 13); ***Автостереотип** — думка, судження, оцінка, що стосується певної етнічної спільноти й походять від її ж представників* (с. 16) та ін.

Безперечно, Словник можна вдосконалювати, уточнювати, доповнювати, оскільки, як було вже наголошено, він має не лише паперовий, але й електронний варіанти. На укладачів чекає подальша складна робота — адекватне лексикографічне опрацювання актуальних слів української реальності.

Рецензію отримано 17.03.2025

Tetiana Kosmeda, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor in the Department of Romance Languages and World Literature
Vasyl' Stus Donetsk National University
7 Khmelnytskyi Highway, Vinnytsia 21007, Ukraine
E-mail: tkosmeda@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8912-2888

UKRAINIAN POSTCOLONIAL REALITY:
LEXICOGRAPHIC VIEW

Review of: *Dictionary of Modern Socio-Political Lexicon (1991—2022).*
I.A. Kazymyrova (Ed.).

Kyiv: Naukova dumka, 2024 (in Ukrainian).

УДК 047.31-811.161.2

Н.О. ЯЦЕНКО, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: n.yats@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8393-4615

XV МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРМІНОЛОГІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

6 травня 2025 року в Інституті української мови НАН України в мережевому режимі відбулася Міжнародна наукова конференція «Термінологія і сучасність», яку організували Комітет наукової термінології при Президії НАН України та Інститут української мови НАН України. Науковий захід об'єднав понад 70 провідних фахівців у царині термінознавства та інших галузей науки з України, Польщі, Німеччини, Канади, Болгарії та Словаччини. Доповіді виголосили 37 учасників. Конференцію відкрив директор Інституту української мови НАН України доктор філологічних наук, професор ***П.Ю. Гриценко***. Він зазначив, що розвиток різних наукових напрямів термінознавства є одним із пріоритетних завдань українського мовознавства, найважливішим із яких сьогодні постає досягнення реальної (а не позірної!) українськости всіх терміносистем, які побутують в українському науковому просторі. Ця українськість повинна стати результатом практичної діяльности, стійкою і наступальною позицією перед новим викликом сучасности — заступленням українських термінів англійськими на тлі збереження давнішого тривалого впливу російської мови.

Вітальне слово виголосив Голова Комітету наукової термінології при Президії НАН України, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України академік ***М.Г. Жулинський***, який зауважив: «Наше основне завдання сьогодні — це розвиток і зміцнення загальномовної культури в усіх сферах людської діяльності, уходження українського термінознавства

Цитування: Яценко Н.О. (2025). XV Міжнародна наукова конференція «Термінологія і сучасність». *Українська мова, 2* (94), 134—138.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

у світовий науковий простір. Боротьба за питому українську термінологію така ж важлива сьогодні, як і боротьба наших воїнів в окопах». Голова Національної комісії зі стандартів державної мови кандидат філологічних наук ***Ю.А. Чернобров*** привітала учасників зібрання та зазначила, що питання розвитку національної термінології набуває сьогодні особливого державного значення, коли нові виклики потрібно враховувати й тим, хто формує мовну політику, і тим, хто її реалізує. Вона звернула увагу на напрацювання комісії в царині стандартизації термінології, на співпрацю із закладами вищої освіти, науковими установами, органами державної влади. Із вітальним словом виступив ***С.П. Головатий***, керівник Центру правничої термінології Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, який підтримав тезу про утвердження реальної українськости, зокрема у правничій мові, та наголосив на деструктивній ролі росіянізмів і англізмів у науковому інформаційному просторі, на важливості досягнення результату державної політики — заміні чужомовних термінів українськими відповідниками.

На двох пленарних засіданнях конференції порушено актуальні проблеми сучасного термінознавства: на матеріалі російських тлумачних словників кінця XX — поч. XXI ст. з'ясовано, як російська пропаганда фальсифікує терміни, запозичені з української мови [***д. ф. н., проф. Т.А. Космеда*** *«Сіра і чорна російська пропаганда: фальсифікація термінів-запозичень української мови (на матеріалі тлумачних словників кінця XX — поч. XXI століття)»* (м. Вінниця)]; визначено роль фахової термінології в дидактиці української мови як іноземної [***д. габіліт., проф. С. Романюк*** *«Фахова термінологія в дидактиці української мови як іноземної»* (м. Варшава, Польща)]; висвітлено історичну ретроспективу термінографійної критики та термінолекту мовної особистости [***д. ф. н., проф. Т.О. Петрова*** *«Українська термінографійна критика 30-х років XX ст.»* (м. Харків), ***к. ф. н., доц. І.А. Казимирова*** *«Питоме і запозичене: термінолект Олени Курило»* (м. Київ)]; оприявнено прогалини в термінотворенні у фаховій та загальнолітературній мові [***д. ф. н., проф. А.М. Нелюба*** *«'Новітня термінологія' сучасної фемінітивізації і граматичне невігластво»* (м. Харків), ***к. ф. н., с. н. с. О.Д. Кочерга*** *«Семантична диференціація відтермінних прикметників у фаховій та загальній мові»* (м. Київ)]; наголошено на важливості усунення з термінології, зокрема медичної, зросійщених термінів, що їх зафіксовано у словниках української мови [***д. ф. н., проф. О.Я. Томашевська*** *«Як Словники української мови в 11 і 20 томах сприяють зросійщенню української медичної термінології»* (м. Львів)], а також відзначено, як у межах однієї конкретної терміносистеми менеджменту неправильний переклад терміна може зашкодити розвитку відповідної галузі знань [***к. техн. н. П.Я. Калита*** *«Основні терміни в сучасному менеджменті: проблеми й пропозиції»* (м. Київ)].

На конференції працювало 6 секцій: «Теорія терміна. Термін і мовна практика», «Термінологія лінгвістики. Теорія термінографії та практика укладання галузевих словників», «Галузеві терміносистеми природничих наук», «Галузеві терміносистеми гуманітарних та економічних наук», «Тер-

мін у тексті», «Фахова мова в системі освіти. Термін у навчальному тексті». Керували секціями доктори та кандидати філологічних наук: О.М. Тищенко, Т.А. Космеда, І.А. Синиця, Т.Ф. Осіпова, Т.А. Коць та Н.В. Місник.

Доповіді, виголошені на конференції, охопили широке коло теоретичних проблем. У них зосереджено увагу на комплексі складних питань сучасної термінографії: укладання новаторських словників термінів [***О.М. Тищенко*** *«Узуальний VS словниковий: термінні опозиції»* (м. Київ), ***Б.І. Шуневич, І.В. Баркатов, В.О. Тюрін*** *«Етапи укладання двомовного словника танкових термінів: пошук українських еквівалентів англійської термінології для глосаріїв з цієї тематики»* (м. Львів)]; практичні аспекти функціювання як окремих термінів, так і терміносистем [***О.М. Лазаренко*** *«Наукова термінологія в «Українсько-німецькому словнику» Зенона Кузелі та Ярослава-Богдана Рудницького: проблеми перекладу та маркування»* (м. Франкфурт-на-Одері, Федеративна Республіка Німеччина), ***С.Н. Бук*** *«Термін стилеметрія: словотвірний та акцентуаційний аспект»* (м. Львів)]; перекладознавство в термінології [***В.П. Полковський*** *«Переклад творів українських авторів англійською: виклики, здобуття»* (м. Сейнт-Альберт, Канада)]; способи розв'язання проблеми запозичень у термінології [***І.З. Дуцяк*** *«Методика обчислення динаміки запозичень лексики внаслідок мовної взаємодії спільнот»* (м. Львів)]; згубний вплив російської мови для розвитку української термінології [***В.М. Меженський, Л.О. Меженська*** *«Московизація української термінології на прикладі фітонімів* бросквина, волоський горіх, ірга, цитрина*»* (м. Київ)]. Самостійний блок доповідей було присвячено історії становлення терміносистем певних галузей: природничої та медичної [***Г.В. Фесенко*** *«Від витоків до представленості українського називництва птахів у всемережжі»* (м. Київ), ***І.А. Синиця*** *«Варіанти термінів медицини на позначення ліків твердої форми в синхронійно-діахронійному аспекті»* (м. Київ), ***М.І. Кухарчишин*** *«Технічна метафора в українській біологічній термінології»* (м. Львів), ***О.А. Голуб*** *«Олівець і назви хімічних елементів»* (м. Київ), ***І.М. Кочан*** *«Дослідження епонімних термінів у галузевих терміносистемах* (огляд наукових праць)*»* (м. Львів)]; лінгвістичної: [***Н.Г. Горголюк*** *«Феномен термінопоняття перформатив у концепції Джона Остіна»* (м. Київ), ***М.С. Заоборна*** *«Термін крапка як осердя становлення української пунктуаційної терміносистеми»* (м. Тернопіль), ***І.А. Ярошевич*** *«Транспозиційні процеси в межах українського дієслова та прислівника (поняттєво-термінологійний аспект)»* (м. Київ), ***О.І. Петрова*** *«Способи семантизування лінгвістичних термінів у працях І половини XX ст.»* (м. Київ), ***О.О. Войтович*** *«Зміст термінів ідеографічної групи «перекладознавство як наука та її складники»* (м. Вінниця), ***Л.П. Солдатова*** *«До питання внормування лінгвістичної термінології»* (м. Київ), ***Н.О. Яценко*** *«Генеза терміна інфінітив і його сучасна рецепція»* (м. Київ)]; інших терміносистем [***Т.Ф. Осіпова, Л.Г. Удовіченко*** *«Міжгалузева терміносистема поліційників у сфері охорони освітнього середовища»* (м. Харків); ***О.Е. Пчелінцева, Л.М. Сидоренко*** *«Віддієслівні іменники на позначення опредметненої дії або процесу (на матеріалі «Словника економічної термінології» Г. Кривченка, В. Ігнатовича)»* (Федеративна Республіка Німеччина; м. Черкаси), ***А.Ю. Ганжа*** *«Термінологія зі сфери усинов-*

лення: динаміка мовної норми» (м. Київ)]. З'ясовано текстотвірну роль термінів [***Т.А. Коць*** *«Сучасний український публіцистичний текст: системно-термінологійний і функціонально-стильовий виміри»* (м. Київ); ***Л.М. Черноватий*** *«Предметні знання в перекладі англомовної термінології»* (Словаччина, м. Банська Бистриця); ***О.Р. Микитюк*** *«Термін дискурсивно-текстовий простір у метамові політичної лінгвістики і лінгвоперсонології: теоретичне обгрунтування та практика застосування»* (м. Львів); ***Ю.В. Васьків*** *«Блог» та його українські відповідники: мовні та соціокультурні аспекти пошуку питомого терміна»* (м. Київ)] і роль фахової мови в освіті [***Л.М. Марчук*** *«Методи дослідження термінолексики в сучасних наукових студіях»* (м. Кам'янець-Подільський), ***О.Є. Гордієнко*** *«Особливості освоювання новітніх запозичень інформаційної сфери за родовою ознакою»* (м. Київ), ***О.Л. Доценко*** *«Ратифікація міжнародних документів: термінологійний аспект»* (м. Київ), ***О.А. Дільна*** *«Особливості використання прикметників творчий і креативний у педагогічній термінології»* (м. Львів)].

Традиційно учасників та слухачів зацікавили доповіді, пов'язані з правописними питаннями термінології [***М.Д. Гінзбург*** *«Триелементні терміни і термінні вислови: правописні проблеми та їхні розв'язки»* (м. Харків)].

XV Міжнародна наукова конференція «Термінологія і сучасність» стала не лише майданчиком для обміну науковими ідеями, а й інтелектуальним простором формування стратегії розвитку української термінології в умовах сучасних глобальних викликів. Особливо важливим є поєднання зусиль фахівців-мовознавців та представників різних галузей знань для вироблення узгодженого підходу до термінотворчости та термінографії.

Матеріали XV Міжнародної наукової конференції «Термінологія і сучасність» будуть опубліковані у збірнику наукових праць «Термінологічний вісник» (вип. 8).

На підсумковому пленарному засіданні конференції було прийнято ухвалу.

УХВАЛА
XV МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ТЕРМІНОЛОГІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

Заслухавши та обговоривши доповіді з актуальних проблем термінознавства, теорії терміна та мовної практики, галузевих терміносистем, зокрема термінології лінгвістики, економіки, медицини, біології, педагогіки, питання термінографії та функціювання терміна в тексті, конференція, яка об'єднала близько 70 учасників із різних країн і міст України, ухвалила:

1. Уважати XV Міжнародну наукову конференцію «Термінологія і сучасність» продовженням та однією з форм багатоаспектних пошуків дослідників різних термінологійних шкіл України та зарубіжжя, пов'язаних із традиційними та новітніми сферами людського пізнання.

2. Уважати актуальним употужнення зусиль термінологів щодо повноформатного утвердження української мови як державної в галузевих терміносистемах.

3. Зосередити зусилля мовознавців і фахівців різних галузей знань задля гармонізування, кодифікування та внормування української наукової термінології. Узяти до уваги інформацію про неправильне визначення терміна *менеджмент* у державному стандарті ДСТУ ISO 9000 (2001, 2007, 2015 рр.), що відрізняється від визначення цього терміна в міжнародному стандарті ISO 9000:2015. Звернути увагу Національної комісії зі стандартів державної мови на потребу редакції національного стандарту ДСТУ ISO 9000 (2015 р.).

4. Повернути до вжитку в хімічній науковій і навчальній термінології питомі українські терміни, зокрема назви простих речовин і хімічних елементів уводити замість запозичених із російської мови: *оливо* замість *свинець* (із рос.) та *цина* замість *олово* (із рос.), *силіцій* замість *кремній* (із рос.), *душець* замість *азот* (із рос.), *флуор* замість *фтор* (із рос.), *живе срібло* замість *ртуть* (із рос.). У назвах хімічних елементів віддати перевагу міжнародним латинізованим термінам, на яких базуються назви всіх хімічних сполук за правилами Міжнародної спілки чистої і прикладної хімії (IUPAC).

5. Передати до Правописної комісії пропонови учасників конференції, що стосуються написання іншомовних слів та фемінітивів.

6. Порушити перед Президією Національної академії наук України клопотання про збільшення фінансування Інституту української мови Національної академії наук України для забезпечення розвитку термінознавчих досліджень і повноформатного відновлення відділу наукової термінології.

7. Висловлені в доповідях пропозиції щодо терміновживання та термінотворення у форматі рекомендацій представити на сайтах Інституту української мови НАН України та Комітету наукової термінології НАН України.

8. Матеріали й ухвалу конференції розмістити на сайтах Комітету наукової термінології при Президії НАН України та Інституту української мови НАН України.

9. Висловити подяку Голові Комітету наукової термінології при Президії НАН України академікові НАН України М.Г. Жулинському, усім організаторам конференції за підготування та проведення конференції на високому науковому рівні.

Наукову хроніку отримано 08.05.2025

Nina Yatsenko, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: n.yats@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8393-4615

XV INTERNATIONAL SCIENTIFIC
CONFERENCE “TERMINOLOGY AND MODERNITY”

УДК 929Грещук:82 – 94

В.М. БАРЧУК, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000
E-mail: volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-6985-4309

ЖИТТЯ В НАУЦІ: ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ВАСИЛЯ ҐРЕЩУКА (02.06.1949 – 11.04.2025)

11 квітня 2025 року завершив свій життєвий і творчий шлях відомий український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України Василь Васильович Ґрещук. Він народився 2 червня 1949 року в селі Старих Кривотулах на Івано-Франківщині. Восьмирічну освіту здобув у рідному селі, середню — в Отинійській школі. Alma mater В.В. Ґрещука — Івано-Франківський педагогічний інститут (сьогодні — Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Із цим закладом пов'язане все творче життя — від студента до професора та почесного професора рідного університету.

Василь Васильович Ґрещук був цілеспрямованим, працелюбним, послідовним, уважним, навіть педантичним дослідником. Ці професійні риси є визначальними для тих, хто присвятив своє наукове життя таким напрямам лінгвістичних досліджень, як дериватологія, діалектологія, лексикографія, стилістика.

Науково-дослідницьку стезю Василь Васильович Ґрещук розпочав з опрацювання словотвору під керівництвом провідного українського дериватолога Івана Івановича Ковалика, виконавши дисертаційну працю «Словотвірна й лексико-семантична структура українських деад'єктивів на *-ість, -ство, -ота, -ина, -изна*». Він завжди пишався тим, що був учнем професора І.І. Ковалика, якому присвятив свою першу монографію «Український відприкметниковий словотвір». У дериватологійних студіях

Цитування: Барчук В.М. (2025). Життя в науці: пам'яті професора Василя Ґрещука (02.06.1949—11.04.2025). *Українська мова, 2* (94), 139—142.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

В.В. Ґрещук пройшов шлях від описово-аналітичного вивчення дериваційних процесів до їх теоретичного узагальнення — формального та функційно-семантичного обґрунтування основоцентричного аспекту словотвору. Випрацювавши концепцію основоцентричної дериватології, він, з одного боку, визначив функційно-семантичні зв'язки, що оперті на дериваційний потенціал твірного, а з іншого, — актуалізував поняття словотвірної парадигми, що представлена рядами «дериватів, які об'єднуються тотожністю твірної основи і протиставляються дериваційними формантами» [1]. Розвинувши концепцію словотвірної парадигми в основоцентричній дериватології, дослідник зауважив, що саме «словотвірна парадигма дає змогу виявити системну організацію словотвору в такому розрізі, при якому системність ґрунтується на константно-змінній рівновазі, константна частина якої підтримується формально-семантичною тотожністю твірної основи, а змінна — різнофункціональними дериваційними формантами» [2]. На основі сформованої концепції В.В. Ґрещук констатував, що сукупність словотвірних парадигм усіх частин мови в їхніх зв'язках і взаємодії становить словотвірну систему мови [3]. Свої теоретичні узагальнення дослідник успішно апробував у структурно-семантичному аналізі словотвірних парадигм українського прикметника.

У Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника було створено основоцентричну дериватологійну школу під керівництвом В.В. Ґрещука. Саме науковці цієї школи підготували ґрунтовну колективну монографію «Нариси з основоцентричної дериватології» (2007), у якій відображено відіменниковий, відприкметниковий та віддієслівний словотвір сучасної української літературної мови.

У науковому доробку В.В. Ґрещука вагоме місце посіли також діалектологійні дослідження. Прикметно, що, розпочавши зі студій над стилістикою діалектизмів у художніх текстах українських письменників, він сформував концепцію еволюції південно-західних діалектів у художній мові — від початкового етапу та стилізованого вживання окремих діалектизмів до використання гуцульського говору як літературної мови художнього твору. Згодом утілив ідею опрацювання словника гуцульської діалектної лексики в українській художній мові.

Професор В.В. Ґрещук обґрунтував наукові засади «Словника гуцульських діалектизмів» [4], реалізував свій науковий задум у двотомовому словникові «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові».

---

[1] Ґрещук В. (1995). *Український відприкметниковий словотвір* (с. 12). Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

[2] Там само, с. 19.

[3] Там само.

[4] Ґрещук В. (2009). *Студії з українського мовознавства: вибрані праці* (с. 394—400). Івано-Франківськ: Місто-НВ.

У цьому словнику докладно описано понад 7,5 тисяч гуцульських діалектизмів. Найціннішою в опрацюванні є семантична характеристика реєстрового слова, тобто «виявлення і опис значень гуцульських лексем, ужитих у художніх текстах» [5]. Зазначимо, що в ньому зафіксовано прямі і переносні значення моно- та полісемантичних лексем. Для досягнення найповнішого і найвичерпнішого опису значення реєстрового слова автор урахував усі доступні варіанти його тлумачення: контекст, коментар автора художнього тексту, тлумачення у словничку, який інколи подано в додатку до художнього тексту, тлумачення в діалектних словниках, усебічний аналіз уживання слова в говірках, де зареєстровано діалектне слово. Саме такий аспект тлумачення є найбільш вагомим і цінним у зазначеній лексикографійній праці, адже його реалізація потребувала ретельного аналізу лексем та лінгвістичної ерудиції, мовного чуття, глибокого знання і діалектної, і літературної мови. Важливий матеріал подано в додатку онімної лексики Гуцульщини.

Системний підхід до лексикографійного опрацювання матеріалу словника гуцульської діалектної лексики та фраземіки засвідчують монографії В.В. Ґрещука «Південно-західні діалекти в українській художній мові» та «Діалектне слово в тексті та словнику» (у співавторстві). У першій схарактеризовано гуцульський говір в українській художній мові XIX — I пол. XX ст. та покутський, бойківський і лемківський діалекти в мові української художньої літератури. У другій монографії проаналізовано діалектизми в художній мові авторів різних стилів і епох — від Тараса Шевченка до «Покутської трійці» та Степана Пушика; водночас праця є своєрідною апробацією концепції і втілення словника гуцульської діалектної лексики та фраземіки в українській художній мові, у ній відбито глибокий, науково обґрунтований та системний підхід до вивчення та представлення лексикографійного матеріалу словника.

Вагомим дослідженням ідіостилю письменника є монографія В.В. Ґрещука «Епітети, порівняння та фраземи в новелах Василя Стефаника» (у співавторстві). Її науковий дискурс засвідчує глибинне відчуття рідної мови, семантично-образної поліфонії письменницького таланту.

Ще одним виміром наукового життя В.В. Ґрещука є його мудре наставництво: як керівник та консультант вивів на дослідницьку дорогу 30 українських мовознавців.

Василь Васильович Ґрещук — представник яскравої та плідної епохи в історії української лінгвістики: жив і творив пліч-опліч із сучасниками-однодумцями, відданими українському слову і науці. Про них тепло і душевно написав у спогадах-нотатках у книжці «Українські мовознавці: нотатки» (у співавторстві з В.І. Кононенком). Спілкування і співпраця із цими науковцями були невід'ємною частиною його життя, серед них — Іван Ковалик, Василь Німчук, Ілля Кучеренко, Ніна Клименко, Теодозій Возний, Ніна Гуйванюк, Мар'ян Демський, Арнольд Грищенко, Антін Залеський, Михайло Паночко.

---

[5] *Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові.* Словник: у 2 т. Додаток. Онімна лексика. (2019—2023). Т. 1 (с. 26). Василь Ґрещук (відп. ред.). Івано-Франківськ: Місто-НВ.

Наукове життя В.В. Ґрещука — це й праця редактора-упорядника низки цінних видань [«Іван Огієнко і національно-духовне відродження України» (1992), «Просвіта: історія, постаті, чин» (1993), «Українознавство: документи, матеріали, раритети» (1999), «Українська мова: навчально-методичні та виховні аспекти» (1999), «Українська мова в освіті» (2000), «Актуальні проблеми українського словотвору» (2002), «Іван Могильницький. Відомість о руском язиці» (2003), «Іван Ковалик. Вчення про словотвір. Вибрані праці» (2007)], редактора наукового часопису («Українознавчі студії»), організатора та співорганізатора наукових конференцій, члена спеціалізованих учених рад, завідувача кафедри української мови, викладача.

Наукове життя Василя Васильовича Ґрещука було творчим, плідним, подвижницьким, натхненним, яскравим. Він залишиться в пам'яті колег і учнів як глибокий дослідник, умілий організатор, справжній патріот, а на його науковий доробок взоруватимуть ті, хто творитиме лінгвоукраїністику незалежної України.

Некролог отримано 06.05.2025

Volodymyr Barchuk, Doctor of Sciences in Philology,
Professor in the Department of Ukrainian Language
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
57 Shevchenka St., Ivano-Frankivsk 76000, Ukraine
E-mail: volodymyr.barchuk@pnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-6985-4309

LIFE IN SCIENCE: IN MEMORY OF PROFESSOR
VASYL GRESHCHUK (02.06.1949—11.04.2025)

ЗМІСТ

Дослідження

О.М. Данилевська
Деколонізація змісту шкільної освіти в Україні: соціолінгвістичний аспект **3**

М.В. Жуйкова
Типи лінгвокультурної інформації в асоціативних полях (на матеріалі експериментів з україномовними респондентами) **26**

Р.О. Коца
Українська історична дериватологія в контексті славістики: проблеми і перспективи **43**

Дискусії

К.Г. Городенська
Перевнормування у словотворенні української літературної мови: причини, основні вияви, наслідки **71**

С.О. Соколова
Динаміка словотвірної норми: ідеальне і реальне **85**

Л.П. Кислюк
Прикметники перевнормовані чи новостворені? **90**

С.О. Вербич
Онімний простір сучасної української мови: внутрішньо- та позамовні чинники стабільного функціонування **94**

Є.А. Карпіловська
Своє і чуже в україномовному онімному просторі **106**

І.В. Єфименко
Онімна лексика української мови: проблеми функціонування та кодифікації **110**

Наукові постаті українських мовознавців

І.І. Брага, О.М. Данилевська
Глибини соціолінгвістики та граматики в дослідженнях професора Світлани Олегівни Соколової **118**

Огляди та рецензії

Т.А. Космеда
Українська постколоніальна реальність: лексикографічний зріз
Рецензія на: *Словник сучасної суспільно-політичної лексики (1991—2022 рр.)*. І.А. Казимирова (відп. ред.). Київ: Наукова думка, 2024 **127**

Наукова хроніка

Н.О. Яценко
XV Міжнародна наукова конференція «Термінологія і сучасність» **134**

Незабутні імена

В.М. Барчук
Життя в науці: пам'яті професора Василя Ґрещука (02.06.1949—11.04.2025) **139**

Інформація!

Шановні передплатники журналу **«Українська мова»**, повідомляємо, що з 2025 року змінилися умови передплати нашого видання. Журнал **«Українська мова»** можна передплатити на сайті ПА «Укрінформнаука»: http://surl.li/valftd

CONTENTS

Articles

Oksana Danylevska
Decolonization of school education content in Ukraine: sociolinguistic aspect **3**

Marharyta Zhuikova
Types of linguocultural information in associative fields (based on experiments with Ukrainian-speaking respondents) **26**

Ruslana Kotsa
Ukrainian historical derivatology in the context of slavic studies: problems and prospects **43**

Discussions

Kateryna Horodenska
Renormalization in word formation of the Ukrainian literary language: causes, main phenomena, consequences **71**

Svitlana Sokolova
Dynamics of word-formation norm: ideal and real **85**

Larysa Kysliuk
Renormalized or newly created adjectives? **90**

Sviatoslav Verbych
Onymical space of the modern Ukrainian language: internal and external factors of stable functioning **94**

Yevgeniya Karpilovska
Own and alien in the Ukrainian-language onym space **106**

Iryna Yefymenko
Onymical lexican of the Ukrainian language: problems of functioning and codification **110**

Scientific figures of Ukrainian linguists

Iryna Braha, Oksana Danylevska
Depths of sociolinguistics and grammar in the research of Professor Svitlana Olehivna Sokolova **118**

Surveys and Reviews

Tetiana Kosmeda
Ukrainian postcolonial reality: lexicographic view
Review of: *Dictionary of Modern Socio-Political Lexicon (1991—2022)*. I.A. Kazymyrova (Ed.). Kyiv: Naukova dumka, 2024 (in Ukrainian) **127**

Scientific Chronicle

Nina Yatsenko
XV International scientific conference "Terminology and modernity" **134**

In memoriam

Volodymyr Barchuk
Life in science: in memory of Professor Vasyl Greshchuk (02.06.1949—11.04.2025) **139**

Information!

Dear subscribers of the **"Ukrainian language"** magazine, we would like to inform you that from 2025, the terms of subscription to our publication have changed. You can subscribe to the magazine **"Ukrainian language"** on the website of SA "Ukrinformnauka": http://surl.li/nkiabu